

Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek

door

C. HOEK

Inleiding

De stadskernen van de Hollandse steden ondergaan in de laatste jaren grote veranderingen. Hele wijken worden radicaal gesloopt en na kortere of vaak langere tijd herbouwd, waarbij dikwijls het oude stratenplan niet meer of slechts ten dele terugkomt, oude straatnamen soms gehandhaafd blijven, echter dan niet meer op de oorspronkelijke plaats. Dit in tegenstelling tot de wijzigingen in de negentiende eeuw; toen vond, zoals ook vroeger, verandering van het stadsbeeld plaats door sloop en herbouw van één huis tegelijk, soms slechts beperkt tot de voorgevels, waardoor de kadastrale indeling gehandhaafd bleef. Slechts wanneer een groot pand werd gesloopt om plaats te maken voor enkele kleinere, of omgekeerd, wanneer enkele naast elkaar staande huizen vervangen werden door één groot, wijzigde het kadastrale plan zich in details, het stratenplan echter niet. Wel verdween vaak veel water: kleine grachtjes, die als open riolen fungeerden, werden sedert de tweede helft van de negentiende eeuw gedempt uit hygiënische overwegingen en na de eerste wereldoorlog ter wille van het verkeer. Doch wie de plattegrond van een Hollandse stad van rond negentienhonderd vergelijkt met die uit omstreeks 1560 door Jacob van Deventer, ontdekt dat de bebouwing wel dichter is geworden, maar dat de stadskern zich toch zonder veel moeite laat herkennen. Rond deze kern zijn nieuwe wijken ontstaan, die langzamerhand het aangrenzende platteland als het ware overspoelen, zodat thans de oude stadscentra nog slechts kernen vormen in een bijna aaneengesloten stedelijk areaal, de randstad Holland.

Hierdoor gaan sporen en gegevens, die eeuwen in de bodem sluimerden, verloren. Tot voor kort vond een onderzoek naar het ontstaan en de oudste geschiedenis van de Hollandse steden uitsluitend plaats met behulp van de stadsarchieven en van archieven van de centrale overheid. Toch is het schrikbarend, hoe weinig aandacht is besteed aan de eerste eeuwen van het bestaan dezer steden en hoe weinig archiefmateriaal is gebruikt. Meestal vindt men in de dikke delen stedegechiedenis een eerste hoofdstuk, dat begint met een privilege van graaf Floris V, dat vervolgens Jacoba van Beieren vermeldt en een paar ketterverbrandingen, die het ook altijd wel doen. Daarna worden enige kloosters genoemd en wordt gezegd dat de oudste parochiekerk wel van hout zal zijn geweest. Dan volgt de geschiedenis van de laatste vier eeuwen, te beginnen met de tachtigjarige oorlog, die evenveel hoofdstukken telt, als het eerste hoofdstuk bladzijden, waarmee dan drie eeuwen stadsgeschiedenis zijn afgedaan.

In 1940 werd de gehele middeleeuwse stadskern van Rotterdam door oorlogshandelingen verwoest en een jaar later deed zich de mogelijkheid voor hier meer over de middeleeuwse stad te weten te komen door middel van opgravingen

tijdens het weer bouwrijp maken van dit areaal. Namens het Rijksmuseum van Oudheden en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg verscheen een archeoloog met een voorman en een graafploeg van 20 man, die de vraag stelde, waar gegraven moest worden. Hierop bleef iedere Rotterdammer het antwoord schuldig, ook de gemeente-archivaris, die juist 3 delen van een stadsgeschiedenis van meer dan 1300 bladzijden had voltooid tot aan het begin van de Franse tijd. De enige suggestie was om ter plaatse van de middeleeuwse kastelen Wena, ten noorden van de stad gelegen, en Bulgersteyn, in de tweede helft van de veertiende eeuw door stadsuitbreiding binnen de vest gekomen, een onderzoek in te stellen. Bulgersteyn werd inderdaad teruggevonden, Wena echter niet omdat de juiste plaats onbekend was; toch was in 1903 tijdens de bouw van een station de grote woontoren teruggevonden en de plaats ervan vastgelegd! De opgravingsploeg verplaatste zijn activiteiten dan ook spoedig naar een voor industrie bestemd terrein buiten de stad om daar twee kastelen op te graven. Hiermede was de eerste poging om tot een officieel archeologisch stadsonderzoek in Holland te komen mislukt, waarbij niet de schuld bij de archeoloog lag, maar bij de instanties, die het werk hadden moeten voorbereiden. Wel zijn er hierna door de Dienst van Gemeentewerken nog een groot aantal middeleeuwse objecten tijdens het slopen van funderingen in tekening gebracht, zoals stadspoorten, walmuren, sluizencomplexen en bruggen, maar van een gericht onderzoek was geen sprake, ook niet al verzamelde men op grote schaal mobiele vondsten als glas, aardewerk, bouwfragmenten en tegels.

Welke kansen hier zijn gemist bleek toen in de vijftiger jaren door ons een onderzoek naar de topografie van de binnenstad werd ingesteld. Zonder veel moeite konden de oudste straten aan de hand van archiefbescheiden ingetekend worden binnen de zestiende eeuwse stadskern, evenals de grote veertiende eeuwse steenhuisen die als 'herberg' voor de graaf dienden of in het bezit waren van adellijke geslachten als van Voorne, van Polanen of van Egmond en de stadsvesten, die in de eerste helft van de veertiende eeuw een kleinere stadskern omsloten. Verder bleek dat de funderingen van deze gebouwen en van een versterking ter plaatse van een dezer oude vesten aangetroffen zijn, maar zonder meer zijn uitgebroken om reden dat zij niet op de kaarten en plattegronden uit de tweede helft van de zestiende eeuw voorkwamen! Uiteraard zijn ook vele andere middeleeuwse huizen te voorschijn gekomen en ook hier het merkwaardige geval, men keek of de vorm en ligging overeenkwamen met de vogelvluchtkaart van de stad door de Vou uit 1694. Was dit niet het geval, dan liet men de zaak voor was het was als zijnde onbelangrijk.

De tijden zijn de laatste 30 jaar veranderd, archeologen met een gevolg van 20 man met schop en kruiwagen zijn in het westen van het land verdwenen als zijnde niet meer te betalen, men is al blij met een graafmachine en twee grondwerkers. En ook dan blijft archeologie binnen een stadskern een dure zaak. De meeste middeleeuwse steden zijn in de loop der eeuwen twee à drie meter opgehoogd, welke ophoging vaak weer ten dele te niet gaat door inklink van de ondergrond. Hierdoor ontstaan diepe opgravingsputten met veel wateroverlast, vaak op nauwe terreinen gelegen, waardoor grote hoeveelheden grond moeten worden afgevoerd. Omgekeerd is door de inklink vaak veel houtwerk onder de grondwaterstand ge-

komen, waardoor de sporen van houtbouw redelijk goed bewaard zijn. Verricht men een flink archeologisch onderzoek, dat b.v. aan aannemerskosten f 50.000,- kost, dan komen hierbij de kosten van het toezichhoudende personeel (de technicus) en de met de wetenschappelijke begeleiding belaste archeoloog, plus de kosten van de tekenaars, die het project uitwerken en het nodige aardewerk tekenen, de fotograaf en tenslotte de publicatiekosten van het verslag, want zolang dit laatste niet is gepubliceerd, is de opgraving niet voltooid. Zodat we mogen rekenen dat voor f 100.000,- enkele percelen van een gehele stadsplattegrond model zijn onderzocht. Voor een dergelijk bedrag kan men een ambtenaar in de rang van commies enige jaren onafgebroken laten werken aan een historische stadsplattegrond, welke als leidraad bij archeologisch onderzoek kan dienen. Maar dan nog moet men van te voren bepalen welke verlangens men heeft en deze kunnen nog al eens uiteen lopen. Het museum zal graag 'mooie' voorwerpen hebben als b.v. majolica uit het einde van de zestiende en uit de zeventiende eeuw of glas en tin; de socioloog wil middeleeuwse gebruiksvoorwerpen en huisplattegronden; de historicus interesseert zich voor het stadsplan en de bouwgeschiedenis van de kerk en de kloosters; de kunsthistoricus zal gelukkig (of ongelukkig) zijn met de vormontwikkeling, die blijkt uit voorwerpen, waarvan de datering met behulp van de stratigrafie goed bepaald is.

Aan de hand van dit eisenpakket dient men zijn werkprogramma op te stellen. Van de bebouwing sedert het einde van de zestiende eeuw staat meestal nog veel boven de grond, zodat men de typen kan vastleggen door opmeting vóór de sloop, waardoor men veel meer gegevens verkrijgt dan alleen de plattegrond. Zijn de panden ontruimd dan kan men wat hardhandiger te werk gaan door achter plafonds en later aangebrachte betimmeringen en schoorstenen te kijken. Bij dit werk kan raad en daad verkregen worden van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, afdeling Documentatie. Hierbij kan men amateurs inschakelen, liefst onder leiding van iemand met een bouwkundige opleiding, zodat men weet wat vastgelegd en gefotografeerd moet worden.

Zijn de panden gesloopt, dan komen vaak beer- en waterputten te voorschijn, die soms veel voorwerpen bevatten. Deze vormen de bron van veel ergernis, indien handelaars in 'antiek' deze leeghalen, vaak heel onoordeelkundig door slechts grote fragmenten mee te nemen, waardoor niemand meer weet wat deze putten bevat hebben. Veel goed werk kan gedaan worden door amateurs, indien zij weten, hoe zij de inhoud moeten bergen en bereid zijn zich onder leiding te stellen van een ambtenaar, hiertoe door het Gemeentebestuur aangewezen. Deze kan b.v. verbonden zijn aan het plaatselijk museum of de technische dienst en voor wie het dan een neventaak is dit eenvoudige werk te begeleiden. De nodige informatie omtrent het uitvoeren van dit werk kan hij verkrijgen van de provinciale archeoloog, zowel in Noord- als Zuid-Holland aanwezig. Wel dient men te beseffen dat het leeghalen slechts een klein onderdeel van het werk is, het reinigen en zoveel mogelijk weer in elkaar zetten is de volgende stap, vervolgens moeten de voorwerpen beschreven worden en gefotografeerd, waarbij een kaartsysteem wel de aangewezen manier is. Hierna dient de zaak opgeborgen te worden op een veilige plaats bij een openbare instelling, niet bij 'iemand' thuis. Is een dergelijke instelling in de stad zelf niet aanwezig, dan kan men opnieuw een beroep doen op de

Afb. 1 Schiedam omstreeks 1560 door Jacob van Deventer (Algemeen Rijksarchief).

provinciale archeoloog; die van Zuid-Holland beschikt over een *bodemarchief* voor deze provincie waar materiaal bewaard, maar ook weer in bruikleen gegeven wordt b.v. voor tentoonstellingen.

Deze uitwijding is nodig om aan te tonen, dat er mogelijkheden zijn om veel nuttig werk te doen, zonder grote kosten te maken. Verschillende archeologische werkgroepen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland hebben op deze wijze hun sporen reeds verdiend.

Op deze wijze blijft er een veel kleiner gebied over voor 'officieel' onderzoek. Kent men nu de opbouw van de stad goed uit het 'papieren' onderzoek, dan weet men welke punten belangrijk zijn, omdat er hetzij een gasthuis, een grafelijke herberg of een klooster heeft gestaan. Uiteraard moet niet alleen naar bijzondere bebouwing worden gekeken, maar ook naar de eenvoudige huizen, heeft men echter hiervan een aantal voorbeelden gehad, dan vragen de volgende minder tijd en geld, omdat men deze vrij snel herkent. Ook in deze oudere wijken kan echter nog veel 'bovengronds' worden gedaan, een voorbeeld hiervan vindt men in het artikel van ir. R. C. MEISCHKE, *De oude huizen van Den Briel*, in: *Bulletin van de Oudheidkundige Bond*, 1965. Dit gaat geheel uit van twee kohieren uit de eerste helft van de zestiende eeuw, van het kadastrale minuutplan en van ter

plaatse verrichte opmetingen.

Het onderzoek in kerken kan meestal slechts plaatsvinden tijdens restauraties en in de laatste jaren ook vaak bij vernieuwing van de verwarmingsinstallatie, waarbij steeds meer vloerverwarming wordt toegepast. Daar hierbij de grafzerken tijdelijk verwijderd moeten worden, waarna een betonvloer wordt gestort, is dit meestal de laatste kans voor lange tijd nog iets omtrent oudere gebouwen ter plaatse vast te stellen. Een dergelijk onderzoek kan slechts plaats vinden in overleg met de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en het Oudheidkundig Bodemonderzoek en door deze diensten onderling.

Bij alle onderzoek blijft echter een eerste vereiste dat men nooit het reeds gegunde werk van een aannemer moet doorkruisen, daar dit altijd geld en meestal veel geld gaat kosten. Hiertoe moet men steeds trachten bij een stadssanering tussen de sloop en nieuwbouw te werken.

Na deze fraaie theoretische beschouwingen nu een voorbeeld uit de praktijk, n.l. de binnenstad van Schiedam. Het landelijke deel van deze gemeente had sedert 1962 regelmatig de aandacht gehad van de archeologische dienst van Rotterdam op grond van samenwerking op archeologisch gebied tussen beide gemeenten, waarbij ook van de zijde van het Stedelijk Museum van Schiedam samen met leden van de archeologische werkgroep 'Helinium' regelmatig veldverkenningen en waarnemingen werden gedaan.

In 1972 werd voor de eerste maal de aandacht gevraagd voor een terrein in de binnenstad. Naar aanleiding hiervan is door de dienst Gemeentewerken Schiedam een kaart van de binnenstad vervaardigd, waarop aangegeven waren de terreinen, waarop binnen enkele jaren bouwactiviteiten plaats zouden vinden, aan de hand waarvan een archeologisch urgentie programma kon worden opgesteld, waaruit bleek dat in 1973, maar vooral in 1974, vrij veel werk zou moeten worden verzet. Hierna is overleg met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gepleegd, die bereid bleek in het voorjaar 1974 een onderzoek rond de ruïne van het kasteel het Huis te Riviere voor haar rekening te nemen. Hierdoor was het mogelijk het programma op tijd uit te voeren, terwijl tevens een historisch onderzoek gedurende twee maanden plaats vond, om een beter inzicht in de structuur van de zestiende eeuwse binnenstad te krijgen. Bij dit laatste werk is medewerking verleend door de heer C. H. A. M. van Es, ambtenaar op het gemeente-archief te Schiedam, die ook buiten actief deel nam aan de opgravingen, evenals de heer Ch. de Roo, ambtenaar bij het Stedelijk Museum, die tevens vooral hout-, leer- en metaalwerk conserveerde. Van de zijde van de Rijksdienst traden op de heer A. van Pernis als technicus en de heer L. Kaal als assistent, een en ander onder toezicht van de heer dr. J. G. N. Renaud. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg was vertegenwoordigd door de heer Th. van Straalen, welke een aantal bouwkundige details heeft opgemeten en de nieuwe plattegronden van het Huis te Riviere en van de kerk heeft getekend. Enige Schiedamse amateurs waren behulpzaam bij het verzamelen van aardewerk materiaal; de nodige contacten met de verschillende gemeentediensten te Schiedam verzorgde de heer T. N. Verwey van de dienst Gemeentewerken aldaar. Al het overige werk tijdens de opgravingen en het uitwerken van deze, inclusief dat van de mobiele vondsten, geschiedde

door de staf van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Dienst Gemeentewerken Rotterdam met de hierna volgende resultaten.

Het vóórstedelijk tijdperk

Schiedam is ontstaan aan de benedenloop van een kreek, de Schie. Deze verzorgde de natuurlijke afwatering van het veen-klei landschap ter plaatse van de latere gemeente Overschie en het oostelijke deel van Kethel, met inbegrip van Schiebroek, Berkel en het zuidelijke deel van de Hof van Delft. Meer naar het westen, halverwege de grens met Babberspolder bevond zich een zelfstandig afwateringskreekje, de Thurlede, later Slimmewatering genoemd, en naar het oosten ter plaatse van Delfshaven een ander, genaamd Hoydrift. In de eerste helft van de elfde eeuw bevinden zich hier een reeks ontginningen, uitgaande van de kreken, met een tweetal kapellen, ressorterende onder de parochie Vlaardingen n.l. Harghen, ten westen van de Thurlede, en Skie rond de Schie, terwijl bij de Hoydrift zeker reeds in het midden van de twaalfde eeuw een nederzetting Scoenreloë aanwezig was, die kerkelijk zelfstandig was. De Schie zelf had een kronkelend verloop met veel zijtakken. Ten noorden van Schiedam slingerde zij zich naar het oosten rond de Hoge Hem, om dan weer een halve cirkel beschrijvend, het dorp Overschie te bereiken en even voor dit punt een uit het noordwesten komende kreek, de Polderwatering op te nemen.

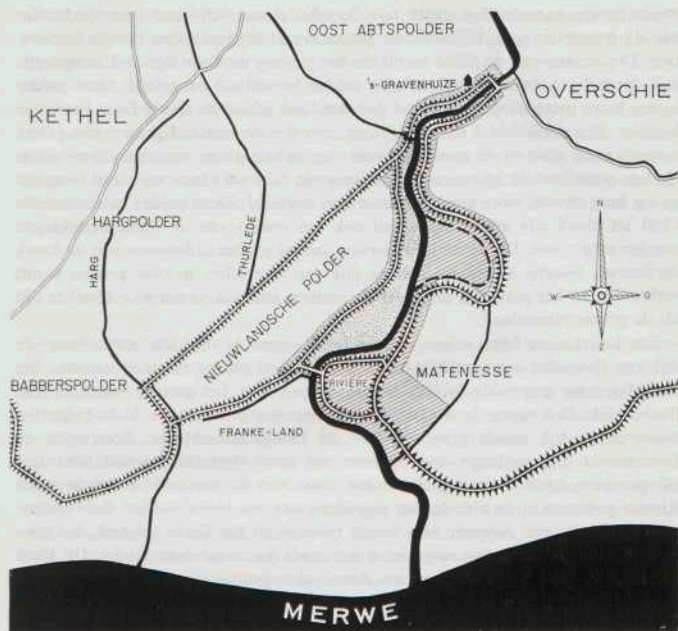
Bij het dorp vloeien twee armen ineen, één komt vanuit het oosten, loopt langs de latere Rotterdamse Rijweg en de Kleiweg en vormt tussen Schiebroek en Hillegersberg de parochie-, later gemeentegrens, tot aan de Wildersekade. De tweede loopt naar het noordwesten langs de huidige Schie tot dicht bij het einde van de Doenkade, loopt vanaf dit punt in noordelijke richting, en vormt vervolgens via de Oude Lede de grens tussen Berkel en Pijnacker. Uit de grondboringen, verricht in de oeverwallen van de Schie, is gebleken dat vlak bij het dorp en langs de Rotterdamse weg een kleilaag van 4,5 m dikte op veen gelegen is; ter plaatse van de Kleiweg is de klei 2,75 m dik. Dichter naar Schiedam wordt dit kleipakket steeds dikker¹. Naast de ruggen neemt de dikte van het kleidek snel af tot 60 cm of minder.

In de winter van 1163 op 1164 wordt het Maasmondgebied geteisterd door een grote overstroming, die vrijwel alle oude ontginningen wegvaagt en decimetersdikke kleipakketten afzet, b.v. te Kethel tot ten noorden van de R.K. kerk aan de Kerkweg. Kort voor 1170 is een gesloten dijkfront opgebouwd uitgaande van een dam met sluizen in de Schie, aangelegd door de graaf, terplaatse waar nu de Delfhavense Schie in de Schie uitkomt. Hier sluit naar het westen een rechte dijk aan, die werd aangelegd door de abdi van Egmond tijdens de abt Wibold, en die de verbinding vormt met de Babberspolder. Naar het oosten zijn een aantal

Afkortingen in de noten: L.H. = Leenkamer Holland.

R.R. = Rekeningen van de rentmeesters van de domeinen.

1 Gemeentewerken Rotterdam, de afdeling Grondmechanica, boorarchief: blad 63 C, boringen 9, 18, 23, 77, 78, 80 en 81; blad 63 D, boringen 48, 54, 56 en 126.

Afb. 2 Het domein aan de Schie, zoals dit oorspronkelijk in het bezit was van ver Aleyd en de heer van Wassenaer.

oude ontginningskaden langs de Schie opgehoogd en werd vervolgens een dijk langs een zijkreekje de Spange aangelegd om via de Beukelsdijk de aangrenzende parochie Rotta te bereiken. Buiten dit dijkfront bleven als ringpoldertjes de restanten van de ontginningen Schoonderloo (nog geen 60 morgen groot) en Matenesse (groot circa 200 morgen) liggen. In het westen is een groot deel van Harghen, met inbegrip van de kapel, buitendijks komen te liggen en moet een nieuwe kapel te Kethel worden gebouwd ². Dat vóór de overstroming het cultuurland buiten deze dijk zich verder zuidwaarts uitstreckte, blijkt uit twee overspoelde woonplaatsen, de eerste gelegen ten noorden van Schiedam in de polder 's-Gravenland ten westen van de Schie, de tweede op het terrein van het kasteel het Huis te Riviere op de andere oever, op dit laatste punt werden niet alleen aarde-

2 Zie over de ontginningen Harghen, Kethel en Spalan: C. HOEK, *Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en Omgeving in 1970*, sub Kethel, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1971, blz. 120-121.

werkscherven aangetroffen, maar ook de schedel van een mens (een slachtoffer van de overstroming?). Dit verloren gebied wordt bij stukjes en beetjes herwonnen. Ten westen van de Schie wordt ter hoogte van de door Egmond aangelegde dijk, later de Oude Dijk genoemd, de polder Nieuwland aangelegd. Deze polder is een halve meter hoger opgeslibd dan het land achter de Oude Dijk. Een rijpe kwelder slibt gemiddeld 1 cm per jaar op, hier zijn de omstandigheden niet geheel vergelijkbaar, daar in de twaalfde eeuw nog enkele grote overstromingen plaats vinden, waardoor de in vermogen toenemende Nieuwe Maas veel land wegslaat en op haar oevers meer sediment afzet dan normaal. Deze polder zal omstreeks 1200 tot stand zijn gekomen, terwijl ook ten oosten van de Schie bedijkingen worden uitgevoerd. De eerste fase hiervan bestaat uit het afdammen van de kreek de Spange, waarbij Matenesse met de dijk van Overschie op twee punten wordt verbonden en het poldertje de Zeventig morgen ontstaat, omstreeks dezelfde tijd als de polder Nieuwland.

Een kwart eeuw later volgen nieuwe bedijkingen, waarbij ten oosten langs de dijk van Overschie een gemiddeld 200 meter breede polder ontstaat, waarvan het aan Matenesse grenzende deel de Veertigmorgen heet, het grotere oostelijke deel Beukelsdijk. Ook tegen de westzijde van Matenesse ontstaat een klein poldertje, waarvan de dijk wordt gevormd door de Hoogstraat, Markt, Boterstraat en Emmastraat. Dit poldertje, waarop later een groot deel van de stad Schiedam zal verrijzen, heeft waarschijnlijk in het einde van de dertiende eeuw de naam Riviere gedragen in de tijd, dat het eigendom was van leden van het Zuid-Nederlandse geslacht van Avesnes. Het woord rivier is uit het Frans geleend, dus geen volkstaal, en betekent dan nog niet water zoals nu, maar oeverland³. De klerk van de Avesnes is zeker een man om deze taal te gebruiken en wordt dan zonder moeite begrepen door zijn collega's aan het grafelijke en het bisschoppelijk hof. Er is dan ook sprake in officiële stukken van het hier gebouwde kasteel als het huis te Riviere in 1275 en 1282 en ook het bagijnhof te Schiedam wordt in 1271 aangeduid als de 'Begghinis in Rivo', evenals het gasthuis, waarvan in 1276 wordt gezegd dat het 'in Rivo' staat, zonder verdere plaatsaanduiding. Aangezien de tiendrechten binnen het poldertje door de Avesnes aangekocht zijn van de ambachtsheer van Matenesse, zoals blijkt uit een akte van 5 september 1276, zal de bedijking door deze of zijn rechtsvoorganger tot stand zijn gebracht⁴.

Tussen de nieuwe polders is nu aan weerszijden van de Schie slechts een smalle strook buitenland overgebleven en deze wordt binnengedijkt door de aanleg van een dam dwars door de Schie tussen de polders Nieuwland en Riviere. Elders is reeds betoogd dat dit werk door twee partners is uitgevoerd, n.l. de graaf en de heer van Wassenaer als ambachtsheer van Kethel, dit op grond van de rechten, die beiden hier blijken te bezitten⁵. De nieuwe polder wordt echter bestemd tot vlietland, als waterberging. Het feit dat een 150 meter lange dam 5³/₄ kilometer dijk verving, was uit oogpunt van waterkering van belang, maar ook de vlietlanden, die slechts bij ongunstige weersomstandigheden ten dele geïnundeerd

3 Vriendelijke mededeling van dr. D. P. Blok.

4 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld, inv. nr. 209.

5 C. HOEK, *'s-Gravenhuize*, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1962, blz. 230-240.

werden, werden ten behoeve van landbouw en vooral veeteelt verpacht en brachten bovendien tienden op ⁶. Deze afdamming is tot stand gekomen voor het huwelijk van Aleyd, dochter van graaf Floris IV, met Jan van Avesnes, dat in 1246 plaats vond, een jaar voor het overlijden van haar vader. Het grafelijk domein op de oostoever met inbegrip van een deel van de dam behoort n.l. tot haar bruidsschat, dit geldt niet voor het buitendijkse land, het Frankenland. Binnendijks heeft nog een verandering plaats gehad, de grote lus van de Schie rond de Hoge Hem is door middel van een gegraven kanaal afgesneden, de grond ten oosten van dit kanaal komt dan ook niet aan de heer van Wassenaer, wel echter de tiendrechten.

De Avesnes aan de Schiemond

Op 26 maart 1258 sterft te Antwerpen Floris, regent van Holland als voogd over zijn neefje, de latere graaf Floris V. Hij sterft aan kwetsuren, opgelopen tijdens een tournooi. De oudste bloedverwant van het nog geen vier jaar oude graafje is nu zijn tante ver Aleyd. Zij is zelf sedert 24 december 1257 weduwe met 5 jeugdige zoons, waarvan de oudste, Jan, van zijn grootmoeder Margareta, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, het laatstgenoemde graafschap zal erven, wat inderdaad in 1280 geschiedt ⁷. Mocht Floris V komen te overlijden, voordat hij wettige nakomelingen had, dan was Jan ook de naaste mannelijke bloedverwant en kon hierdoor aanspraak maken op diens graafschappen, die hem uiteraard door andere familieleden zouden worden betwist, evenals de voordelige voogdij over Holland c.a. zijn moeder betwist wordt, o.a. door Otto, graaf van Gelre.

Ver Aleyd, later bijgestaan door haar tweede zoon Floris, tracht zo stevig mogelijk voet binnen het graafschap te krijgen. Zij heeft hier reeds bezittingen, zoals haar bruidsschat en goederen, die zij van haar vader heeft geërfd. Hierbij komen nog goederen die zij claimt als haar aandeel in de nalatenschap van haar broer Floris de Voogd. Maar bovendien koopt zij er bezittingen bij b.v. het ten westen van Delft gelegen complex Coudenhoven en ook landerijen bij de Schiemond ⁸. Op 24 oktober 1268 is hier sprake van land dat zij hier heeft gekocht, gelegen bij haar woning te *Nuwer Scie*. Omgekeerd stoot zij andere bezittingen in deze buurt af, n.l. een poldertje aan de Rottemond, Rotterdam, op ongeveer dezelfde wijze ontstaan door afdamming van de Rotte tussen voorpolders buiten de twaalfde-

6 C. HOEK, *De regeling van het dijkonderhoud in Schieland*, in: *Holland*, 4, 1972, blz. 273-294.

7 Aleyd is dus zelf nooit gravin van Henegouwen geweest, in de literatuur wordt zij dan ook ten onrechte vaak 'gravin' Aleyd genoemd. Haar titel is echter 'ver', de gewone titel van een weduwe van edele geboorte.

8 Het goed Coudenhoven is dan voor een groot deel met andere landen rond Delft in het bezit van Dirc van Warmond, behorende tot een geslacht, dat in de eerste helft van de veertiende eeuw in mannelijke lijn uitsterft en dat een kruis als wapen voert, hetzelfde wapen dat in de dertiende eeuw en later door verschillende personen met het 'alias' van Coudenhoven wordt gevoerd, en waarvan de eerste oorspronkelijk zich van Delft noemen. Zier hierover: C. HOEK, *Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en Omgeving in 1971*, sub *Maasland*, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1972, blz. 105-109.

eeuwse dijk van de parochie Rotta, als dat langs de Schie. De voorkeur van ver Aleyd voor de Schiemond boven de Rottemond is duidelijk en verklaarbaar. Via de Schie liep een belangrijke scheepvaartverbinding vanaf de Merwe (de latere Nieuwe Maas) naar Delft, de zuidelijkste van de twee steden op het vasteland van Holland, waar zij het goed Coudenhove bezat en aanspraak maakte op andere goederen, afkomstig van haar in 1262 overleden tante Ricardis, die de Hof van Delft bezeten had. Deze weg zette zich voort naar de andere stad, Leiden, en nog verder naar de in Kennemerland gelegen stad Haarlem. Via de Merwe was verbinding met de stad Dordrecht in het zuidoosten.

In 1263 wordt Aleyd echter uit Holland verdreven en pas op 24 oktober 1268 wordt zij bij verdrag in haar goederen en rechten hersteld. Zij staat o.a. hierbij aan de twaalfjarige graaf, of beter nog aan de namens hem optredende raad, af het goed Coudenhove, de woning te Nuwer Scie met het daar door haar gekochte land en haar aanspraken op de erfenis van Ricardis, in ruil voor een jaarlijkse uitkering uit de tol van Niemandsvriend ter grootte van 480 pond Hollands⁹. Haar zoon Floris ontvangt echter op dezelfde dag het goed aan de Schie in leen terug, waarbij zijn moeder het vruchtgebruik ervan wordt toegewezen. Het wordt hierbij omschreven als de woning te *Nuwerscie*, met het land tussen *Ouderscie* en *Nuwer-Sciedamme*, de hofsteden en het gerecht, de visserij en de sluizen. Hiermede is het allodium van de Avesnes tot een grafelijk leen geworden. Hiermee mislukt de eerste opzet om n.l. de Hof van Delft tot steunpunt van de Avesnes te maken met beheersing van het punt, waar de waterweg vanuit dit gebied de grote rivieren bereikt.

Toch hervatten zij spoedig hun streven, waarbij zij zich meer op de onmiddellijke omgeving van de Schiemond concentreren, waar inmiddels op de dam en aan weerszijden ervan een kleine nederzetting is ontstaan, waarvan het westelijk deel

9 L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (hierna: OBHZ), dl. II, Den Haag, 1873, nr. 174. Een bedrag van 480 pond Hollands is bijna de helft van het inkomen uit de Hof van Delft plus Pijnakker in 1281, dat op 1000 pond per jaar wordt getaxeerd. Enig inzicht over de verhouding Hof van Delft-Pijnakker krijgen wij uit de grote bede van 1345, waarin de vermogens van de huislieden respectievelijk gebaseerd worden op 29049 pond en 18089 pond en 10 schelling. Het lijkt dat ver Aleyd de gehele Hof van Delft in haar bezit heeft trachten te krijgen. Londen, Public Record Office, Exchequer (T.R.) *Miscellaneous Books E 36*, f 274 en f 167v., en A.R.A., *Rekeningen van de rentmeesters van de domeinen* (hierna: R.R.), nr. 199. Dat de kwestie van Schiedam en Delft nauw samenhangen, blijkt uit het feit, dat een maand na de overeenkomst, n.l. op 30 november 1268, het rechtsgebied van de stad Delft wordt uitgebreid met een reeks erven ten westen van de Oude Delft, tussen de Binnenwatersloot, de (latere) Westvest en de Dirk Langenstraat. Deze strook grond ligt n.l. op het goed Coudenhove, dat zich uiteraard verder naar het westen uitstrekt. Het leenbezit van het geslacht van der Made is gelegen ten zuiden van de Binnen- en Buitenwatersloot. Dit wordt in 1351 verbeurd door heer Philips van Polanen, gehuwd met de erfdochter van van der Made, als verbannen Hoek. Eerst op 26 augustus 1355 vindt verzoening met de graaf plaats, maar kort hiervoor, op 3 mei 1355, wordt de stadsvrijheid van Delft uitgebreid, o.a. met de strook ten westen van de Oude Delft, gelegen op het leen van Made. J. L. VISSER, *Het Delftse stadsplan*, in: *Delftse Studiën*, Assen, 1967, blz. 1-19 en L. J. VAN DER KOOSTER, *De Oude Hofstede te Sassenheim en haar bewoners*, in: *de Nederlandsche Leeuw*, 1959, kol. 446-472.

nog steeds aan van Wassenauer behoort. De in de akte van 24 oktober 1268 vermelde hofsteden, zijn als huiserven verpachte stukjes grond in het oostelijke deel ervan en in dit gedeelte krijgt ver Aleyd op 5 december 1262 van de bisschop van Utrecht het recht om een kerk te stichten. De nieuwe parochie wordt afgesplitst van die van Overschie tegen een bepaalde vergoeding aan de pastoor van de kerk hier. Ook heeft zij er reeds voor 5 september 1276 een gasthuis gesticht¹⁰, dat echter op 18 oktober 1271 nog niet in haar testament wordt vermeld, waarin wel behalve de kerk ook de bagijnen en de heilige geest voorkomen, zodat de stichting na deze datum zal vallen¹¹.

Op 29 mei 1270 ontvangt de Avesnes-nederzetting van de graaf het recht van een jaarmarkt¹². Op (29 april?) 1274 krijgen de mannen, die te Novedammo *onder poortrecht* leven, vrijdom van tolrechten voor de grafelijke tolleren en hebben dus reeds stadsrechten¹³. Van deze laatste rechten is geen oorkonde overgeleverd, daar op 18 maart 1275 een nieuwe en uitvoeriger vrijbrief de oude vervangen heeft. Op 7 januari 1286 is te Schiedam sprake van schepenen van den Nieuwendamme en van de Nieuwpoort, dit wijst erop dat de stadsvrijheid, wat grondgebied betreft, een uitbreiding heeft gekregen¹⁴. Deze is waarschijnlijk het gevolg van de verkoop op 18 maart 1272 door heer Dirc van Wassenauer van het grootste van zijn aandeel in de revenuen van de aanleg van de dam door de Schie. Hij verklaart hierbij te verkopen *al mien ambuecht ende mien gerechte, dat ic hebbe ten Nieuwendamme van der westziden van den moelenwerwe die bewest den Nieuwendamme staet* (strekkende) *tot an 's Gravenambucht ende zuetwaert tot der halver Schie ende nortwaert tot an dien diecsloete, doe benorden den dike gaet*¹⁵. Het land strekt zich uit in noordoostelijke richting langs de Schie tot voorbij de oude dam waar 's Gravenambucht te Schie (dit is het oostelijke deel van Overschie, dat door de Rotterdamse Rijkweg wordt gescheiden van het westelijke of de Hogenban) begint. Inderdaad blijkt in de tiende penning kohieren uit het midden van de zestiende eeuw de smalle strook grond ten oosten van de boerderij 's-Gravenhuize, groot 4 morgen, samen met nog 2 morgen *den Dijk* te worden genoemd en tot 's Gravenland te behoren. De noordwestelijke grens wordt gevormd door de binnendijksloot van de polder Nieuwland. De zuidgrens wordt niet nader in de akte bepaald, dan door de opmerking, dat dit het punt is, waar het gebied van heer Dirc eindigt. Dit is, waarschijnlijk een zijkreekje van de Schie, dat vanuit het westen komt, de buitendijksloot van de polder Nieuwland vormt en juist ten zuiden van de Dam loopt. Het laatste stuk hier is in 1599 vergraven en verbreed tot de Korte Haven. Het buiten de latere stad gelegen deel is nog lang als waterreservoir gebruikt ten behoeve van een watermolen, die bij lage rivierstand door het water uit dit reservoir werd voortgedreven. Ten zuiden van dit kreekje en ten westen van de Schie lag het Franken-

10 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld, inv. nr. 209 en 207a.

11 S. MULLER e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* (hierna: OBU), Utrecht/Den Haag, 1920-1953, dl. II, nr. 1812.

12 A.R.A., Charter grafelijkheid.

13 A.R.A., Leenkamer Holland (hierna: L.H.), inv. nr. 1, f 73. De datum is verminkt tot *feria quarta*, waarschijnlijk dient hier te worden gelezen *feria bona quarta*.

14 G.A., Schiedam, Het archief van het Sint Jacobsghasthuis.

Afb. 3 en 4 Links: Jan van Avesnes; rechts: zijn zoon Willem van Avesnes (recueil d'Arras, derde kwart zestiende eeuw, naar oudere voorbeelden).

land, dat aan heer Gerard van de Wateringe toebehoorde. Aan de gehele nederzetting aan weerszijden van de Schie wordt op 18 maart 1275 stadsrechten verleend, waardoor aan het reeds enkele jaren bestaande stadsgebied of *poort* een nieuwe stadswijk of *Nieuwpoort* wordt toegevoegd.

Tenslotte is ten oosten van de nederzetting een kasteel gebouwd, dat op 18 maart 1275 voor de eerste maal wordt vermeld¹⁵. Is sedert 1268 de verhouding tussen de Avesnes en graaf Floris vrij goed, in 1277 breken opnieuw moeilijkheden tussen beide partijen uit, die eerst op 3 augustus 1281 geregeld worden en waarbij ook Schiedam betrokken is¹⁶. Voor het domein hebben deze 4 jaar niet veel gevolgen gehad en als in 1284 ver Aleyd sterft, is haar zoon Floris erfgenaam van Schiedam c.a. en koopt van heer Gerard van der Wateringe het Frankenland¹⁷.

Deze aankoop wordt in 1296 aan zijn erfgenamen betwist door de graaf, maar diens dood in hetzelfde jaar en de verwarde politieke toestanden tot 1299, waarin verschillende groepen, waaronder de Avesnes, elkaar de voogdij over diens jonge zoon Jan betwisten, zullen geen praktisch gevolg hieraan gegeven hebben. Floris van Avesnes is omstreeks 1295 kinderloos overleden, zijn rechten in Holland komen aan zijn oudere broer Jan, zijn andere drie broers zijn geestelijken n.l. Bouchard bisschop van Metz, Willem bisschop van Kamerijk (overleden in 1296) en Guy eerst als geestelijke te Luik, waarna hij in 1301 bisschop van Utrecht wordt.

15 O.B.H.Z., nr. 288.

16 C. HOEK, *Het graven van de Poldervaart*, in: *Holland*, 3, 1971, blz. 13-23.

17 L.H., inv. 1, fol. 87.

Kort voor 11 september 1299 is Jan van Avesnes regent van Holland geworden en na de dood van de jonge graaf Jan op 10 november van hetzelfde jaar wordt hij diens opvolger. Hierdoor wordt het bezit van de Avesnes een onderdeel van het grafelijk domein en wel van dat gedeelte, dat beheerd wordt door de rentmeester van Noord-Holland (d.i. het gebied tussen Maas-IJssel en Haarlemmerhout). Hierdoor vinden wij veel gegevens terug in diens rekeningen. Deze vangen aan met een rekening over het jaar 1316 en vormen sedert 1344 een vrijwel onafgebroken reeks, waaruit slechts hier en daar een rekening ontbreekt. Bovendien is er een legger over het jaar 1334 bewaard ¹⁸.

Het grafelijk domein

Van de posten, die de grafelijke rentmeester verantwoordt, zijn er twee voor ons van belang, n.l. de hofstedenhuur en de landhuur. De Avesnes hebben een grondheerlijkheid opgebouwd, dat wil zeggen, dat zij niet alleen de rechtspraak van hun gebied hebben, maar ook alle grond. Waarschijnlijk is deze in eerste instantie ook door hen rechtstreeks geëxploiteerd. Er zijn in totaal drie boerderijen aan te wijzen, twee ten westen van de Schie, in het complex afkomstig van de van Wassenaers, n.l. 's Gravenhuize aan de Schie in het meest noordelijk deel van het domein en de boerderij van Gheret van Scie, gelegen aan de noordzijde van de Raamgracht, de derde is de in 1334 genoemde *boeverie*, gelegen bij het kasteel het huis te Riviere. In 1316 is echter al de grond verpacht, de pachtsom wordt vastgesteld voor een aantal jaren achtereen, tenminste drie en wordt gegund aan wie het hoogste bod doet. Er zitten dus regelmatig kleine schommelingen in de prijzen, dit in tegenstelling tot de hofstede huur. Dit zijn kleine percelen, die tegen een constant blijvende pacht in erfhuur worden uitgegeven om er een huis op te bouwen. Wel kan het gebeuren dat een grote hofstede in twee of drie stukken wordt gesplitst om er meerdere huizen op te zetten, maar ook dan blijft het totaal van de onderdelen gelijk aan de pachtsom van de oorspronkelijke hofstede. De hofstede huur rust dus als een rente op het huis met erf en omdat bij verkoop ervan alle lasten, die erop rusten, in de transportbrief moeten worden opgesomd, vinden wij deze *gravenpacht* dan ook steeds vermeld. In de zestiende eeuw begint het mogelijk te worden deze gravenpacht af te kopen. Van deze mogelijkheid is echter weinig gebruik gemaakt. Het bedrag was door geldontwaarding zo klein geworden, dat het de moeite eigenlijk niet waard was.

Hoe registreert de rentmeester nu deze inkomsten? Er is een verschil tussen de rekening van 1316 en van die van 1344 en de erop volgende. Wij kunnen het best uitgaan van de legger van 1334 (Bijlage I). Deze geeft alle vaste inkomsten uit de domeinen op in een bepaalde volgorde, zo gespecificeerd mogelijk, waarna de vaste lasten, die op deze domeinen drukken, worden genoemd, zoals rentelenen. De rekeningen vanaf 1344 geven in hun eerste deel hetzelfde beeld, de rent-

¹⁸ A.R.A., Rekenkamer, inv. nr. 708.

meester doet n.l. of hij geen wanbetalers heeft en boekt al de te ontvangen inkomsten. Hierna maakt hij een lijst van alle niet betaalde posten, de achterstallen, die in precies dezelfde volgorde worden opgesomd. Het verschil van beide lijsten is het werkelijk ontvangen bedrag. Onder de domeinen komen verschillende posten voor, die bestaan uit een groot aantal kleine bedragen, zoals de hofstede huur. Deze worden vaak door een plaatselijk ambtenaar geïnd en eenmaal per jaar met de rentmeester afgerekend. In de legger van 1334 vinden wij deze geheel gespecificeerd, in latere rekeningen niet meer en wordt slechts het te ontvangen totaalbedrag vermeld, de eventuele wanbetalers echter wel onder de achterstallen. Betalen zij hun schuld, dan vinden wij deze betalingen in een volgende rekening onder een afzonderlijk hoofd als betaalde achterstallen over een voorgaand jaar. De rekening van 1316 geeft op gelijke wijze als de latere de achterstallen, de ontvangsten worden echter geboekt voor zover zij werkelijk zijn binnengekomen. Wij kunnen ons voorstellen dat de rentmeester een legger naast zich had liggen en aan de hand daarvan eerst alle werkelijk ontvangen posten boekte en vervolgens de achterstallen. De twee boekingen zijn dus in dezelfde volgorde als de legger; schuiven wij deze op de juiste wijze ineen, dan is de legger gereconstrueerd. Inderdaad vinden wij in 1316 alle Schiedamse hofsteden vermeld. Bij de latere rekeningen fungeert het eerste deel als legger en wordt steeds uit de voorgaande overgenomen. Dit blijkt o.a. uit het feit, dat als eenmaal een naam verkeerd gekopieerd is, dit in alle volgende rekeningen zo blijft.

Bezien wij nu eerst de landpachten, welke ieder jaar gespecificeerd worden vermeld en buiten het stadsgebied van Schiedam liggen. Breidt dit gebied zich uit, dan heeft dit gevolgen voor de landpacht, want dan moeten nieuwe vesten gegraven worden, waardoor land verdwijnt. Dit gebeurt ook als stukken land door de graaf in leen worden gegeven of weggeschonken. Allereerst nu het gebied ten westen en noorden van de Schie, waarop in de lijst van 1334 de eerste 8 posten, opgesomd van zuid naar noord, betrekking hebben. Het eerste perceel is 10 morgen groot en wordt gepacht door Gherijt Claisz. voor 10 pond. Dit is zonder moeite in de lijst van 1316 terug te vinden, waar het ook de eerste post vormt en wel bij de ontvangsten. De pachters waren toen Kerstant Alewijnz. en Gheraerd Claisz. tegen 13 pond. Dit bedrag is vrij veel hoger en ook de grootte van het perceel wordt niet opgegeven.

Vergelijken wij de grootte van de pachtsommen van de andere percelen in 1316 met die in 1334, dan blijken de eersten óf gelijk, óf iets lager te zijn. Er moet dus iets gebeurd zijn met de grootte van het perceel. Nu geeft op 5 november 1333 de graaf aan Gheret van Scie een woning met bijbehorend land, die deze van hem in leen hield, ten vrij eigen om te verkopen aan Gherit Claysz. De woning, dat is een boerderij met een stuk land, ligt te Sciedamme en wordt ten zuiden begrensd door de gracht van Sciedam, ten westen door de dijk (van de polder Nieuwland), ten oosten door het land van de graaf¹⁹.

Het land met boerderij kan slechts afgesplitst zijn van het eerste perceel en is dan na 1316 in leen uitgegeven. Dit laatste kan als reden hebben de stichting van

19 L.H., inv. nr. 1, fol. 101.

de boerderij, die dan niet het oorspronkelijke agrarisch centrum van het van Wassenaer domein is, dit zal gezocht moeten worden te plaatse van 's Gravenhuize, onder de rook van Overschie gelegen en waar tijdens archeologische waarnemingen het oudste aardewerk materiaal uit het midden van de dertiende eeuw dateerde²⁰. T.z.t. zal een archeologische waarneming ter plaatse van de in 1333 vermelde boerderij zeker verantwoord zijn. Gherit Claysz., die in 1333 als koper optreedt, houdt al in 1316 een deel van het aangrenzende land in pacht en in 1334 de gehele 10 morgen, ook komt hij als zodanig voor in 1344 en 1345, wanneer de pacht is gestegen tot 12 pond en in 1350, dan bedraagt de pacht 15 pond, sedert 1352 14 pond, in welk jaar Gherit nog voorkomt, in 1353 betaalt Reijmbrant Gherijt Claiszoonsz. de pacht, die de beide volgende jaren weer op naam van zijn vader staat. Het is de gewoonte van de rentmeester als een erfpacht voor b.v. 5 jaar is uitgegeven aan een bepaalde persoon, deze gedurende die tijd steeds te noemen, ook al is hij overleden en wordt de pacht door zijn erfgenamen voldaan. Pas wanneer een nieuwe periode in gaat en een nieuwe verpachting plaatsvindt, wordt de naam van de nieuwe pachter ingevuld. Vooral genealogen dienen zich dit te realiseren bij bepaling van sterfdata met behulp van domeinrekeningen!

In 1355 blijkt een grote verandering in de toestand van het eerste perceel te hebben plaatsgevonden. De rekening lopende over de periode van 1 april 1355 tot 11 november 1356 vermeldt het als volgt: *Dat land dat Gherijt Clais f. in huer plach te hebben buiter vrihede: Jan IJshout II morghen V hont XI gherden, elken morghen XXXVII sc, doet V lb V sc VI d.*

In de hieraan voorafgaande rekening, lopende van 5 mei 1354 tot 1 april 1355 vinden wij voorin ontvangsten geboekt, die niet ieder jaar in dezelfde vorm terugkeren: *Item die porte van Sciedamme heeft ghecoft jehens mijn Heer dat lant, dat binnen haerre veste leijd, dat segh zi dat VII morghen sien metten veste, dat ghelden zi mijn Heer half ende di andere helfte behout mijn Heer met hem ghemene omme te zamen uytegeven ende in renten te brengghen ende van de vierdalf morghen, die de stede hout, die ghelden zi mijn Heer CLXXV oude schilde, daer zi den rentmeester of betaelt hebben c schilden mijn VII sc. IIII d., maken, den scilt voer XVI sc IIV d. gherekent, LXXXI lb, sc. payments.* Het volgende jaar betaalt de stad nog 75 schilden.

Deze drie posten worden aangevuld door een akte van 13 mei 1355, waarin de graaf verkoopt aan de stad *Sciedamme* de helft van 7 morgen land binnen de veste gelegen aan de noordzijde van de Scie, tegen 50 oude schilden per morgen, met als servituut, dat Clays Sconaert, op dit land zijn molenwerf zal hebben²¹. De dag hiervoor geeft de graaf de stad aanvullende rechten en bepaalt o.a. dat de vrijheid binnen de grenzen valt, zoals zij op dat ogenblik omgracht is en van poorten voorzien en bovendien zoals deze nog niet omgracht is tussen de Schie en de dijk, die men naar Rotterdam rijdt, aan welke omgrachting wel een begin is gemaakt²².

20 C. HOEK, *Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1964*, sub *Overschie*, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1965, blz. 108.

21 L.H., inv. nr. 23, fol. 51.

22 L.H., inv. nr. 23, fol. 67.

Aan de oostzijde van de stad is men dus doende met de aanleg van de vest, elders is deze voltooid, dit moet dus ook het geval zijn aan de noordzijde, waar van het domein van 10 morgen er 7 binnen de vest zijn komen te liggen, iets wat in 1351 gebeurd moet zijn, daar de stad Delft kennelijk tegen deze gang van zaken protesteert, kort voor 28 oktober van dit jaar ²³. Een laatste nasleep vinden wij in een akte uitgaande van de heer van Wassenaer als ambachtsheer van Kethel op 8 november 1359, deze geeft hierin aan de stad vanaf de buitenzijde van de gracht, alles wat deze met poorthuizen en vesten omvat heeft van zijn voorvaderlijk bezit, behalve de smaltienden, welke zich tot de overtocht uitstrekken ²⁴. Hieruit blijkt dat de nieuwe westvest ook een deel van het ambacht Kethel heeft afgesneden op gelijke wijze als een deel van het grafelijk domein. Tot in de zestiende eeuw heeft aan deze zijde geen uitleg van de stadsvesten meer plaats gehad, zodat wij de nieuwe vest terugvinden op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1560.

Hiervoor hebben wij echter gezien, dat hier reeds op 5 november 1333 sprake is van de gracht van Sciedam, die dus elders gelegen heeft. Daar tussen de buitenzijden van de nieuwe en de oude gracht in het domein 7 morgen land hebben gelegen, plus de woning van Gheret van Scie, die echter niet tot aan de Schie reikt, kunnen wij de oude gracht uitmeten. Deze blijkt dan de Raamgracht te zijn; deze wijkt in zijn richting af van die van de oude kavelsloten en vindt zijn voortzetting in de binnendijksloot van de polder Nieuwland, welke laatste ook de westgrens is van het grafelijk domein. Een binnendijksloot is echter smaller dan een stadsvest, deze moet dan ook landinwaarts verbreed zijn, hierbij binnen de jurisdictie komende van de heer van Kethel. Op 2 juni 1304 belooft de oudste zoon van de graaf aan de stad om deze schadeloos te houden tegenover de heer van Wassenaer voor hetgene, dat zij van diens bezit binnen hun gracht hebben opgenomen en op 17 januari 1316 verklaart dezelfde, nu inmiddels graaf geworden, dat de jurisdictie van de stad zich uitstrekt tot aan de buitenkant van de gracht in de richting van Kethel. De versterking van de stad moet dus kort voor 2 juni 1304 zijn voltooid, daar nog geen regeling met de heer van Wassenaer is getroffen, hetzij in verband met de oorlog met Vlaanderen, hetzij sedert het regentschap van Jan van Avesnes. Opmerkelijk is dat de akte van 1304 uitgaat van de zoon van de graaf, die waarschijnlijk Schiedam als apanage bezit ^{24a}.

Het terrein van de woning van Gheret van Schie is het driehoekje tussen de Raamgracht en een sloot achter de Teyckwerckershuisen (welke de richting van de normale kavelsloten heeft) op de kaart van de Gheijn uit 1598, welke sloot ook voorkomt op de kaart van van Deventer. De in 1333 genoemde weg van Sciedamme blijkt nu het begin van het latere Groenewegje te zijn, dat aan de nieuwe vest eindigt. De genoemde binnendijksloot staat nog lang door middel

23 L.H., inv. nr. 23, fol. 5v.

24 G.A., Schiedam, Privilegeboek, fol. 11. Op 14 juli 1441 wordt de vest tussen Kethel- en Vlaardingerpoort nog de Nieuwe Vlaardingse Vest genoemd; Oud Archief, inv. nr. 81, fol. 5.

24a F. VAN MIERIS, *Groot Charterboek der graaven van Holland*, Leiden, 1753-1756, dl. II, blz. 41 en 150.

van een heul in verbinding met de latere Korte Haven, zodat de kreek hier de omgrachting aan deze zijde van de Schie completeerde. Hierna zullen wij deze reconstructie van de dertiende eeuwse Nieuwpoort nogmaals controleren met behulp van de hofstedenhuur.

Alvorens ons bezig te houden met het domein aan de andere zijde van de Schie, dienen wij na te gaan op welk grafelijk consent de nieuwe vestaanleg terug gaat. Dit blijkt op 2 augustus 1346 te zijn gegeven door keizerin Margaretha²⁵. Zij bepaalt hierbij, dat de stad *eenen veste ende een grafte* rond de poort mag maken, een en ander in overleg met haar kamerling heer Willem van Duvenvoirde, waarbij de stadsvrijheid uitgebreid wordt tot binnen deze gracht. Het consent wordt echter gegeven in een uit politiek oogpunt zeer onrustige tijd, welke in 1350 eindigt met burgeroorlog, de Hoekse en Kabeljauwse twisten, waarbij heer Willem van Duvenvoirde de hoofdman van de eerste partij is. Een en ander heeft zeker vertragend gewerkt. Bovendien moesten ook de erfpachters schadeloos worden gesteld, vooral voor het land dat in de gracht zou verdwijnen.

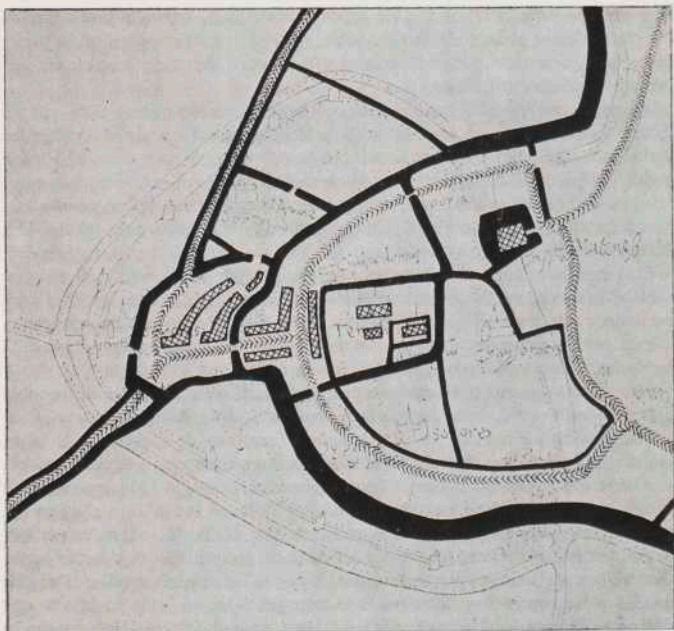
Nu het andere gedeelte van het domein. In de lijst van 1334 bestaat dit uit 11 posten, die van noord naar zuid worden opgesomd, zodat zij aansluiten op het eerste gedeelte en de rentmeester dus door het gehele domein een rondgang maakt om de Schie, in de richting van de wijzers van de klok. De lijst blijkt overeen te komen met die van 1316, al zijn sommige percelen gesplitst, b.v. het tiende perceel, groot 24 morgen 5 hond 49 gaarden, wordt in 1334 gepacht door *Dirc Bokel*, ambachtsheer van Matenesse, voor 29 lb. 18 sc., in 1316 zijn er twee pachters n.l. dezelfde *Dirric Beukel* een deel voor 17 lb. 18 sc. en *Amelis* van Berkel het andere voor 12 lb. Van de gehele pacht is slechts 10 lb. door de eerste pachter betaald, de rest komt voor onder de nog te betalen achterstallen. Deze 10 pond worden echter door *Dirc Bokel* in leen gehouden en is de pacht van een deel van dit perceel, n.l. van 13 morgen 2 hond, genaamd de *Hoghe Hem*, die in werkelijkheid dus al uit het domein zijn afgesplitst. Bovendien is *Dirc Bokel* overleden vóór 24 februari 1328, op 19 september 1325 blijkt hij nog in leven te zijn²⁶. Boven de lijst van 1334 staat *Dese hure gaet tesen jare uit*, dat wil zeggen, dat 1334 het laatste jaar van een erfpachtsperiode is, deze moet dus op zijn laatst in 1327 zijn ingegaan. Onder de rentelenen, dus bij de uitgaven, vinden wij in 1334: *In Schiedamme, Dirc van Matenesse, 10 lb.*, de uitkering is hier dus wel op de zoon van *Dirc Bokel* geboekt. In 1316 luidt deze post: *In Schiedamme, her Dirric Buekel, 10 lb.* De begunstigde is hier ridder, waarmede de vader van *Dirc Bokel* is bedoeld, die echter al voor 19 mei 1314 is overleden²⁷. Op 21 november 1339 verkoopt graaf Willem III aan heer Diederick van Matenesse zijn burcht buiten Schiedam, genaamd het Huis te Riviere met de singels en de boomgaarden, binnen de uiterste sloot gelegen en 15 pond Hollands per jaar, n.l. 11 morgen 4 hond land bij de oude dijk, genaamd op den Hem, en 1 morgen land in Matenesse, dit alles slechts voor de duur van zijn leven²⁸. Heer Diederick heeft geen

25 G.A., Schiedam, Privilegeboek, fol. 83v.

26 A.R.A., Arch. v.d. Nassausche Domeinraad, Raad en Rekenkamer van Breda, inv. nr. 1418; G.A. Rotterdam, charter afkomstig uit het familie-archief van Matenesse.

27 G.A., Rotterdam, charter als noot 26.

28 L.H., inv. nr. 30, fol. 24.

Afb. 5 Reconstructie van de stad in het begin van de veertiende eeuw, getekend over de kaart door Jacob van Deventer.

wettige nakomelingen en na zijn dood koopt zijn broer heer Daniël van Matenesse op 26 mei 1345 het leen, behoudens dat hij zijn schoonzuster de inkomsten moet laten genieten, die haar krachtens haar duwarie toekomen ²⁹.

Welk land is nu in 1339 van het domein afgesplitst? Wij kunnen dit nagaan door de lijst van 1334 te vergelijken met die van 1344. De rentmeester laat dan n.l. het verkochte land zonder meer weg, dus niet meer de ingewikkelde procedure van het land wel onder de ontvangsten op te nemen, om het daarna weer af te boeken onder de rentelenen. De 11 morgen 4 hond blijkt het overgebleven deel te zijn van post 10, de 1 morgen in Matenesse post 11. Verder zijn de posten 3 tot en met 8 verdwenen, voor het merendeel bestaande uit kleine perceeltjes, waaronder de reeds genoemde boerderij (5) en de *Boemgherde* (9). Dit laatste complex ligt ten zuidwesten van het kasteel, grotendeels ten westen van de latere Broersvest, die er doorheen gegraven is, tot aan de Lange Achterweg,

²⁹ L.H., inv. nr. 30, fol. 35.

die oorspronkelijk Boomgaardstraat heet. Een belangrijk deel, groot 2 morgen 1 hond 46 roede, is door latere van Matenesses geschonken aan het Kruisbroedersconvent, door hen gesticht³⁰. Mogelijk is in deze schenking ook de *boeverie* (5) begrepen, deze zou dan identiek zijn met het huis Groenendaal waarover op 19 maart 1454 een uitspraak wordt gedaan tussen de Kruisbroeders en jonkvrouwe Jacob Daniël Janszoon dochter van Matenesse als onderdeel van de schenking aan het klooster³¹. Dat het Matenesse domein zich in ieder geval tot aan de Boomgaardstraat uitstrekte, blijkt uit een erf aan de oostzijde van deze straat, waarop vóór 1428 één huis stond, later twee, dat door hen in leen was uitgegeven³². Liggt dit deel van het domein ten zuiden van de Lange Kerkstraat, ten noorden ervan vinden wij post 7 terug n.l. 1½ morgen 1 hond land, gelegen tussen de Kreupelstraat en de Broersvest, die evenals bij het voorgaande land ten koste ervan is ontstaan. In de tweede helft van de veertiende eeuw worden langs de Butterstraat, Krepelstraat en Kercstraat op dit land huiserven en een kooltuin tegen erfpachten uitgegeven, deze blijken in het bezit te zijn van Dieric van Matenesse, wiens vader een bastaardzoon was van de in 1339 vermelde heer Diederic. Het overige deel van het land is in 1393 als boomgaard in het bezit van Wouter van Matenesse, die daar het huis te Riviere c.a. in leen houdt³³. Het land ten oosten van de Broersvest tot aan de polder Oud Matenesse is ook in het bezit van de van Matenesses als bezitters van het Huis te Riviere, zoals blijkt uit de kopie van een kaart door Pieter Jansz. van der Sallem uit 1639 in het Gemeente-archief te Schiedam. Dit deel van het domein grenst dus in het westen aan het water, dat aan de westzijde van de oorspronkelijke Krepel-, later Kreupelstraat, genoemde weg liep en zich aan beide zijden via een heul voortzette; aan de noordkant onder de Boterstraat door tot in de Schie, aan de zuidzijde onder de Lange Kerkstraat door, vervolgens via een sloot ter plaatse van de latere Baan-sloot in zuidelijke richting tot aan de binnendijksloot van de Hoogstraat. Deze sloot wordt op het punt, waar het domein zich verder naar het westen uitstrekt, bereikt door een andere, ter plaatse van de Laan, die er loodrecht opstaat en loopt via de Korte Achterweg en de Zwaansteeg, de binnendijksloot van de Hoogstraat, Roosbeek genoemd, kruisende, om via een heul in de Lange Haven, het buitendijkse deel van de Schie, uit te monden. In het einde van de negentiende eeuw zijn de resten van de beschoeiingen bij de Zwaansteeg teruggevonden en de duiker onder de Hoogstraat wordt vermeld op 15 juni 1463 als *die zijl, die tus-schen Hein Pietersoons huus ende tusschen Harman Pieterz. huus ende erve leit*,

30 Archief van het Hoogheemraadschap Schieland, Protocol van de meting van Schieland 1540-1545.

31 A.R.A., Archief van de Kruisbroeders te Schiedam; het wordt op 2 november 1448 omschreven als gelegen bij de Corte Veste, in 1454 als gelegen binnen Schiedam, met de erbij behorende gracht, het overige complex als de boomgaarden, weiland, de aarde vest en de water vest.

32 C. HOEK en J. H. BRAKKE, *Repertorium op de lenen van Matenesse 1344-1794*, in: *Jaarboek van de Zuid-Hollandse Vereniging voor Genealogie*, 4, Poortugaal, 1961, leen nr. 31, blz. 8.

33 R.A., N.-Brab., Archief van het Karthuizerklooster 'Het Hollandsche Huis' te Geertruidenberg, inv. nr. 1a, cap. XIX. Een overzicht van deze renten in C. HOEK, *Acten betreffende Schiedam en omgeving*, ..., in: *Ons Voorgeslacht*, 17, 1962, blz. 182-188.

die in den Roosbeeck dient. Het onderhoud ervan berust bij de stad, de Hoogstraat blijkt op dat ogenblik hier nog slechts aan de binnenzijde te zijn bebouwd ³⁴.

Nu wordt op 20 september 1350 na een onderzoek verklaard dat de grens tussen de parochies Overschie en Schiedam wordt gevormd door de *Rijviersloet*, gelegen tussen Schiedam en het *Huis te Rijvier*, welk water begint (in het noorden) bij de weg langs de Schie en aan de andere zijde eindigt buiten de dijk (dit is de Hoogstraat ten zuiden van de dam). Het gebied ten oosten van de sloot wordt tot het rechtsgebied van de heren van Matenesse gerekend ³⁵. Nu blijkt in 1514, dat de bewoners van de huizen aan de oostzijde van de Krepelstraat kerkelijk onder Overschie ressorteren, zodat de sloot in deze straat het noordelijk deel van de Rijviersloot is. Daar deze *tussen* het kasteel en de stad ligt, strekt de vrijheid zich hier tot 1350 niet verder uit dan deze sloot. Het zal geen toeval zijn, dat de parochiegrens juist in een periode wordt bevestigd, wanneer Schiedam op grond van het privilege van 2 augustus 1346 deze grens zal gaan overschrijden. Maar hoe zet deze grens of de Rijviersloot zich voort ten zuiden van de Lange Kerkstraat? In ieder geval via de Baansloot, maar volgde hij het beloop van deze tot aan de Hoogstraat, of boog hij om volgens de bovengenoemde zijdsloot naar de Zwaansteeg. Tegen de eerste mogelijkheid pleit het feit dat het domein van de van Matenesse, dat in wezen dus al in 1316 in deze vorm bestaat als grafelijk domein, erdoor doorsneden wordt. Voor de tweede pleit de naam van de sloot. De naam Rijviersloot laat zich n.l. verklaren als hoofdafwatering van het poldertje Riviere, dus niet als sloot die naar een rivier loopt. Nu eindigt het tweede tracé met een heul in de (binnendijkse) Schie en met een *zijl* of sluisje in de (buitendijkse) haven en dit is het beeld van een hoofdpolderwatering. Door Jacob van Deventer worden binnen het oostelijk stadsdeel slechts 3 sloten getekend, n.l. die langs de zuidzijde van de Lange Kerkstraat en het noordelijk deel van de Baansloot c.a. en de erop aansluitende sloot door de Laan. Al deze sloten zijn overblijfselen van de oorspronkelijke verkaveling van het poldertje Riviere. Voor de aanleg van de Dam door de Schie heeft de afwatering bestaan uit de sloot langs de Lange Kerkstraat, die het verlengde is van de Laanslootseweg, lopend langs de noordzijde van de polder Matenesse en langs de zuidzijde van de oorspronkelijke Schieloop. Op de oeverwal van deze laatste lag de oorspronkelijke zetel van de ambachtsheren van Matenesse, in de veertiende eeuw vermeld als de hofstad van *Dirc Bokel uter Nesse*. De Lange Kerkstraat liep dus oorspronkelijk dood op de ringdijk van het poldertje en fungeerde als uitpad voor de landerijen hier, als een z.g. groeneweg, op gelijke wijze als het westelijk deel van de Laanslootseweg (nu Singel) dit deed voor de landen binnen Matenesse. De sloot langs de Lange Kerkstraat zal ten westen van de Markt in de nog open Schie via een sluisje hebben uitgemond. Toen echter de dam was aangelegd, kwam dit sluisje niet meer uit op water met getijdewerking en verloor hierdoor de mogelijkheid bij ebstand te kunnen lozen.

34 K. HEERINGA, *Rechtsbronnen der stad Schiedam* (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen), Den Haag, 1904, blz. 409 (hierna: HEERINGA, 1904).

35 A.R.A., charter afkomstig uit het familie-archief van Matenesse.

Bovendien fungeerde de sluis in de Dam ten genoegen van een aantal grote waterschappen, waarbij de belangen van het kleine poldertje niet mee telden. Als oplossing voor deze moeilijkheden werd nu het sluisje verlegd naar de Zwaansteeg, zodat het weer op open buitenwater kon lozen. Waarschijnlijk is hierbij tevens de sloot gegraven door de Laan, naar de reeds bestaande Baansloot. Jonger is een sloot die ten westen van en evenwijdig aan de Baansloot loopt tussen de Roosbeek en de sloot door de Laan, waarin hij uitmondt. Deze sloot komt nog voor op de kaart van Gheijn (1598). De naam Rijviersloot moet in 1350 al praktisch verdwenen zijn, maar de akte is echter opgesteld na voorafgaand onderzoek, zoals er nadrukkelijk in wordt vermeld. Een dergelijk onderzoek vindt meestal plaats door ondervraging van oude lieden, zodat wij in dit geval getuigenissen mogen verwachten over de toestand van omstreeks 1300 en dan is het mogelijk dat deze naam nog niet is verdwenen. Deze Rijviersloot heeft zijn functie als spuiwater in de tweede helft van de vijftiende eeuw nog niet verloren, wat blijkt uit het hiervoor genoemde onderhoud door de stad van het sluisje. Toch heeft deze sloot nog een andere functie gehad, n.l. als begrenzing van de oudste stadsvrijheid op de oostelijke oever, dus als stadsgracht. Het domein sluit onmiddellijk aan op deze gracht buiten de vrijheid. Evenals op de westelijke oever moeten wij het verdere bewijs van het hier gestelde zoeken met behulp van de hofstedenhuur binnen de poort.

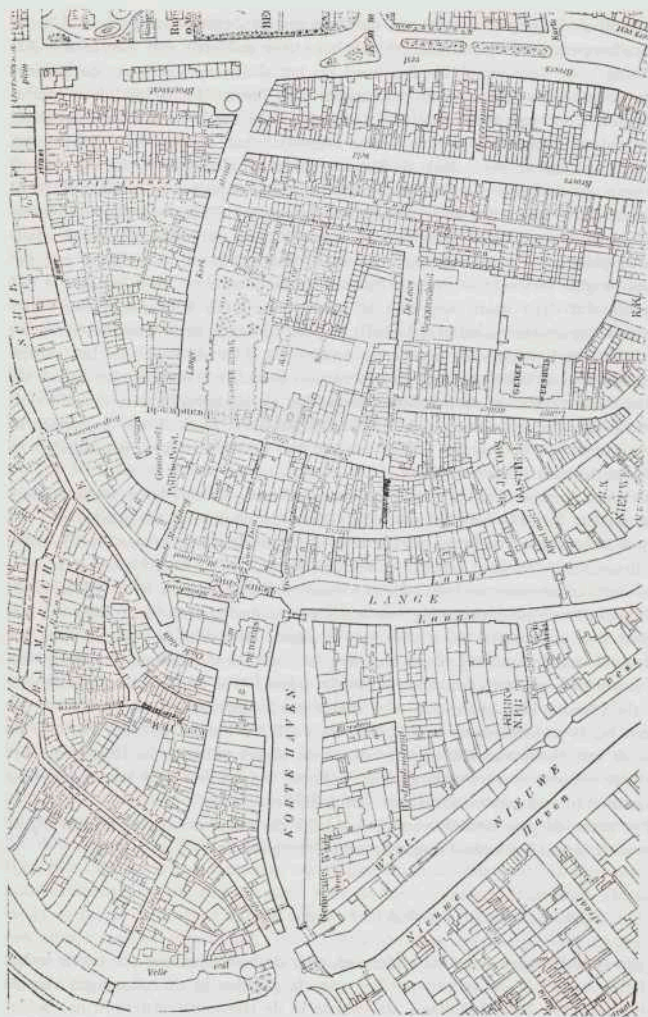
Alvorens hiertoe over te gaan nog het resultaat van een klein archeologisch onderzoekje. In 1974 was het mogelijk tijdens de opgraving ter plaatse van het bagijnhof een sleuf te zetten dwars door de Baansloot ten oosten van het opgravingsterrein. De sloot bleek niet minder dan 12 meter breed geweest te zijn, zeker vijf- of zesmaal zo breed als een normale kavelsloot en twee- of driemaal zo breed als een polderwatering van een klein poldertje. Ook ten zuiden van het bagijnhof is een profiel door de Laan gemaakt. Hier was de situatie voor het onderzoek minder gunstig, daar hier nog trottoirs, een betonnen fundering van een school en een telefoonkabel aanwezig waren. Wel kon worden vastgesteld, dat de breedte hier meer dan tien meter heeft bedragen. Ook van Deventer tekent beide stukken water even breed als de Schie binnen de stad. Nu zijn de kaarten van Jacob van Deventer in de eerste plaats militaire kaarten, zodat het ons niet behoeft te verwonderen, dat wanneer binnen een stad nog belangrijke restanten van oude vesten aanwezig waren, hij deze aangaf.

Tot zover de geschiedenis van het grafelijk domein, waarop wij hierna bij de behandeling van het kasteel nog eens zullen terugkomen.

De grafelijke hofstedenhuur

Er zijn twee bronnen voor het onderzoek naar de hofstedenhuur: de eerste in het grafelijk archief in de verantwoording van de pachten in de rekeningen van de rentmeester van Noord-Holland, de tweede in de transportregisters in het Schiedamse Gemeentearchief. Om met het laatste te beginnen, eerst een opmerking over deze registers, die lopen over de periode 1546-1549, 1556, 1565-1811.

In de akten worden de huizen omschreven, met de erop rustende lasten, de

Afb. 6 Het centrum van de stad voor het begin van de sanering.

straten waaraan zij gelegen zijn en de namen van de eigenaren van de belendende percelen. Aan welke zijde van de straat zij liggen wordt niet opgegeven. Dit zou b.v. bij de Dam de noord- of zuidzijde dienen te zijn. Wel worden eventuele huisnamen genoemd, maar deze verwisselen nog al eens. Nadat een aantal registers was doorgewerkt en een reeks huizen was gevonden belast met 's Gravenpacht, moest getracht worden deze huizen in de stadsplattegrond aan te geven. Bewerkt waren de giftboeken voor 1600, benevens het weesboek over de periode 1546-1556. Over de zestiende eeuw zijn voor Schiedam vier belastingkohieren bewaard, n.l. de registers van de tiende penning over de jaren 1553, 1557 en 1561 ³⁶ en dat van de honderdste penning over 1575 ³⁷. Daar de gegevens in deze kohieren door Schiedammers zijn opgesteld, blijken zij hetzelfde euvel te vertonen als de transportregisters. De huizen worden vermeld straatsgewijs van het ene einde naar het andere, maar nooit wordt opgegeven aan welke zijde van de straat zij liggen. Men noemt er eerst b.v. drie links, dan twee rechts, vier links, drie rechts. Op deze belastingkohieren sluiten die van de vijftigste penning in het gemeentearchief aan, welke beginnen in 1604 en tot 1623 over ieder jaar aanwezig zijn ³⁸. Ook hier geen onderscheid tussen linker- en rechterzijde; dit vindt plaats in een register over 1654 ³⁹. Dit alles maakt de vaststelling van de juiste ligging van bepaalde huizen niet eenvoudiger, maar ook weer niet onmogelijk. Men moet beginnen met de verkoop van een pand, waarbij men de namen van de eigenaren van de twee belendende percelen aantreft, vindt men van een van deze laatste een transport, waarbij het eerste perceel als belending wordt opgegeven, dan betekent dit dat men er een nieuwe belender bij heeft, dus een rijtje van vier opeenvolgende huizen heeft. Een dergelijk rijtje kan worden uitgebreid, tot men de hoek van een dwarsstraat heeft. Hierdoor kan men dan het gevonden blokje op de kaart aangeven. Vindt men nu de verschillende eigenaars terug in een belastingkohier, dan weet men welke aan één zijde van de straat liggen, degenen die hier tussen door worden vermeld, betreffen dan huizen aan de overzijde van de straat.

Alvorens het resultaat van dit onderzoekje mede te delen eerst iets over de hierna volgende straatnamen. In Schiedam wisselen deze evenals de huisnamen regelmatig. Hierom is het nodig een aantal namen voor de hiervolgende straten aan te nemen.

Uitgaande van de driesprong aan het oosteinde van de dam, in de middeleeuwen de *drieweghscee* genoemd, noemen wij de weg naar het noorden de Butterstraat, die doorloopt tot de Overschiese poort en die de westwand van de Markt vormt. Naar het zuiden loopt de Goystraat (nu Hoogstraat genoemd) en naar het westen de Dam. In deze Dam ligt de sluis, waarmede wij de nu gedempte oude sluis bedoelen. De tegenwoordige, in de achttiende eeuw aangelegde sluis is tot stand gekomen na de sloop van twee huizenblokken. Dat aan

36 A.R.A., Archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nr. 777, 1100 en 1428.

37 A.R.A., Archief van de Staten van Holland na 1572, nv. nr. 1290 w.

38 G.A., Schiedam, Oud Archief, inv. nr. 789-807.

39 Idem, inv. nr. 813.

de noordzijde van de straat werd aan de westzijde begrensd door de Holsteeg, dat aan de zuidzijde door de Vismarkt. Deze Vismarkt is oorspronkelijk het verlengde van de Holsteeg, die verbreed is door opoffering van een pand aan de westzijde van deze steeg. Dit is vóór of in 1444 gebeurd blijkens de aantekening uit dit jaar: *Item heer Michiel 3 lb ende die baginen 1 lb op Brandekijns erf, dair die Vismarct mede gebreet is, ende dat erf coste 85 scilden* ⁴⁰. De stad heeft dus voor 85 schilden het erf van Brandekijn aangekocht, dat belast was met twee renten, n.l. 3 pond per jaar ten behoeve van een priester en 1 pond ten behoeve van de bagijnen, en neemt deze verplichting over. Opmerkelijk is dat niet over het huis en erf, maar alleen over het laatste wordt gesproken. De vrij hoge lasten die er op drukken worden gewoonlijk niet op een leeg erf gevestigd. Het is dan ook plausibel dat het huis bij de grote stadsbrand in 1428 is verwoest en nog niet herbouwd, zodat de stad alleen het lege erf heeft aangekocht. Wij zullen de gehele steeg Holsteeg noemen.

Ten westen van de sluis bevindt zich aan de noordzijde een zijstraat, de Sint Pietersteeg, deze loopt in een boog naar het noordoosten tot dicht bij de Schie en buigt dan haaks om naar het noorden en loopt door tot aan de Raamgracht. Op dit punt lag een brug, reeds op 22 april 1424 vermeld als de kleine brug, waarover men naar de ramen gaat en die in 1598 nog voorkomt op de kaart van de Gheijn. De hiervoor reeds op 5 november 1333 vermelde weg van *Sciedamme*, die hiervan het verlengde is, maakt het waarschijnlijk, dat deze brug er dan al is ⁴¹. De straat wordt genoemd de wijde steeg, welke naam wij voor het korte stuk zullen gebruiken. Nog verder naar het westen is de volgende zijstraat de Breestraat, die evenwijdig aan de Sint Pieterssteeg loopt en waarvan het oostelijke deel de Raam heet. Voor deze straat zullen wij alleen de eerste naam gebruiken. De gracht, die aan de west- en noordkant langs de Breestraat loopt, noemen wij geheel naar het oostelijke deel Raamgracht. Voor de kreek ten zuiden van het westelijke deel van de Dam gebruiken wij de latere naam Korte Haven.

De hofstedenhuur blijkt voor te komen in de wijk omsloten door de Raamgracht, de Schie, de sluis en de Dam, met inbegrip van deze laatste, echter alleen aan de noordzijde van de straat. De huur ontbreekt ook geheel in de bebouwde strook langs de westzijde van de Breestraat, dus tussen de straat en de gracht. Vervolgens ten oosten van de sluis langs de Dam aan weerszijden van de straat en langs de Butterstraat aan beide zijden tot aan de Markt, gerekend vanaf de drieweghsce met aan de westzijde tevens de eerste percelen aan de Markt.

Nu het onderzoek met behulp van de rentmeestersrekeningen en van oorkonden, die op deze erfhuren en de er bij behorende huizen betrekking hebben. De eerste vermelding van de hofsteden is de uitgifte van een tweetal, niet in erfpacht maar als onbelast leen. Dit gebeurt in 1264 wanneer ver Aleyd aan Jan van Rinsburg twee erven in leen geeft, elk 4 roeden breed. Het eerste is 5 roeden diep en grenst in het oosten aan het kerkhof, het tweede ligt er tegenover en strekt zich uit vanaf de markt en openbare straat tot de Scie. Dit leen is geheel of ten dele

⁴⁰ HEERINGA, 1904, blz. 408.

⁴¹ A.R.A., Delftse Statenkloosters, Sint Bartholomeus, inv. nr. 123.

in het bezit gekomen van abdij van Rijsburg, die hierbij het charter van 1264 krijgt ⁴². De abdij heeft van deze twee erven een rente van 15 stuiver per jaar overgehouden, welke verzekerd is op een huis op het eerste erf, waarvan wij de verantwoording sedert 1375 in de rekeningen van de abdij terug vinden, waardoor de plaats van dit erf op de kaart aan te geven is. Beide erven betalen dus geen hofstede huur aan de graaf.

Vervolgens worden de hofsteden met name genoemd in het akkoord tussen ver Aleyd en graaf Floris V op 24 oktober 1268, hiervoor reeds vermeld ⁴³. Van belang is het Gasthuis, dat nog niet genoemd wordt in het testament van ver Aleyd op 18 oktober 1271 ⁴⁴, maar wel als door haar gesticht en gedoteerd voorkomt op 5 september 1276 ⁴⁵. Daar het gasthuis tussen de andere hofsteden instaat op een erf, dat door ver Aleyd is geschonken, wordt ook voor dit erf geen huur betaald. Op 21 juli 1299 krijgt de stad van Jan van Avesnes een aantal voorrechten, waaronder het aanleggen van een *oever oft sluyse* om als haven te dienen en hierbij een *holl*. Voor de aanleg mag grond gehaald worden uit het Frankenland (dat dus nog in bezit is van Jan van Avesnes, als heer van Schiedam) en voor de *holl* wordt een rente van 20 schelling Hollands per jaar kwijtgescholden ⁴⁶. De tekst van de oorkonde munt niet uit door duidelijkheid en mogelijk is de overlevering in het privilegeboek een vertaling uit het Frans, aangezien Jan van Avesnes reeds bijna 20 jaar graaf van Henegouwen is.

Om de bedoeling beter te begrijpen moeten wij even vooruitlopen op het resultaat van dit onderzoek. Het zal blijken dat het middendeel van de Dam, dat aan beide zijden door water wordt bespoeld, dus vanaf de westzijde van de sluis tot vijftieng meter ten oosten van de Holsteeg, geheel in erven is uitgegeven, die zich over de volle breedte van de Dam uitstrekken, dus aan beide zijden van de straat, waarbij de huizen aan de noordzijde van de straat liggen. De breedte van deze erven zijn uitgezet in roeden, 1 roede is 3,76 meter. Vanaf de sluis naar het oosten toe vinden wij oorspronkelijk twee erven, elk 3 roede breed, twee erven van 2 roede en drie erven van 3 roede. Een middeleeuws huis is meestal niet breder dan 2 roede, zodat de huizen niet de volle breedte van de erven innamen, waardoor ruimte overbleef voor stegen tussen de huizen in. Deze stegen verbonden het lege deel van de aan de Schie gelegen achtererven met de onbebouwde voorerven aan de zuidzijde van de straat, gelegen aan de haven. Deze laatste erven worden te Schiedam aangeduid als overtocht (1328 en 1350) of overdracht (1333). De breedte van de steeg, waarin de sluis lag, bedraagt thans 2½ roede, doch hiervan is een ½ roede afkomstig van het ten oosten ervan gelegen erf, dat de steeg naast het huis aan de westzijde ervan had liggen, waardoor het

42 A.R.A., Archief abdij van Rijsburg, inv. nr. 129, fol. 55 (ter) a, het origineel, dat uit het archief van de abdij was afgedwaald en zich tussen de grafelijkheids charters bevond, vertoont in dorso het registratuurmerk van de abdij en komt in de zestiende eeuwse inventaris van het abdij archief voor. Het is thans weer in dit archief geplaatst.

43 A.R.A., Charter van de grafelijkheid.

44 O.B.U., dl. II, nr. 1812.

45 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld, inv. nr. 209.

46 G.A., Schiedam, Privilegeboek, fol. 2v.

aan deze zijde van de sluis gelegen voetpad verbreed werd. De sluis, met inbegrip van de erbij behorende paden aan weerszijden, was dus 2 roeden breed, zodat de doorvaartbreedte niet veel meer dan 4 meter zal hebben bedragen. Een sluis om doorheen te varen had in de middeleeuwen geen draaideuren, zoals sedert de tweede helft van de zestiende eeuw gebruikelijk wordt⁴⁷, maar verticaal bewegende deuren. Deze werden bediend door middel van grote raderen in bouwsels boven de sluis, waardoor voor de paden langs de sluis vrijwel geen ruimte overblijft. Dat de sluis inderdaad een doorvaartsluis is, blijkt op 15 mei 1339, wanneer de graaf o.a. bepaalt, dat de stad de plicht heeft deze zo breed te houden, dat het leger er doorheen kan varen⁴⁸. In het Schiekanaal lagen voor Delft nog twee dammen, de eerste bij de Doenkade, de tweede bij de Mandjeskade, beide de veelzeggende naam *Overslach* dragende⁴⁹.

Ten noorden van Delft was er bij de Kerstanje de Hinderdam en nog verderop de Leidsendam. Het staat vast dat alleen in geval van oorlog deze dammen verwijderd werden ten behoeve van de scheepvaart. Het is duidelijk dat te Schiedam grote rivierschepen buiten de sluis bleven liggen en overgeladen werden in kleine binnenschepjes. Dit kon in de haven gebeuren, waarna de binnenschepen de sluis passeerden, of de lading werd over de dam gedragen en in de Schie weer ingeladen. Dit kon niet allemaal via de smalle paden langs de sluis plaatsvinden en zal voor een groot deel langs de particuliere stegen tussen de huizen zijn geschied, waarbij de voor- en achtererven benut zijn als op- en overslagterreinen. De eigenaren van deze hofsteden trokken hier zeer zeker inkomsten uit en wij zien dan ook dat de hofstedenhuur hier relatief het hoogst is. Het maken van de oever in 1299 wil zeggen dat beschoeiingswerken langs de buitenzijde van de Dam langs de haven worden uitgevoerd, waarbij het voorterrein in het ondiepe deel van het water wordt vergroot, zodat als het ware kaden ontstaan, waaraan de rivierschepen zonder moeite kunnen aanleggen. Hiertoe is vrij veel grond nodig, waarin het consent dan ook voorziet.

Het terrein ten zuiden van de straat is 8 roeden diep (30 meter) en de oever vertoont een knik naar het zuiden vanaf de westzijde van de sluis oostwaarts⁵⁰. Door deze werkzaamheden moet de sluisvliet worden verlengd, zodat ook deze sluis in het consent is betrokken.

De aanleg van de hol is die van een straat dwars over de Dam, waartoe een heel huiserf wordt gebruikt en in plaats dat de stad nu de op dit erf rustende pacht zal moeten voldoen, wordt haar deze kwijtgescholden, het erf bracht dus 20 schelling per jaar op. Op deze wijze is de Holsteeg ontstaan, waarvan het

47 Te Rotterdam zijn in 1584 de draaideuren in de Spoeye aangebracht en in 1594 geschiedde dit te Delfshaven. Hier bedroeg tot op dit moment de doorvaartbreedte 5,01 meter.

48 L.H., inv. nr. 30, fol. 24.

49 C. HOEK, *Het graven van de Poldervaart*, in: *Holland* 3, 1971, blz. 13-23.

50 Voor al het meetwerk is gebruik gemaakt van het kadastrale minuutplan van Schiedam, aanwezig in het gemeente archief. De schaal van deze kaart bedraagt 1 : 1250, dit betekent dat 3 mm = 3,75 meter, zodat voor niet te grote afstanden 3 mm = 1 roede = 3,76 meter mag worden aangehouden.

zuidelijk deel in de vijftiende eeuw wordt verbreed tot de Vismarkt, zoals hiervoor reeds is vermeld.

Nu volgen eerst enkele akten betreffende huizen aan de Butterstraat. Hierbij treedt een man op, Jan de Keijser, die wel enige aandacht waard is. Hij wordt in 1304 voor het eerst vermeld na de dood van Jan van Avesnes, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. Diens archief wordt dan ten dele in handen van Jan de Keijser gesteld⁵¹. Deze blijkt in 1308 en 1315 klerk van graaf Willem III te zijn. Hij koopt een grafelijk domein in het westen van de Riederwaard, ten zuidoosten van Schiedam over de rivier gelegen, bestaande uit een grote bakstenen landbouwschuur met 82 morgen land, waarmee hij op 11 maart 1308 wordt beleend⁵² en op 23 februari 1315 wordt hij te Schiedam met het stenen huis van de graaf beleend⁵³. In 1322 is hij rentmeester van de graaf in Zeeland, welke functie hij nog in dat zelfde jaar verwisselt voor het rentmeesterschap in Kennemerland en Friesland, dat hij tot zijn dood op 9 maart 1327 vervult⁵⁴. Daar hij kinderloos overlijdt, krijgt zijn weduwe Beatris Berwout ver Bienszoonsdochter op 18 mei 1328 de helft van het leen in Riederwaard en het gehele leenbezit te Schiedam, waarbij zij tevens een huis op de Dam aan de westzijde van de Holsteeg opdraagt, genaamd *Keiserrijke*, en tevens de windas te Schiedam (zie hierna blz. 121-122). Al deze goederen zullen na haar dood weer aan de graaf terugvallen⁵⁵. Jan de Keijser heeft een zuster gehad, die getrouwd is met Jan van der Burch, een edelman te Rijswijk, die samen met haar in 1283 vermeld wordt in verband met een leen gehouden van de hofstad Teijlinghen. In 1283 zijn zijn beide ouders nog in leven⁵⁶.

Een dochter uit dit huwelijk Badeloghe is gehuwd met Heinric heer Dirc Zayenzoon te Schiedam, waar hij op 9 februari 1321 schout is⁵⁷. Hij volgt zijn oom in 1328 op als rentmeester in Kennemerland. Jan van der Burch, zoon van de gelijknamige broer van Badeloghe, laat echter rechten op de erfenis van zijn oudoom gelden, welke hem inderdaad op 3 december 1356 ten dele wordt toegevoegd, n.l. het gehele leen in de Riederwaard, waarvoor hij van alle aanspraken op al het goed, dat Jan de Keijser binnen Schiedam had, afziet⁵⁸. Beatris was n.l. na de dood van haar man hertrouwd met Jan Mooijaart, die van 1326 tot 1341 als grafelijke deurwaarder of *roedragher* voorkomt. Deze koopt ten behoeve van zijn vrouw de helft van het leen in Riederwaard terug, waarmee zij op 2 augustus 1332 wordt beleend, zodat het complex weer één geheel vormt. Daar

51 H. J. SMIT, *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis*, deel III, Utrecht, 1939, blz. 70, 98, 140 en 145.

52 L.H., inv. nr. 417, cap. leengoederen, nr. 22.

53 L.H., inv. nr. 417, fol. 386v.

54 Bibliotheek v.d. Kon. Ned. Maatsch. voor Letterk., Leiden, Afschrift van het Necrologium van de abdij van Egmond.

55 L.H., inv. nr. 1, fol. 69v.

56 L.H., inv. nr. 5, fol. 88v.

57 L.H., inv. nr. 2, fol. 16.

58 L.H., inv. nr. 25, fol. 22v.

59 L.H., inv. nr. 6, fol. 74.

Afb. 7 De Dam ter plaatse van de nieuwe sluis, in het midden het Keizerrijk, het pand links is het hoofdhuis, rechts de zijkamer.

zij op 19 februari 1358 te Schiedam bij testament aan de abdij van Egmond een rente van 10 schelling per jaar, verzekerd op een hofstede te Alkmaar, schenkt en nog in leven is, heeft zij dus inderdaad van het goed in Riederwaard afstand moeten doen⁶⁰. Omdat zij het echter ten dele zelf had gekocht, krijgt zij een rente toegewezen, gaande uit het Frankenland, terwijl zij de windas, het Keizerrijk en het andere huis te Schiedam behoudt. Zij moet kort hierna zijn overleden, want in de rentmeestersrekening van Noord-Holland, lopende over de periode

60 A.R.A., Archief van de abdij van Egmond, inv. nr. 849.

Afb. 8 De Dam naar het oosten gezien, op de achtergrond het huis Weeldenburg, op de voorgrond links de beide voorgevels van het Keizerrijk.

van 25 november 1357 tot 1 oktober 1358 worden de windas en de beide huizen als domein, dat verpacht is, vermeld ⁶¹. Heer Mathijs van der Burch, broer van genoemde Jan, is in 1346 en 1348 rentmeester van Noord-Holland, later pastoor van Delft, zodat wij zien dat uit een familiegroep te Schiedam (het oude Avesnes bezit) een reeks ambtenaren voortkomt, die de graven uit het huis van Avesnes dienen ⁶².

61 R.R., inv. nr. 207.

62 A.R.A., Eerste Geluwe register van de Rekenkamer, fol. 51v en Kloosters Delfland, Sint Maria in Galilea, inv. nr. 7.

Tot zover Jan de Keijser en zijn familie, nu iets over zijn huizen. Het stenen huis, dat hij in 1315 verwerft, wordt op 21 april 1322 geruild voor een ander. Het wordt dan het Vrederichshuis genoemd en omschreven als staande tegenover het huis van de Lombarden. De stad krijgt het huis en staat hiervoor in de plaats af het gasthuis, welk huis *Wildenberch* wordt genoemd, dat door Jan weer in leen zal worden gehouden⁶³. Beide erven zijn oorspronkelijk bezit van de Avesnes, op het eerste is door hen een stenen huis gebouwd, het andere is aan het gasthuis geschonken, door hen gesticht. Zij zijn dan ook geen van beide belast met hofstedenhuur. Nu is de plaats van het huis *Wildenberch* of *Weeldenburch* goed bepaald, doordat het in de zestiende eeuw nog steeds dezelfde naam draagt en in de transportregisters nog zo wordt genoemd, o.a. bij verkopen op 22 maart 1572 en 27 april 1591. Het staat op de zuidwesthoek van de Lombardsteeg in de Goystraat, waar momenteel nog een groot pand staat met een negentiende eeuws uiterlijk, bijna 1½ roede breed. Deze breedte is te weinig voor een middeleeuws erf van enige importantie. Dit erf kan zich n.l. niet verder naar het zuiden hebben uitgestrekt, daar het belendende pand belast is met een rente ten behoeve van de abdij van Rijsburg, groot 15 stuivers. Dit is de enige rente, die de abdij binnen Schiedam heeft, dus ligt tussen beide huizen de noordelijke erfscheiding van het oostelijke erf van Jan van Rijsburg, vermeld in 1264⁶⁴. Over de periode 1375-1457 staat deze rente nog op 20 schelling, een normaal bedrag voor een hofstedenhuur, in 1517 wordt het huis omschreven als waar vroeger *de Zwaen* uit hing.

Het erf van Weeldenburg moet zich dus verder naar het noorden hebben uitgestrekt, zodat de Lombardsteeg er deel van heeft uitgemaakt, evenals het pand op de noordwesthoek van deze steeg, die zelf nog geheel het karakter heeft van een gang over een particulier erf. Op 29 augustus 1326 geeft Jan de Keijser het huis Weeldenburg in eeuwige erfpacht uit aan Willem Lisenz, tegen 5 pond Hollands per jaar, welke handeling door de graaf op 24 april 1333 wordt bevestigd⁶⁵. Het huis ligt tussen de erven van Coman Floren en Dideric Snider in,

63 L.H., inv. nr. 1, fol. 24.

64 A.R.A., Archief van de abdij van Rijsburg, inv. nr. 167-254 en 829-832; Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4554-4560; Ridderschap van Holland, inv. nr. 293, 294, 303, 310, 327-329, 334, 337, 343 en 353. De eigenaars zijn: 1375: Florys; 1393: Jan Aertsz; 1444-1446: Willem Evertsz; 1457: Jan Willemsz; 1478-1516: Pieter Ysbrantsz; 1517-1524: Claes Aelbrechtsz; 1525-1557: Claes Claesz; 1558-1566: de weduwe van Claes Claesz; 1567-1580: Claes Jansz; 1581-1613: Claes Jansz Laeckenkoper; 1616: Claes Claesz Laeckenkoper; 1632: Jan Claesz; 1644-1654: Adriaen Wynantsz van Eyck.

65 L.H., inv. nr. 1, fol. 97v. De oorkonde is in het register overgeschreven van een schepenbrief omstreeks 1333, gelijktijdig met de bevestiging door de graaf en hierbij moet een fout zijn gemaakt. Er staat n.l. *'t huys ende dat erve, dat men heet Weeldenberch, dat staet ende gheleghen es tuschen Coman Floren ende Dideric Sniders ende dat huys ende erve, dat wileneer tsgasthuys was van Schydamme ende gheleghen es bi der kercken an die westzide van prochypapen woninghe*. Zoals het hier staat zou het gaan om twee huizen, n.l. Weeldenberch en het vroegere gasthuis, die niet aan elkaar grenzen. Uit de oorkonden van 21 april 1322 blijkt echter dat Weeldenberch en het gasthuis een en hetzelfde gebouw zijn. Bovendien blijkt de erfpacht van 5 pond ook nog in de zestiende eeuw op het huis Weeldenberg te rusten en wordt in de transportakten vermeld. Waarschijnlijk zijn bij het kopiëren na *Dideric Sniders*

de eerste is vermoedelijk de zuider belender, daar in 1375 de rente van Rijsburg rust op *Florijs huys van Schiedam* (zie noot 64). Dirc die Snider betaalt in 1334 hofstede huur, n.l. 2 sc. 8 d., als onderdeel van het hierna te noemen erf 38.

Wij hebben reeds vermeld dat op 18 mei 1328 de weduwe van Jan de Keijser o.a. met Weeldenburg wordt beleend. Het wordt dan omschreven als het stenen-huis met de daarachter gelegen schuur, die over de gracht ligt en er blijkt een servituut op te rusten, n.l. van aan de graaf te verrichten diensten, die gelijk zijn aan die, welke op het huis rustten, dat nu het gasthuis is, dus op het Vredericx-huis⁶⁶. De achter het huis gelegen gracht is het verlengde van de Roosbeek, de oude binnendijksloot, die hier dus nog aanwezig is en nog in verbinding zal hebben gestaan met de sloot langs de Lange Kerkstraat. Het servituut kan niet anders betekenen, dan dat het huis als 's Gravenherberg dienst doet, als de graaf te Schiedam is. Deze herbergen werden niet alleen door hem persoonlijk gebruikt, maar vooral ook door het hem vergezellende deel van zijn hofhouding, van zijn *gesinde*. Te Schiedam zal de graaf zelf eerder op het kasteel verbleven hebben. H. J. Smit toont aan dat te Zierikzee, Middelburg, 's Gravenzande, Geertruidenberg, Leiden en Oudewater de lombarden de rol van 's Gravenwaard vervulden, dit dan weer vaak in grafelijke huizen⁶⁷. Nu blijkt dus over het erf van Weeldenburg de Lombardsteeg te lopen en vermeldt Willem Procurator dat in 1327 de lombarden te Schiedam in een groot stenen huis dicht bij de kerk woonden⁶⁸. Met dit huis kan niet anders dan Weeldenburg zijn bedoeld, waar de lombarden zich dus in of kort na 1326 hebben gevestigd. Zeer waarschijnlijk houdt de akte van 29 augustus verband met deze vestiging en treedt Willem Lisenz. als tussenpersoon op om de prijs te drukken. Na de dood van de weduwe van Jan de Keijser valt het huis terug aan de graaf en vinden wij sedert 1359 in de rentmeestersrekening ieder jaar de post *Item op Weeldenburch V lb*.

Wat weten wij van het Vredericxhuys? Allereerst dat het 's Gravenherberg is en dat het zijn naam niet kan ontleen aan Jan de Keijser, die het sinds 1315 in leen houdt, maar aan een oudere bewoner. Nu verkoopt Vrederic Jansz. aan Heijnric heren Diericxsz. een stuk land te Kethel aan de Poldervaart gelegen, groot 8 morgen, leenroerig aan de graaf, die het vervolgens op 17 september 1331 tegen betaling aan de nieuwe leenman ten vrij eigen geeft⁶⁹. Dit land blijkt in 1281 in leen te worden gehouden door Vrederic de Scoute, in wie wij de grootvader van Vrederic Jansz. mogen zien⁷⁰. Voor zijn vader mogen wij houden Jan Vredericxsz., schepen te Schiedam op 10 juli 1298, te meer daar de naam Vrederic in dit gebied zeer weinig voorkomt⁷¹. Dit maakt het plausibel dat Vrederic de Scoute geen schout in Kethel maar te Schiedam was en het toen nog niet graf-

ten onrechte de woorden *huys ende erve*, dat ingevoegd. Een dergelijke verschrijving ontstaat als de copist zich vergist bij het begin van een regel en een regel te hoog begint, hierbij een deel van de reeds afgeschreven tekst herhalend.

66 L.H., inv. nr. 1, fol. 69v.

67 H. J. SMIT, *a.w.*, hoofdstuk I.

68 Uitgave door C. PIJNACKER HORDIJK, Utrecht, 1904, blz. 197.

69 L.H., inv. nr. 1, fol. 89v.

70 L.H., inv. nr. 5, fol. 47v.

71 G.A., Schiedam, Het Arch. v.h. St. Jacobsgasthuis.

lijke, maar aan de Avesnes behorende huis bewoonde, er zijn naam aan heeft gegeven en mogelijk de eerste bewoners ervan was ⁷². Hieronder zullen wij een nog ouder huis van ver Aleyd vermelden, grotendeels van hout opgetrokken en reeds in 1271 tot bagijnhof bestemd. Waarschijnlijk is het Vredericxhuis de stenen opvolger van dit oudere huis en omstreeks 1270 gebouwd.

Voor de juiste ligging is van belang, dat het gasthuis wordt, waarover wij het volgende weten. Een keur opgetekend in januari 1469 bepaalt dat het gasthuis de steeg bij het huis van Adriaen Jacobsz. Oem moet onderhouden met inbegrip van de *plaat* en krijgt hiervoor de *talturf*, de bewoners van de steeg moeten deze echter schoonhouden. De plaat is een beschoeiing langs water en bij de inschrijving is een oudere akte gevoegd van 15 januari 1432, waarin staat dat het schoonhouden moet geschieden door de bewoners van de beide huizen op de hoek van de steeg, n.l. door Simon Doe en Gerrit d' Hoefslager, en dat iedereen vrij door de steeg naar de Schie mag gaan. De plaat is dus de bekading langs de Schie, maar nog beter worden wij ingelicht door een in 1464 genoteerde keur betreffende het dekken van de huizen met harde daken. Deze geldt voor de Butterstraat vanaf de Driewegscee tot aan de steeg van Simon Due aan *beide zijden* van de straat. Dit wil zeggen dat deze steeg nog voor de Markt ligt en naar het westen loopt ⁷³. Hiervoor kan maar één steeg in aanmerking komen, de tegenwoordige Brede Marktsteeg, in 1575 en 1582 Deelsteeg genoemd en in 1576 en 1580 de steeg van Trijntgen Pieter Veenlants, naar de eigenares van het grote pand op de noordoost hoek ervan in de Butterstraat gelegen. Dit was een huis met zijkamer (een er naast gelegen erbij behorend huis) aan de noordzijde. Op 28 april 1582 wordt het gesplitst en de zijkamer als afzonderlijk pand verkocht, dat nu het hoekpand van de steeg vormt, nadat in 1757 het grote huis door de stad is gekocht om de steeg te verbreden. De bewoner van dit huis geeft kennelijk in de middeleeuwen zijn naam aan de steeg, zodat Sijmon Doe, die te Schiedam schepen is, eveneens in dit huis heeft gewoond en ook zijn opvolger Adriaen Jacobsz. Oem behoort tot een familie van aanzienlijke Schiedammers; Gerrit de Hoefslager lijkt eerder tot de kleine luiden te hebben behoord en in een huis op de zuidhoek te hebben gewoond. Sijmon Due of Doe blijkt op 8 april 1475 inderdaad niet meer in de Butterstraat te wonen, maar verhuisd te zijn naar de Goystraat ⁷⁴.

Wat betreft de *talturf*, deze is een aandeel van de op de kade van de Schie aangevoerde turf, welke hier door de turftonsters geteld werd en vervolgens door de Brede Marktsteeg werd afgevoerd. Hierbij werd kennelijk nog al wat gemorst,

72 Opgemerkt moet worden de koper van de 8 morgen land dezelfde is als Heynric heer Dirx Zayenz., de echtgenoot van Badeloge van der Burch, hiervoor genoemd. Daar in deze periode lenen niet vaak buiten de familie werden verkocht, mogen wij wel een familielatie veronderstellen, tussen beide leenmannen, die mogelijk via zijn schoonmoeder, de zuster van Jan de Keyser liep. Indien deze veronderstelling juist is, zou het mogelijk zijn dat zuster en broer als moeder een dochter van Vrederic de Scout hebben gehad, zodat ook Jan de Keyser het leen van het Vredericxhuis als oud familiebezit ontvangen heeft.

73 HEERINGA, 1904, blz. 82 en 411.

74 DEZELFDE, a.w., blz. 83.

vandaar de strenge voorschriften betreffende het schoonhouden. De kade behoorde geheel of gedeeltelijk aan het gasthuis, lag dus langs het erf, waarop het stond. Nu blijkt dat over een breedte van 4 roede, gerekend vanaf de zuidhoek van de Brede Marktsteeg zuidwaarts langs de Butterstraat, door de erven geen hofstede huur wordt betaald en dat dit eveneens geldt voor 4 roede breedte, naar het noorden gerekend vanaf hetzelfde punt, waarmee wij precies de noordelijke erf scheiding bereiken van de zijkamer van het huis van Trijntje Pieter Veenlants. Op dit noordelijk erf kan het Gasthuis niet hebben gestaan, dit moet het tweede erf van Jan van Rinsburg zijn, dat 4 roede breed was, zich uitstrekte van de straat tot de Schie en bij het marktveld was gelegen. Het zuidelijke erf is dus dat van het Vredericxhuys en inderdaad blijkt in 1470 het gasthuis 3 panden van een hard dak te moeten voorzien, zodat het erf vrij groot is ⁷⁵. Het huis van Gerrit de Hoefslager kan een onderdeel van het gasthuiscomplex zijn. Evenals op het erf van Weeldenburg staat ook op dit erf een breed huis van negentiende eeuwse allure, mogelijk staat het op de fundering van het oude Vredericxhuys. Nu wij in dit stukje Butterstraat-Goysstraat reeds drie dertiende eeuwse erven van 4 roede breedte hebben gevonden, is het waarschijnlijk dat het vierde, Weeldenburg, dezelfde breedte had en inderdaad blijkt dat het eerste pand ten noorden van de Lombartsteeg geen hofstede huur betaalt, waarmee deze breedte dan al bijna bereikt is.

Nu een derde huis van Jan de Keijser op de Dam gelegen, dat het Keizerlijk heet en door zijn weduwe leenroerig wordt gemaakt. Op 9 augustus 1324 verstrekt Jan de Keijser een hypotheek op het huis en erf van Jan Clover tegen een rente van 25 schelling Hollands per jaar, uit welk bedrag door Jan de Keijser aan de abdij van Egmond 20 schelling per jaar zijn vermaakt voor memoriediensten ⁷⁶. Op 12 november 1344 schenkt de graaf aan Maria, de weduwe van meester Coenraed, en aan haar beide dochters Alijt en Katrijn zijn *halve* hofstad tussen de sluis en de overhaal, waarop vroeger Jan die Clover woonde, te Schiedam aan de waterzijde ⁷⁷. De rente ten behoeve van Egmond blijkt aan het einde van de zestiende eeuw te rusten op een huis aan de zuidzijde van de Dam en wel op het tweede ten westen van de Vismarkt, deze is de verbrede Holsteeg ⁷⁸. De in 1344

75 DEZELFDE, *a.w.*, blz. 414. Op 6 februari 1532 neemt de stad het onderhoud van de steeg op zich. Dit houdt kennelijk verband met de verplaatsing van het gasthuis naar de Goysstraat, ter plaatse van het gebouw van het tegenwoordig Stedelijk Museum (*a.w.* blz. 411). Op 22 januari 1446 is een gerechtelijke uitspraak gedaan over het recht op de talturf, welke aan de Ary de Brouwer wordt toegewezen, behoudens het recht van diegenen, die met hun huizen de steeg begrensd. Deze hebben n.l. voorrang in toekennen van het recht op de talturf, mits zij dan tevens de straat en plaat onderhouden. De steeg wordt dan Coman Jacobsstege genoemd (*a.w.* blz. 415).

76 A.R.A., Archief abdij van Egmond, inv. nr. 924.

77 L.H., inv. nr. 30, fol. 17.

78 A.R.A., Archief abdij van Egmond, inv. nr. 932-940 en 787-796; Rekenkamer ter Auditie inv. nr. 4685-4686. Het huis staat op naam van: 1438: Pieter Backer; 1465-1487: de weduwe van Pieter Wisse; 1494-1506: Gherijt Boudijnsz; 1521-1561: Meester Henrick barbier; 1567: Cornelis Adriaensz Cruyck; 1599: de weduwe van Thijs Pietersz; 1691-1692: Otto Twent; 1700: Maerten Couwenhoven, schout.

genoemde overhaal kan hierdoor slechts ter plaatse van deze steeg hebben gelegen. Het Keizerrijk draagt nog steeds zijn naam in de zestiende eeuw, o.a. in de tiende penningkohieren, en is daardoor zonder moeite in het stadsplan aan te geven. Het ligt aan de noordzijde van de Dam en bestaat uit twee naast elkaar gelegen panden, die aan de oostzijde aan de Holsteeg grenzen. In 1547 zijn zij, zoals ook nog later, in één hand en verklaart de eigenaar dat zij belast zijn met een onlosbare errente⁷⁹. Het westelijke pand is het grote huis, waarop het deel der rente 6 karolus guldens bedraagt, het oostelijke het kleine, zodat wij evenals bij het huis in de Butterstraat bij de Deelsteeg te doen hebben met een huis met zijkamer. De rente verschijnt voor het eerst na de dood van de weduwe van Jan de Keijser in de rentmeestersrekening van Noord-Holland, dus gelijk met die op Weeldenburg: *Item op II Keijseriken X lb X sc*⁸⁰. Hieruit mogen wij concluderen dat het Keizerrijk dan al bestaat uit een huis met zijkamer en dat de weduwe het tegen een erfpacht heeft verhuurd op gelijke wijze als haar man dit met Weeldenburg heeft gedaan. Deze rente wordt ieder jaar door de rentmeester ontvangen, totdat op 30 juni 1406 de graaf deze met andere domeinen in en rond Schiedam, waaronder de windas, aan het predikherenklooster in Den Haag schenkt⁸¹.

Het huis van Jan die Clover, in 1324 en 1344 genoemd, blijkt recht tegenover het grote huis van het Keizerrijk te liggen, beide huizen liggen dus oorspronkelijk op één erf. Het leen van Beatrisa betreft dus in 1328 alleen het noordelijke deel, en wordt dan ook omschreven als het huis Keizerrike, en niet als het huis en *erf*, dus alleen de opstal is leenroerig. De op de zuidelijke helft van het erf aanwezige opstal is verkocht door Jan de Keijser aan Jan die Clover, uit welke verkoop de hypotheek spruit, het erf zelf bleef uiteraard grafelijk bezit, dat in 1344 wordt weggeschonken.

De reeds meermalen genoemde windas of overhaal is een constructie ten behoeve van een overtoom, waarmede kleine schepen en mogelijk ook andere zaken over de dam werden getrokken. De windas was grafelijk eigendom, en was voordat de weduwe van Jan de Keijser deze in leen kreeg, in pacht uitgegeven aan Jonghe Willem den Snider, die er kennelijk een grote strop aan heeft gehad. Bovendien verliest hij een zoon, mogelijk in grafelijke dienst. Hij krijgt dan ook op 18 oktober 1330 als vergoeding voor de geleden schade, dus nadat de windas in leen is gegeven, een lijfrente van 2 pond per jaar, door de rentmeester uit te keren uit de domeinen van Schiedam. In 1334 blijkt deze rente nog te worden uitgekeerd. Maar op 20 oktober 1337 is hij overleden en geeft zijn gelijknamige zoon de rentebrief terug, waarvoor hij een nieuwe krijgt⁸². In 1345 vindt nog steeds uitkering plaats⁸³. In 1359 is de windas weer ter beschikking van de rentmeester, maar wordt niet verhuurd, omdat hij gebroken is, pas in 1366 huurt het stadsbestuur hem als eerste voor 6 pond. Dit blijkt hij niet waard te zijn en een

79 G.A., Schiedam, Oud Rechterlijk Archief, inv. nr. 613, fol. 5v.

80 R.R., inv. nr. 209.

81 L.H., inv. nr. 55, fol. 34.

82 L.H., inv. nr. 30, fol. 22.

83 R.R., inv. nr. 199.

nieuwe gegadigde duikt daarna pas in 1376 op, n.l. Jan Baernsz., die 1 pond en 16 schelling betaalt, nog geen derde van het vorige bedrag. Het volgende jaar gaat het beter, wanneer Jan Butsiel 7 pond betaalt. Dit bedrag blijft gelijk tot en met 1382. De volgende vier jaar zakt de pacht een pond, stijgt vervolgens tot 7 pond tot en met 1389. In 1392 staat aangetekend dat niemand wil huren, welke toestand voortduurt tot Hughe Ockersz. het in 1394 probeert voor 4 pond. Zijn opvolger betaalt over 1395 en 1396 nog maar 3 pond, welk bedrag in 1397 gehalveerd wordt⁸⁴. Op 26 september 1397 neemt de stad de windas samen met het schroodgeld voor 3 pond per jaar in erfpacht⁸⁵. Al met al het beeld van een lijdensweg gedurende de tweede helft van de veertiende eeuw. De oorzaak is duidelijk. In of kort na 1343 beschikt Rotterdam over een scheepvaartkanaal naar Overschie met een schutsluis, de *Spoelje* genaamd, naar de rivier. Dit betekent dat alle goederen die stroomopwaarts vervoerd worden of vanuit deze richting aangevoerd, een kortere weg hebben. Dit moet een geweldige aderlating voor het overslagbedrijf te Schiedam hebben betekend, dat pas sedert 1376 een herstel vertoont. Een nieuwe slag krijgt het bedrijf, wanneer Delft een eigen kanaal met sluis aanlegt in 1390 en Delfshaven sticht. In 1395 vernieuwt en vergroot Schiedam zijn sluis, waarna Delft een keur uitvaardigt, dat geen goederen daar mogen worden ingevoerd via deze sluis, waarna Schiedam te Dordrecht haar beklag doet⁸⁶.

Er zijn nog twee huizen op de Dam, die leenroerig aan de graaf zijn. Zijn valkenier en diens vrouw blijken elk een huis in leen te houden, welke al vroeger in één hand waren, n.l. in die van Willem Coster. Op 1 augustus 1322 mag genoemde valkenier Heijnric den Valckenaer van der Vliete, het huis aan de noordzijde van de straat als vrij eigen verkopen aan Andries Wittekijn, met inbegrip van de bijbehorende grond aan de zuidzijde van de straat, mits de nieuwe eigenaar de erop rustende erfpacht zal blijven betalen⁸⁷. Uit het erf moet dus hofstedenhuur worden betaald en het strekt zich over de volle breedte van de Dam uit. Op 21 september 1333 krijgt Jutte, de vrouw van Heijnric, haar huis ten vrij eigen om het op dezelfde wijze en met dezelfde voorwaarde aan Andries Wittekijn te verkopen. Het huis ligt aan de westzijde van de grote sluis en er hoort bij de aan de zuidzijde van de straat gelegen overdracht⁸⁸. Nu wordt in de overgeleverde kopie gezegd dat het huis ligt aan de zuidzijde van de straat en dit laatste moet een verschrijving zijn van de klerk die de akte in het register inschreef. Men zou kunnen veronderstellen dat de beide huizen op één erf tegenover elkander lagen en de tweede akte op de zuidelijke helft slaat. Dit kan echter niet, daar deze zuidelijke helft reeds in de eerste akte mee wordt verkocht. De tweede akte slaat dus op een ander erf, maar als het huis inderdaad aan de zuidzijde stond, zou het maar een halve hofstad zijn en zou de er nadrukkelijk naast genoemde overdracht op dezelfde plaats liggen als het huis, waardoor de om-

84 R.R., inv. nr. 215 en 220-245.

85 L.H., inv. nr. 52, fol. 155v.

86 HEERINGA, 1904, blz. 400.

87 L.H., inv. nr. 1, fol. 28v en 98.

88 L.H., inv. nr. 1, fol. 98v.

schrijving niet klopt. Bovendien wordt nergens ten westen van de sluis aan de zuidzijde van de Dam hofstedenhuur betaald, zoals blijkt uit de transportregisters, wel aan de noordzijde. De nieuwe eigenaar Andries Wittekijn moet dus hofstedenhuur blijven betalen en wij vinden hem dan ook in de lijst van 1334 terug voor twee verschillende, elkaar opvolgende hofsteden, die respectievelijk 20 schelling en 17 schelling plus 2 kapoenen betalen (Bijlage II, hofstad nr. 19 en 20). In de volgende lijst van omstreeks 1360 heeft hij nog alleen de tweede hofstad in pacht.

Tot slot een laatste oorkonde, n.l. die van 2 augustus 1346, die van groot belang is voor het onderzoek naar de hofsteden en waarin keizerin Margaretha toestemming geeft tot uitleg van de stad. Zij schenkt hierin aan de stad het marktveld en alle lege erven die zij binnen de stad heeft, maar behoudt er de aan haar verschuldigde renten.

Allereerst de opmerking dat het uiteraard gaat over de op dat ogenblik aanwezige stad, niet over de nog niet bepaalde uitleg ervan. Wat de inkomsten betreft, beperken wij ons tot die, voortspruitende uit de grondeigendom. Dit zijn dus de hofstedehuren in de eerste plaats en het marktveld, waarvoor de kooplieden pachten voor hun staanplaatsen moeten betalen. Verder is dus nog niet alle grond in erven verkaveld, dit surplus komt nu aan de stad. Dit betekent dat de hofstedenhuur, zoals wij deze in de rentmeestersrekeningen vinden, de toestand van kort voor 1350 weergeeft, waarbij verschillen tussen de grootten van de jaren onderling optreden, veroorzaakt door het onbebouwd liggen van erven, b.v. ten gevolge van branden. Hierdoor kunnen wij het bebouwde areaal te Schiedam reconstrueren tot 1350 en doordat wij over een lijst van hofsteden uit 1316 beschikken, kunnen wij tot dit jaar teruggaan, mits wij de beschikbare lijsten geheel kunnen 'vertalen' in een kadastraal plan.

De ligging van de met hofstedehuur belaste erven

Er zijn ons vier gespecificeerde lijsten van de hofstedehuur overgeleverd. De eerste over het jaar 1316 in de rentmeestersrekening van dat jaar, gesplitst in ontvangsten en achterstallen, maar die zich zonder veel moeite weer tot een lijst ineen laat schuiven met behulp van de volgende lijst, n.l. die van de legger van 1334. Deze is bovendien van groot belang, doordat hij tevens opgeeft het aantal kapoenen, dat voor elk erf verschuldigd is. Dit in tegenstelling tot de eerste en derde lijst. Deze derde lijst treffen wij aan in een grafelijk register, waarin een legger van de renten van Noord-Holland over 1363 is ingeschreven⁸⁹. Het totaal bedrag van deze lijst bedraagt 12 lb 8 sc 4d. Vergelijken wij dit met de bedragen in de rentmeestersrekeningen, dan vinden wij over de jaren 1354-1359: 15 lb 18 sc 10 d; 1360: geen rekening overgeleverd; 1361-1417: 8 lb 10 sc. Men heeft voor de legger een hofstedenhuurboek gebruikt van na 1359 en vóór 1361,

89 L.H., inv. nr. 8, fol. 63 en 63v.

dus van 1360, waarvan de ermee corresponderende rekening ontbreekt. De laatste lijst is een kopie van het hofstedenhuurboek van 1461, welke als bijlage ligt in de rekening van 1464⁹⁰.

Deze vier lijsten hebben een bepaalde topografische volgorde; de rentmeester maakt als het ware een rondgang, ongeveer zoals wij dit reeds eerder hebben gezien met de landpachten rond de Schie. De drie eerste lijsten zijn in precies dezelfde volgorde opgesomd, waarbij geen enkele topografische aanwijzing wordt gegeven. Bij de vierde lijst is deze tendele anders, maar worden topografische aanduidingen gegeven. Deze vier lijsten zijn in bijlage II verwerkt tot één tabel, waaraan een vijfde lijst is toegevoegd, waarin de gesplitste hofsteden gereconstrueerd zijn tot de oorspronkelijke, tevens zijn ingevoegd de erven, die in de voorgaande paragraaf zijn behandeld en geen hofstedenhuur betalen als Holsteeg, gasthuis, Vredericxhuys en die van Jan van Rinsburg. Deze gereconstrueerde erven zijn elk genummerd, de volgorde gaat uit van die van de drie oudste lijsten, hiertoe is de lijst van 1460 op enkele punten 'verknípt' om deze dezelfde volgorde te geven. De bedragen zijn opgegeven in schelling en denier (1 sc = 12 d) zoals in de veertiende eeuw, in de laatste lijst zijn dit stuiver en penning geworden (1 st = 12 p).

Behalve in geld werd oorspronkelijk ook tendele in natura betaald n.l. voor ieder erf twee kapoenen, zijnde gesneden en gemeste hanen. Al spoedig begint men deze betaling om te rekenen in geld, het laatst in 1462, wanneer bepaald wordt dat voor een kapoen 2 stuiver moet worden betaald⁹¹. Daarvoor werden sedert 1435 de kapoenen te Schiedam en te Moordrecht, waar ook kapoengeld voorkomt, samen in één post verantwoord en voor het kapoen slechts 9 denier of $\frac{3}{4}$ stuiver gerekend⁹². Men heeft dus in 1462 de sterk in waarde verminderde vaste erfpachten iets weten op te trekken door de kapoenen te hertaxeren! Het jaar daarna is men tevens nagegaan of ieder erf nog wel de verschuldigde kapoenen opbracht, wat het aantal van 32 tot 57 deed stijgen. In 1434 worden de kapoenen in beide plaatsen niet ontvangen door de rentmeester, die noteert dat Jan van der Mye deze ontvangt. Hiervoor vinden wij deze niet verantwoord, mogelijk heeft Jan de kapoenen in leen en kan dit zelfs een zeer oud leen zijn uit het midden van de veertiende eeuw, wanneer enige personen met deze naam optreden⁹³. Opvallend is dat in het jaar na dit onderzoekje de kapoenen weer als inkomsten verschijnen. In de legger van 1363 worden de hoenders of kapoenen te Moordrecht bij de landpachten gespecificeerd, dan wordt hun waarde op slechts 6 denier gesteld⁹⁴. Waarschijnlijk is dit bedrag in Schiedam oorspronkelijk hieraan gelijk. In totaal zijn er in de gereconstrueerde lijst 6 erven die geen kapoenen betalen, waarvan er al 5 voorkomen in 1316. Waarschijnlijk zijn deze het laatst uitgegeven, toen men eenvoudigheidshalve alleen maar pacht in geld betaalde. Te Rotterdam, waar ook erven met en zonder kapoenen voorkomen, lijkt de

90 R.R., inv. nr. 297.

91 R.R., inv. nr. 295.

92 R.R., inv. nr. 268-294.

93 L.H., inv. nr. 1, fol. 83v.

94 L.H., inv. nr. 8, fol. 64.

Die in enen rente v den dinge van den jare van xxxij. In den eosten
die hofstede he. (reap) In midde overtoeren.

Wormer m d m d y capoen.

herstent hughes n s d y cap

herstent hughes n s d y cap

Simoes van der ic xix d

Auchter p d xi d y cap

Jaas van der f. vi d

Alas vanden f. m d y cap

Ramder xxxij d y cap

hondert en eue d f. viij d

Alas die birne v d m d y cap

harmen and f. m d y cap

Jan ghisbichte v d y cap

bove n f

heme coiffe f. v d y cap

Artes Angone n d y cap

terste wille v d y cap

gherid vanden d v d y cap

hame laper n s d y cap

hughe veynoot n s d y cap

leuning clau moone pene viden v n s d y cap

landin zonten v n s d y cap

gherid clau f. v d y cap

de ghut m d y cap

clau arnorden angh m d y cap

pier vernoide f. xii d

Jan spij v d

hinkel die medner v d

hame roep v d

Coys herstent f. xv d

Alas vanden holle xviij d

coplin heme f. x d

hede vanden zonten v n s d y cap

Andries vanden v d y cap

Alas buyhe xiiij d y cap

Jan van laen xvi d y cap

Jan hie Jacobs f. v f nam xiiij d y cap

hie d'jan coiffe f. v d y cap

hie d'jan coiffe f. v d y cap

hie d'jan coiffe f. v d y cap

hie d'jan coiffe f. v d y cap

hie d'jan coiffe f. v d y cap

hie d'jan coiffe f. v d y cap

hemo vrese xviij d. xviij d. n. cap
 die ardo f. xviij d. i. cap
 doge lisen f. xviij d. i. cap
 hemo claus f. xx d.
 piet die nos en amo f. xviij d. n. d.
 floris die proemator v. d.
 die zekue floris xxij d.
 jon hoch m. d. xviij d.
 claus ouerdaet xviij d. i. cap
 dam ardo geen xviij d. geap
 herte xviij d. m. cap
 dem herte xviij d. m. cap
 claus vrendelmoede f. xviij d. m. cap
 ghijzel ghelofa f. xviij d. n. cap
 harmon ardo f. vi d. n. cap
 die abramo f. vi d. n. cap
 jan hie xx d. n. cap
 haahyn n. d.
 die die pnder n. d. xviij d.
 cathastivo x. d. xviij d.
 jacob van zaffonom xx d.
 harlet oolebar antige d. n. cap vane mede pley d. f. d. en pley moelir

tijdsgrens te liggen rond het jaar 1299, wanneer de plaats stadsrechten krijgt⁹⁵.

Voor de vaststelling van de juiste ligging van de erven gaan wij uit van de lijst van 1461. De rondgang begint als volgt: *Eerst beginnende bij die Ketelpoort up een hoeck bij een cloister aen die noirtsijde van der straet ende dat soe oist-wairt upgaende en somt dan 10 erven op, die elk 2½ schelling plus 1 kapoen betalen, waarna volgt: Symon Aerntsz., bailiu, een groot huys ende erf mit 2 poirten: 26 sc 6 d 6 capoenen.* De hier vermelde erven zijn in de bijlage genummerd van 10 tot en met 16 en het punt van uitgang is het Sint Ursula convent, dat juist ten westen van de Raamgracht ligt en geen huur betaalt, deze begint ten oosten van de Raamgracht langs de noordzijde van de Dam tot en met het Huis te Poort, dat op de westhoek van de Sint Pieterssteeg ligt. De rentmeester vervolgt zijn weg dan ook *in een steghe aen Symons huys nedergaende, daalt dus vanaf de Dam in de Sint Pieterssteeg af.* Het Huis te Poort, nu kerk van de Oud-Katholieke Gemeente, heeft een huisarchiefje, vrijwel geheel bestaande uit transportbrieven op het complex betrekking hebbende. Dit complex strekt zich langs de Sint Pieterssteeg, achter de huizen van het westelijke deel van de Dam heen, met

95 C. HOEK, *Rotterdam en omgeving aan het einde van de middeleeuwen*, Rotterdam, 1972, blz. 56-72.

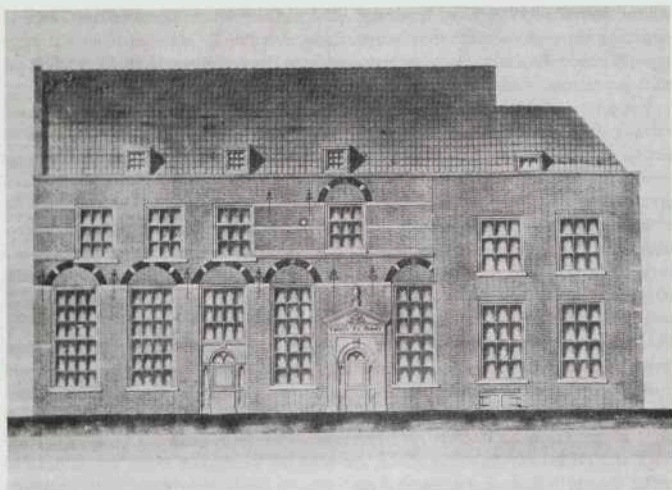
een grote tuin tot aan de Breestraat uit⁹⁶. In de oudste verkoopakte in 1549 wordt vermeld, dat het belast is met 38½ stuiver gravenpacht, in de lijst van 1461 bedraagt deze 26½ stuiver plus 6 kapoenen, die omgerekend hetzelfde totaal geven. Het erf blijkt dat van nr. 16 te zijn, vermeerderd met de helft van het voorgaande erf.

Hierna volgen in de Sint Pieterssteeg in 1461 3 erven, die gelijk blijken te zijn aan de erven 8, 7 en 6 uit de lijst van 1334. Deze blijkt de erven aan de noordzijde van de steeg in omgekeerde volgorde op te sommen van die van 1461, dus te beginnen bij de Schie met het erf 1. Dat in 1461 de twee het eerst genoemde erven aan het Huis te Poort grenzen, blijkt doordat zij dezelfde eigenaar hebben. Wij zijn hier in het gebied, waar de schade van de grote stadsbrand van 1428 pas in de tweede helft van de zestiende eeuw wordt hersteld. Deze brand blijkt ook uit de domeinrekening van dit jaar als volgt: *Item ontfanen van hofstedeheuer binnen Sciedamme boven den ledigen erven, die daer leggen onbeheert van den brande, XI lb VIII sc*. Dit in tegenstelling tot de jaren 1419 en 1421, wanneer het bedrag XIV lb XIII sc II d bedraagt, zodat een derde van de erven niet meer door de eigenaars in pacht zijn genomen om hun huizen te herbouwen⁹⁷. Deze hebben zich mogelijk in het zuidelijke deel van de stad gevestigd, de wijk van de oude Nieuwpoort schijnt reeds vóór de brand in verval te zijn en er is op 22 april 1424 sprake van een huis tussen de Wijde steeg en de Schie, gelegen in de Diefhoeck⁹⁸. Deze en die van de Verbrande Erven worden nog tot het einde van de zestiende eeuw afwisselend gebruikt voor het beneden de Dam gelegen deel van de Nieuwpoort. In 1461 zijn alle erven wel weer verpacht, maar in het begin van de zestiende eeuw zijn een aantal in gebruik bij een boerderij, die hier binnen de stad ligt; een halve eeuw later treden hier verschillende timmerlieden en metselaars op, die steeds kleine stukjes onbebouwd erf kopen, om die vervolgens weer te verkopen met een er op staand huis. Hierdoor ontstond een rommelige buurt, gebouwd door huis- en grondspeculanten en is ook reeds in 1461 de hofstedenhuur sterk versnipperd. De erven 2, 6, 7 en 8 hebben hun pacht behouden, 3, 4 en 5 zijn geheel opnieuw verkaveld, waarbij het aantal kapoenen echter op in totaal 6 is gebleven. De som van de totale pacht van deze erven bedraagt in 1316 samen met de 6 kapoenen de som van 18 sc 2 d en in 1461 in totaal 18 sc 7 d. De toename kan zijn ontstaan doordat oorspronkelijk nog een of meer stegen aanwezig waren tussen Pietersteeg en de Raamgracht, die vóór 1360 vest is en dus bereikbaar moest zijn vanaf de openbare straat, zoals dit mogelijk was via de Wijde steeg. De naam schijnt oorspronkelijk op de gehele Pieterssteeg betrekking te hebben gehad. Op dezelfde wijze lijkt de pacht van erf 1 vóór 1461 met 6 d te zijn verhoogd ten koste van een deel van de straat langs de Schie. Wij hebben nog niet genoemd het erf 9, dat slechts in 1334 voorkomt en 2 sc betaalt zonder kapoenen, wat er op wijst dat

96 C. HOEK, *Charters in het archief van het Huis te Poort te Schiedam*, in: *Ons Voorgeslacht*, 29, 1974, blz. 153-165. Dit archiefje bevindt zich thans in bruikleen op het Gemeentearchief te Schiedam.

97 R.R., inv. nr. 256, 258 en 262.

98 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Sint Bartholomeus, inv. nr. 123 en 125.

Afb. 11 Het Huis te Poort in het begin van de negentiende eeuw.

het vrij laat is uitgegeven en inderdaad in 1316 nog niet bestaat. Het ligt vrijwel zeker naast het erf 10, dat op de hoek van de Dam en de Breestraat ligt. Dit is oorspronkelijk groter geweest, daar het van 1316-1360 behalve 2 kapoenen 7^{sc} betaalt, in 1461 verminderd tot 5 ^{sc}. Deze verkleining kan het gevolg zijn van het aanleggen van de Breestraat in een periode, dat de vest langs de Raamgracht buiten gebruik is gesteld en als afzonderlijke bouwgrond door de stad kon worden uitgegeven, dus na 1360 als de nieuwe vesten voltooid zijn. Het erfje 9 zou dan tussen Raamgracht en het oorspronkelijke brede erf 10 hebben gelegen.

Langs de rooilijn gemeten bedraagt de totale gevelbreedte op de Dam tussen de westhoek van de Sint Pieterssteeg en de oosthoek van de Breestraat 75 meter, waar oorspronkelijk 7 erven lagen. Stellen wij deze elk op 3 roede breedte, dan nemen zij 78 meter 96 cm in beslag en steken dus bijna 4 meter in de Breestraat uit. Nemen wij aan dat erf 10 niet 3 maar 4 roede breed is geweest, dan bereiken wij precies de westhoek van deze straat. De Raamgracht zal als vest dezelfde breedte hebben gehad als die aan de oostzijde van de stad, n.l. 12 meter. Er blijft dan voor het erfje 9 een breedte over van ruim 5 meter of $1\frac{1}{2}$ roede. De verkaveling van dit stuk straat laat zich nu als volgt reconstrueren van west naar oost:

Een open erf langs de vest $1\frac{1}{2}$ roede breed.

Een huis erf, breed 4 roede.

Zes huiserven, elk breed 3 roede.

Deze huiserven worden aan de noordzijde begrensd door een sloot, zoals blijkt

uit een hypotheekbrief van 21 oktober 1452⁹⁹. Deze komt nog als duidelijke erfscheiding voor op de achttiende eeuwse kaart van Bol-Es, waaruit blijkt dat deze erven 6 roede diep zijn. De huur bedraagt voor die van 3 roede breed 5 schelling en 2 kapoenen.

Het grote erf 16 bestaat uit een dergelijk erf aan de Dam en een zeer groot erf aan de Sint Pieterssteeg. Rekenen we voor het eerste deel 5 schelling, dan is het tweede met 19 schelling belast, een bedrag dat ongeveer gelijk is aan de er op aansluitende erven 8, 7 en 6, zodat erf 16 driemaal zo groot is als elk van deze erven gemiddeld. In 1461 blijkt erf 16 te zijn vergroot aan de Damzijde met de helft van het aangrenzende erf 15. Ook de drie erven die er ten noorden van liggen, zijn nog goed herkenbaar. In het midden van de zestiende eeuw is dit veranderd. Op deze drie erven ligt dan de reeds genoemde boerderij, vermeld 20 juli 1547, wanneer de eigenaar Cornelis Steffensz. deze met een hard dak volgens de keur moet dekken¹⁰⁰. Van deze boerderij zijn in 1972 een deel van de funderingen teruggevonden en in tekening gebracht. De erfhuur van deze drie grote erven wordt verdeeld over 3 kleine percelen, die in de zestiende eeuw als bouwgrond uit het erf worden verkocht, n.l. twee langs de Breestraat naast elkaar gelegen, die elk $4\frac{1}{2}$ stuiver betalen, samen 9 stuiver, waarin wij de pacht van het erf 8 herkennen, n.l. 5 stuiver en 2 kapoenen. Het derde erfje ligt op de zuidwest hoek van de Breestraat en de straat, die toen de Verbrande erven heette en was belast met $19\frac{1}{2}$ stuiver. De erven 6 en 7 betalen oorspronkelijk samen 11 stuiver 8 penning en 4 kapoenen, dus $19\frac{3}{4}$ stuiver en in 1461 $11\frac{1}{3}$ stuiver en 4 kapoenen of $19\frac{1}{3}$ stuiver. De rest van het totale oppervlak van de 3 erven wordt hierdoor vrij van gravenpacht, die wij dan ook in de transporten van dit deel niet aan treffen.

In het terrein van de boerderij van Cornelis Steffens loopt een sloot, die de naam het Rode Meer draagt, vanaf de Breestraat over een afstand van $37\frac{1}{2}$ meter, in de richting van de Sint Pieterssteeg. Dan buigt hij zich om naar het zuiden en loopt hij over een afstand van 25 meter, evenwijdig aan deze steeg. Hij eindigt tegen de oorspronkelijke noordgrens van het erf van het Huis te Poort. Het oost-west lopende deel van het Rode Meer is waarschijnlijk de scheiding tussen erf 6 en 7; het noord-zuid lopende deel, op 4 roeden van de Sint Pieterssteeg gelegen, de grens tussen de huiserven langs deze steeg en de erbij behorende achtererven. Voorbij erf 6 wordt de diepte van de percelen snel minder, wat ook in de grootte van de pacht tot uiting komt, n.l. 4-8, 4-0 en 3-10, zodat dit laatste erf een derde minder betaalt dan de hiervoor behandelde, wat overeenkomt met het verschil in diepte. Hieruit mogen wij concluderen dat deze erven langs de straat even breed zijn, alleen erf 2 betaalt meer en zal breder zijn geweest. Zetten wij deze erven, te beginnen met erf 8, uit dan krijgen zij langs de gebogen rooijijn van 8 tot en met 3 een breedte van 4 roede, 2 een breedte van 6 roede en na een steeg van 2 roede blijft een smal erfje van 2 roede over. Het erf 16 meet dan langs de Pieterssteeg 6 roede. Al de in deze steeg aanwezige erven zijn niet alleen breder dan die langs de Dam, maar ook veel dieper en

99 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Sint Bartholomeus, inv. nr. 123.

100 G.A., Schiedam, Oud Rechterlijk archief, inv. nr. 325, fol. 20v.

betalen per oppervlakte eenheid een veel geringer bedrag. Zij zijn dan waarschijnlijk al uitgegeven, voordat de Nieuwpoort onder stadsrecht viel, dus vóór 1275, mogelijk reeds, toen het gebied nog eigendom was van de heer van Wasse-naer. Bij de uitgifte van de erfjes langs de Dam, heeft de eigenaar van het perceel 9 kennelijk het hoekperceel verworven, in 1334 betaalt hij echter niet de bij dit erf behorende 2 kapoenen. Men schijnt dit voor 1461 ontdekt te hebben, want dan is het aantal kapoenen van 2 tot 6 gestegen. Een hiervan is af-komstig van het halve erf 15, de verduisterde 2 zijn nu opgevoerd met mogelijk als boete 1 kapoen extra.

Wij vervolgen nu de rondgang aan de hand van de lijst van 1461. Er worden eerst 4 panden genoemd, waarna volgt: *Weder boven opten Dam bij Symon Arentsz's huys aen die oostzijde van den steege*. Hieruit blijkt dat deze nog in de Sint Pieterssteeg liggen, doch nu aan de oostzijde van de straat. Op de Dam volgen nu 3 erven, die elk 5 stuiver betalen, dan twee die elk 10 stuiver be-talen, waartussen een erfje ligt, dat maar $2\frac{1}{2}$ stuiver betaalt plus 1 kapoen en hoort aan Griet van Cleve, die ook het er aan vooraf gaande huis bezit. Het bouwblok tussen de Sint Pieterssteeg en de sluis is 11 roeden breed, in het midden ervan bevindt zich een steegje, de Prinsensteeg. Ten westen hiervan liggen 3 huizen, die met inbegrip van het steegje 5 roede breed zijn. Uit verkopen van het middelste huis, o.a. in 1570, 1571 en 1573, blijkt dat dit met 5 stuiver gravenpacht is belast. Zodat wij een van de 3 eerste erven op de Dam in 1461 hier terug vinden. Het erf, dat ten westen ervan, blijkt bij een verkoop in 1547 onbelast te zijn, zodat beiden oorspronkelijk één perceel kunnen hebben ge-vormd.

Percelen met een zelfde erfpacht zijn verder naar het westen 3 roede breed, zodat wij deze breedte hier ook zouden mogen veronderstellen. Er is echter een bezwaar, de Sint Pieterssteeg is op het punt waar hij de Dam bereikt, gemeten op het kadastrale minuut plan tussen de gevels van de hoekpanden, 2 meter breed, iets breder als de Prinsensteeg. Dit is te weinig voor een steeg, die in de middeleeuwen de *Wijde steeg* heet, en bovendien de hoofdstraat is van de Nieuw-poortwijk. Zo heeft de Korte Kerkstraat, in 1444 aangeduid als de Grote Kerck-stege, een breedte van bijna 2 roeden of ruim 6 meter¹⁰¹. Wanneer nu het eerste pand ten oosten van de Sint Pieterssteeg ten koste van de breedte van deze steeg is gebouwd, dan zou deze op dezelfde breedte uitkomen als de Korte Kerkstraat. Er blijft dan 10 roede gevelbreedte tot de sluis over of voor de 3 eerste huizen samen 4 roede en voor de twee grote elk 3 roede. Hierbij vervalt dus de Prinsensteeg, die inderdaad in 1424 niet aanwezig is, als op een huis en erf in de Wijde Steeg (= Sint Pieterssteeg) een rente gevestigd wordt. Huis en erf strekken zich uit van de genoemde steeg tot aan de Schie en heeft aan de oost- en westzijde belenders. Deze rente komt in het bezit van het Karthuizer-klooster buiten Delft. Hierdoor kunnen wij de namen van de eigenaars van het huis, dat reeds vóór 1562 gesplitst is in 2 huizen, die naast elkaar aan de Sint Pieterssteeg liggen, in de tweede helft van de zestiende eeuw terug vinden. Met behulp van transporten en belastingkohieren kunnen we het plaatsen in de tweede

101 HEERINGA, 1904, blz. 408.

helft van de Sint Pieterssteeg vanaf de Dam gerekend¹⁰² Opmerkelijk is dat de kaart van de Gheyn uit 1598 de hier gereconstrueerde toestand precies weergeeft, n.l. 2 huizen tussen de beide stegen en 3 aan de zijde van de sluis. Deze toestand bestond n.l. al niet meer in de tweede helft van de zestiende eeuw. Het zou een onderzoek waard zijn of de Gheyn, die noch landmeter, noch kartograaf was, maar oorspronkelijk glasschilder en graveur, later vooral schilder van landschappen, bloemstukken en portretten, bij zijn opdracht een oudere plattegrond als voorbeeld heeft gehad, welke hij heeft 'bijgewerkt'¹⁰³. Deze zou dan uit het midden van de zestiende eeuw moeten dateren en de vorm gehad hebben van een vogelvlucht schilderij, zoals nog twee exemplaren bewaard zijn van 's-Gravenhage. Gezien de brand van het stadhuis van Schiedam in 1604, kan dit voorbeeld hierbij verloren zijn gegaan. Het valt op, dat de bebouwing van de Nieuwpoort veel geringer is, dan in 1598 het geval is blijkens de gifteboeken en de belastingkohieren, ook ontbreekt de in 1547 vermelde boerderij. De beide erven, die 10 sc en geen kapoenen betalen, vinden wij terug in Bijlage II als nr. 19. In de periode 1316-1360 vormen zij nog één geheel en zijn in 1334 in het bezit van Andries Wittekijn, die, zoals wij hebben gezien, een huis bezat, gelegen ten westen van de sluis.

Het erf nr. 17 bestaat in 1461 uit 4 percelen van 5 stuiver en twee van 2½ stuiver en blijkt in de lijsten van 1334-1360 te bestaan uit 2 percelen van 5 stuiver en een van 15 stuiver. In dit laatste vallen de drie erven langs de Dam te herkennen en nu is duidelijk hoe de rentmeester in 1334 zijn rondgang, die wij tot en met het Huis te Poort hebben gevolgd, voortzet. Hij steekt de Sint Pieterssteeg over en gaat met het hoekperceel verder, dat evenals het er tegenover liggende deels langs de Dam, deels aan de steeg ligt en achter het eraanst gelegen erf omloopt tot aan de Schie. Het erf 18 ligt geheel aan de steeg, verder noordoostwaarts, en is in 1461 grotendeels ledig. Het kleine erfje van 2½ stuiver plus 1 kapoen maakt er ook deel van uit en wordt ten onrechte tussen de beide helften van erf 19 genoemd, vermoedelijk omdat het dezelfde eigenaar heeft als de eerste helft van dit erf. In 1334 worden voor dit erf geen kapoenen vermeld, een andere hand voegt er later aan toe dat Jan Coppasch. voor deze hofstad, heren Seghers hofstede genoemd, 2 kapoenen betaalde. Dit erf moet dus ouder zijn dan die welke tendele langs de Dam gelegen zijn. Het erf 19 heeft een erbij behorend erf ten zuiden van de Dam, wat gezien de ligging langs de Schie begrijpelijk is. In de tweede helft van de zestiende eeuw behoort het aan het echtpaar Claes Claesz. van Beveren en Cunera Hendricksdochter Juyst, die dan ook het er tegenover gelegen erf bezitten, waarop zij een taanhuis hebben.

Verder naar het westen toe is de zuidzijde van de Dam onbebouwd. Dit komt omdat deze strook langs de als vest dienstdoende kreek ligt.

Hiervoor hebben wij de erfhuren in de Nieuwpoort behandeld. We gaan verder

102 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Sint Bartholomeus, inv. nr. 4, fol. 79v en 80 en inv. nr. 123. Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4727 en 4728, fol. 211. Op het erf zijn in het einde van de zestiende eeuw pottenbakkerijen gevestigd.

103 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel VII, kol. 467.

aan de oostzijde van de sluis. In 1461 somt de rentmeester 8 panden op en vermeldt dan: *Aen die suytsijde van der Hoichstraet gaende totter sluyswaert*. Hij geeft vervolgens 3 posten en gaat dan verder: *Die Butterstraet, beginnende aen dat oisteynde, gaende ter poirwert an, die men tot Ouderschye gaet, ende eerst die westzijde van der straet*. De volgorde van de huren is in 1461 geheel gelijk aan die van de oudere lijsten, dus vanaf de sluis.

Het eerste pand ten westen van de sluis, nr. 20, heeft in alle lijsten dezelfde pacht en behoort aan Andries Wittekijn in 1334-1360. De beide aan de graaf leenroerige huizen hebben dus aan weerszijden van de sluis gelegen. In de hierna volgende drie vinden wij een onregelmatigheid tussen 1316 en 1334:

<i>pand</i>	<i>1316</i>	<i>1334</i>
nr. 21	16-0 + 2 kap.	14-0 + 2 kap.
nr. 22	12-0 + 2 kap.	16-0 + 2 kap.
nr. 23	12-0 + 2 kap.	ontbreekt
totaal:	40-0 + 6 kap.	30-0 + 4 kap.

Er zijn dus 10 schelling en 2 kapoenen verdwenen. De rentmeester zag dit in 1334 zelf ook en noteerde in 1334 onder nr. 22, de tweede post van het hiervoor gedrukte lijstje, dat de hofstad van Pieter Scart 2 kapoenen behoort te geven. Hiermee moet dus erf 23 bedoeld zijn, waarop in 1334 het leen Keyzerrijk staat. De verdwenen 10 schelling komen na de dood van de weduwe van Jan de Keyser weer te voorschijn, n.l. in de erfpacht van 10 lb 10 sc, deze laatste 10 schelling worden nu met de erfpacht meebetaald in éénmaal, en niet meer afzonderlijk als een post bij de hofstedenhuur. Ook de beide kapoenen komen terecht. In 1461 is een deel van de hofsteden 21 en 22 onbebouwd, de rest is in 3 erven uitgegeven, die elk 2 kapoenen betalen, waarmee het oude aantal van 6 weer is hersteld. Het onbebouwde deel vinden wij terug op de kaart van Jacob van Deventer, als een steeg aan de noordzijde van de Dam aan de westzijde van het Keizerrijk. Deze steeg wordt in 1547 Cornelis Jacobszons Brouwerssteeg genoemd naar de eigenaar van het huis aan de westzijde ervan, van wiens erf hij kennelijk nog deel uit maakt. Hebben wij hiermede dus verdwenen bedragen opgespoord, nu dient nog het verschil in de pacht voor elk afzonderlijk te worden verklaard. Het Keizerrijk, dat nog steeds als twee panden op de Dam staat, is iets meer dan 3 roeden breed. Het hele blok, waar het deel van uit maakt, meet 10½ roede. Ten westen van het Keizerrijk staan thans 3 panden, in de tweede helft van de zestiende eeuw slechts 2. Wij hebben hiervoor reeds gesteld dat erf 20 zijn steeg aan de kant van de sluis had liggen en hierdoor iets van zijn zichtbare breedte heeft verloren. Stellen wij dit op ½ roede, dan wordt het blok 11 roede breed. De indeling is dan in 1316 van west naar oost: 2 erven van 3 roede breedte, betalen 17-0 en 16-0, afgezien van de kapoenen; 2 erven van 2 roede breed, betalen elk 12-0. Hierdoor houden wij 1 roede over, die ten koste van de Holsteeg aan het Keizerrijk is toegevoegd ten behoeve van de bouw van de zijkamer. Dit was mogelijk doordat de windas en Keizerrijk in één hand waren. De Holsteeg betaalde als erf 20 schelling. Wanneer hierin de kapoenen zijn begrepen (wat niet zeker is), blijft een bedrag van 19 schelling over, wat wijst op een erf van 3 roede breed. De windas had deze breedte niet nodig en een smallere

steeg gaf eerder aanleiding tot gebruik van de windas, doordat men er niet langs kon met grotere vrachten. De westgevel van het Keizerrijk is dus de scheiding met erf 22 gebleven of dit erf heeft mogelijk zelfs een strookje grond erbij gekregen, waarvoor het wel 2 schelling pacht uit het erf 23 moest overnemen. Op gelijke wijze schijnt het ook naar het westen te zijn uitgebreid. De breedte van de Holsteeg lijkt volgens de kaart van Bol-Es 5 meter te bedragen en 6 meter van haar oorspronkelijke breedte te hebben verloren aan het Keizerrijk. Bij deze gehele reconstructie kan het gehele blok eventueel iets naar oost of west opschuiven, waarbij de speling bij de sluis of bij de Holsteeg gevonden wordt, wat, gezien de beperkte ruimte bij de sluis, het meest voor de hand ligt bij de Holsteeg.

Het erf over de Dam van nr. 20 betaalt in 1587 een gravenpacht van 6 stuiver, dat van nr. 22 een bedrag van 20 stuiver. Bij uitgifte als bouwterrein van deze erven hebben de eigenaars een deel of het geheel van hun erfhuur als hypotheek op de nieuwe erven overgebracht, zo hun eigen huiserven ontlastend. De beide erven 25 en 26 liggen voorbij de Holsteeg en zijn beiden 3 roeden breed en sluiten met deze breedte precies aan op de nu nog bestaande bebouwing op de oosthoek aan de Dam en de Nieuwe Sluisstraat. Het westelijke pand blijkt in 1577 belast te zijn met 18 stuiver gravenpacht, wat dus precies het bedrag is van erf 25. Op het later gebouwde achterhuis van erf 26 drukt een bedrag van $7\frac{1}{2}$ stuiver in 1577, dat dus een deel van de erfpacht van het voorhuis heeft overgenomen. De er tegenover liggende erven zijn geheel vrij. Het laatste perceel aan de noordzijde van de Dam is 7 roeden breed en 6 roeden diep, zoals nog blijkt uit de achterrooilijn van de erop gebouwde huizen, die hun voorgevels aan de Damzijde hebben. Dit perceel is dus veel minder diep dan de erven op de Dam, die achter in de Schie eindigen. Ook heeft het geen overerf, op dit punt van de Dam ligt aan de zuidzijde geen water meer. Het betaalt maar 16 schelling en 2 kapoenen pacht, wat, gezien zijn breedte, ruim de helft minder is dan de overige erven op de Dam, maar wat wel klopt met de geringe oppervlakte. De helft van deze pacht, 10 stuiver, rust in de zestiende eeuw op het derde huis vanaf het westen, het overige waarschijnlijk op het oostelijke buurerf, dat zich oorspronkelijk tot aan de Butterstraat uitstrekte. Tussen het westelijke hoekpand, in 1549-1562 de Engel en daarna de Nobel genoemd, en diens oostelijke buurman bleek zich tijdens een verbouwing in 1973 een tussenmuur te bevinden van baksteen, groot $23,5 \times 12 \times 5,52$ cm, welke zeker nog in het laatste decennium van de veertiende eeuw thuishoort, dus van vóór de grote stadsbrand van 1428. Het pand de Engel is juist 1 roede breed, zodat wij hier te doen kunnen hebben met de westgevel van een veertiende eeuws huis, dat zijn steeg aan de westzijde heeft liggen. In de periode 1316-1360 is het erf steeds in twee gelijke delen gesplitst. In een akte van 27 maart 1392 bewijst Jan Boye Claesz. zijn vrouw Lijsbeth Jan Wittendochter haar lijftocht aan zijn huis op de Dam, dat hij in leen houdt van de heer van Wassenaer. Het huis strekt zich uit van de straat tot aan de Schie en is belend aan de westzijde door het huis van Pieter Willemsz. en aan de oostzijde door dat van Dirc Scilt. Het is o.a. belast met 14 schelling en

2 kapoenen ten behoeve van de graaf¹⁰⁴. Zonder veel moeite laat zich in deze akte het erf 21 herkennen, dat inderdaad aan beide zijden een ander erf heeft, in tegenstelling tot 25, dat wel dezelfde pacht betaalt, maar aan de Holsteeg grënst. Het leen laat zich niet verder in de registers van Wassenauer vervolgen, vrijwel zeker is het huis in 1428 verbrand en in 1461 is het erf dan ook in tweeën gesplitst.

Nu de posten aan de zuidzijde van de Hoogstraat; deze liggen aan de zuidzijde van de Dam tegenover erf 27 en worden van oost naar west opgesomd, dus in de richting van de sluis, vanaf het punt, tot waar wij met onze rondgang gekomen zijn, n.l. bij de Drieweghsce. Dit blijkt oorspronkelijk één erf te zijn, n.l. 28, met een klein aangrenzend erfje, dat slechts 2 denier betaalt, maar in 1461 niet wordt genoemd. Daar het geen kapoenen betaalt, moet dit relatief jong zijn, al komt het in 1316 al voor. Of is het een afsplitsing van het hierna te behandelen erf 30? Dit betaalt n.l. 6 sc 10 d plus 2 kapoenen, en zou dan oorspronkelijk 7 sc en 2 kapoenen hebben betaald. Hoe het zij, in bijlage II hebben wij het als afzonderlijk erf opgenomen. Erf 28 ligt tegenover 27 aan de zuidzijde van de Dam en op het kadastrale minuutplan bestaat het uit 6 panden, met hun voorgevels aan de Dam, aan de achterzijde eindigende aan de Overmaassche steeg. De diepte van het blok is gelijk aan die van het erf 27. Het loopt aan de oostzijde wat verder door, doch hier is tussen 1557 en 1562 het hoekhuis ontstaan door splitsing van het hoek erf, zoals blijkt uit de kohieren van de tiende penning. Hierbij is waarschijnlijk de rooilijn gelijk getrokken met die van de westzijde van de Goystreet, die jonger is. Oorspronkelijk zal erf 28 even groot zijn geweest als erf 27 en betaalt alleen daarom een hogere pacht, omdat het gunstiger ligt: het heeft via de achtersteeg verbinding met de haven. Het grootste deel van de pacht, n.l. 20 stuiver, rust in de zestiende eeuw op wat nu het derde huis vanaf de hoek is. Hieruit blijkt dat de pacht bij latere bebouwing van het erf weer in rekening wordt gebracht, terwijl in 1461 nog maar 10 stuiver plus 2 kapoenen werd betaald of 14 stuiver in totaal van de oorspronkelijke, tot 24 stuiver om te rekenen pacht.

Wij hebben al gezien dat de rentmeester nu zijn weg vervolgt aan het oost-einde (van de Dam), dus bij de Drieweghsce en nu de westwand van de Butterstreet in noordelijke richting volgt. In de vorige paragraaf hebben wij hier al 2 naast elkaar gelegen erven, elk 4 roede breed, vastgesteld, die vrij van pacht zijn. Tussen de zuidgrens van deze en de noordgrens van het erf 26 ligt een strook van $2\frac{1}{2}$ roede breedte, waarop in de zestiende eeuw 3 huizen staan. Van het middelste zijn geen overdrachten aangetroffen, maar het huis ten zuiden ervan is belast met 4 stuiver 8 penning, en dat ten noorden, de *Draeck* genaamd, met 5 stuiver 9 penning gravenpacht. Deze drie vormen samen het erf 30, dat wel smal, maar daarentegen $7\frac{1}{2}$ roede diep is. Op de kaart van Bol-Es komen slechts 2 huizen voor, waarvan het noordelijke een breed achterhuis heeft, dat voor de helft op het er aangrenzende erf staat. Dit achterhuis is blijkens een transport in 1568 in dat jaar al aanwezig en in andere handen dan het voorhuis.

104 Kasteel Twickel, Leenkamer van Wassenauer, register AA, fol. 62.

Afb. 12 De Butterstraat vanaf de Markt naar het zuiden gezien. De drie panden links van de zijstraat staan op het erf van het Vrederichshuis, later gasthuis.

Wel heeft het een aandeel van 2 stuiver in de gravenpacht. Het staat thans nog langs de Nieuwe Sluisstraat aan de oostzijde. Het lijkt dat op gelijke wijze het zuidelijke huis aan de kant van de Butterstraat ten dele over het erf 27 is geschoven. De kaart van de Gheyn beeldt dit erf af met 5 naast elkaar staande huizen, een toestand die blijkens de transportregisters al vóór 1549 zo is. Ten noorden ervan geeft hij 3 duidelijk gescheiden erven aan, van noord naar zuid als volgt. Een erf grenzende aan de Deelsteeg, waarop een groot huis staat op de zuidoosthoek aan de Butterstraat, waarnaast aan de noordzijde langs de steeg drie kleine huisjes liggen en op het erf een waterput. Het tweede erf heeft langs de Butterstraat een huis, met op het achtererf 2 kleine huisjes. Het derde, dat het smalste is, bezit geen achterhuis maar wel een huis langs de Butterstraat. Aan deze zijde staat nog een smal huis op de erfscheiding met erf 27. Dit laatste erf is nauwkeurig afgebeeld, wat blijkt uit het feit, dat het hoekhuis bij de Butterstraat veel kleiner is dan de overige 4 huizen. Achter dit huisje, in 1549 *Die Smacke* genoemd, staat aan de Butterstraat nog een klein huisje, in 1577 in het bezit van Heiltje Wessels. Beiden zijn gebouwd op het erf van het grote ten

westen ervan gelegen huis, dat aan een belangrijke Schiedammer Sebastiaan Anthonisz. toebehoort, die in 1573 wegens Spaansgezindheid de stad moet verlaten¹⁰⁵. Zijn erf liep via een gang ten noorden van het huisje van Heiltje Wessels op de Butterstraat uit. Deze gang grenst aan het zuidelijke huis van erf 30. Dit moet dus het huis op de erfscheiding bij de Gheyn zijn. Een deel van de erop rustende gravenpacht kan dan ook van het erf 27 afkomstig zijn.

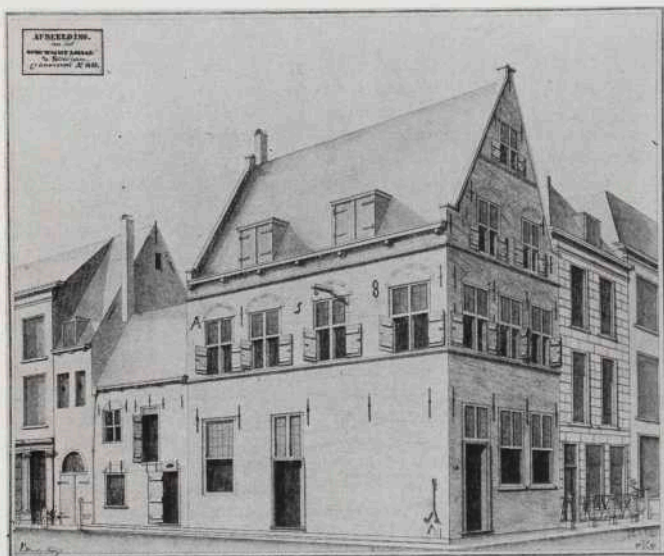
De beide naast elkaar gelegen erven op de kaart van de Gheyn ten noorden van erf 27 moeten samen het erf 30 zijn. Het derde, dat van het Fredericxhuis, waarop in 1553 drie naast elkaar gelegen huizen staan. Het grote huis is door de Gheyn zeer gedetailleerd afgebeeld, als een breed gebouw met één woonlaag en een topgevel aan de achterzijde met in de top een grote driepas. Dit huis lijkt het na de brand van 1428 herstellde gasthuis te zijn, dat in 1598 hier niet meer aanwezig is. De Gheyn lijkt hier een oudere toestand af te beelden, wat ook zeer sterk tot uitdrukking komt bij erf 28. Dit vertoont slechts 3 huizen aan de Damzijde, terwijl er in 1553 al 5 aanwezig zijn.

Het erf van Jan van Rinsburg (32) biedt plaats aan een steeg en een groot huis met zijkamer. De beide ten noorden ervan gelegen huizen betalen blijkens verkopen in de zestiende eeuw 6 st. 3 p. 4 m. respectievelijk 3 st. 9 p. gravenpacht, van het volgende huis is tot nu toe geen transport gevonden. Het huis, dat hierop volgt, betaalt geen gravenpacht en is slechts belast met 6 stuivers per jaar ten behoeve van de leprozen. De drie eerste huizen hebben een gezamenlijke gevelbreedte van 4 roede en vormen waarschijnlijk de laatste twee erven aan de westzijde van de Butterstraat, elk 2 roede breed. Het laatste erf (34) is reeds in 1334 nog maar voor de helft in pacht uitgegeven, zodat het andere deel na 1346 ook niet meer in het hofstedenboek opgenomen zal zijn. Hiermee hebben wij dus het einde van de bebouwing langs de westzijde van de Butterstraat bereikt. De rentmeester gaat dan ook in 1461 verder *aen die andere zijde van der straet, aen die noirtzijde van der kerckstege*. De kerckstege is de tegenwoordige Korte Kerkstraat. Deze blijkt een doorbraak te zijn ter plaatse van een vroeger huis. De stad betaalt aan de vroegere eigenaar een rente, maar tevens aan de graaf 2 kapoenen. In 1444 wordt de rente ontvangen door Dirc van Bleyswijck, die een aantal jaren achter is en nu 4 pond krijgt uitgekeerd, de graaf krijgt 16 schelling. Dit zou betekenen, indien wij voor een kapoen $\frac{1}{2}$ schelling rekenen, dat de graaf 16 jaar te goed had, dus sedert de stadsbrand van 1428. Evenals bij de Vismarkt het geval was, zou deze straat over het erf van een verbrand huis zijn aangelegd¹⁰⁶. Daarom moeten wij de oostzijde van de Butterstraat dan ook als een gesloten straatwand zien.

Doch eerst iets over de bebouwing ten noorden van de Korte Kerkstraat. De Gheyn geeft in dit blok van zuid naar noord 3 naast elkaar gebouwde huizen en een dwarsgebouwd hoekpand, waarnaast nog een klein gebouwtje staat. Dit laatste is een accijnshuisje van de stad, die dit in 1581 verkoopt, waarna de koper hier een huis bouwt, de *Briel* genaamd. Het wordt in 1859 gesloopt, maar is kort

105 A.R.A., Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4581.

106 HEERINGA, 1904, blz. 408.

Afb. 13 Het huis Den Briel op de hoek van de Markt en de Butterstraat, voor de sloop in 1859.

hiervoor afgebeeld¹⁰⁷. De zijgevel langs de Markt droeg het jaartal 1581 in muurankers. Ook hier beeldt de Gheyn dus een toestand af, ouder dan 1598. De eerste twee erven, vanaf de Korte Kerkstraat gerekend, zijn belast met gravenpacht, respectievelijk 4 stuiver 5 penning en 5 stuiver 8 penning. Op het volgende huis wordt op 10 december 1457 door Lijsbeth, de weduwe van Claes Aerntsz., en haar zoon Aernd, een rente gevestigd, welke aan het Karthuizerklooster bij Delft komt. Het huis heeft twee belendingen, n.l. Florijs Heyndricksz. aan de ene en Aecht, de weduwe van Danel Pietersz. tinnegieter, aan de andere zijde¹⁰⁸. Nu is de eerste pacht, die de rentmeester hier noteert: Aecht, voor 3½ stuiver en een kapoen. Zij is dus de zuidelijke belender van het perceel. De noordelijke belender heeft in de afgelopen jaren vrij veel aandacht gekregen in de genealogische literatuur¹⁰⁹. Zijn zoon Heynrick Florisz., burgemeester, herbouwt of ver-

107 K. HEERINGA, *Beschrijving van Schiedam*, Schiedam, 1910 (hierna: HEERINGA, 1910), blz. 14.

108 A.R.A., *Delftse Statenkloosters*, Sint Bartholomeus, inv. nr. 4, fol. 81v en inv. nr. 122a; Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4727 en 4728.

109 J. F. JACOBS, *Het voorgeslacht van Clara van Sparwoude*, in: *De Nederlandsche Leeuw*, 1961, kol. 240-256 en 1964, kol. 352-358 waarin naar verdere lectuur wordt verwezen.

bouwt het huis en treft hierbij een regeling omtrent waterlozing met zijn buurman Dirck Arentsz., mogelijk de zoon van de in 1457 genoemde Aern'd Claesz. Bij het huis van de burgemeester blijkt een schuur te behoren. Deze schuur schijnt in 1526 te zijn gesloopt en daar dit volgens de stadskeuren alleen toegestaan is, indien er een ander gebouw voor in de plaats komt, koopt heer Floris Henricksz., ridder (d.w.z. Jeruzalemsridder), het recht om het erf onbebouwd te laten liggen. Met hem zijn wij in de derde generatie beland, zelf belendt hij het open erf aan de zuidzijde, en aan de noordzijde het erf van de erfgenamen van Margriet, de weduwe van Jacob Harmansz.¹¹⁰ Deze laatste belending is dus het oorspronkelijke hoekpand aan de Markt, waarmee wij een toestand vinden, gelijk aan de voorstelling van de Gheyn, indien het open erf het zuidelijk deel van dit pand vormt, dat zich met het smallere achterhuis langs de Markt uitstrekt, en op het binnenterrein een erf open laat aan de zijde van de zuidelijke belender. In 1553 is blijkens het kohier van de tiende penning dit huis reeds in twee naast elkaar gelegen huizen gesplitst. Het huis van de 'Florisfamilie' is in het begin van de zeventiende eeuw de herberg de Pauw. Wij hebben de noordelijke grens van de hofstedenhuur hier gevonden en reeds eerder de erfscheiding tussen deze grens en het erf van Weeldenburg. De afstand tussen deze punten bedraagt 8 roede en biedt ruimte aan 4 erven van 2 roede breedte. Dit zijn, van noord naar zuid gaande, de erven 35 tot en met 38, die elk 6 à 7 stuiver plus 2 kapoenen betalen. Het erf 35 ligt nog geheel ten noorden van de Korte Kerkstraat en is zowel in 1360 als 1461 in twee gelijke delen gesplitst. Erf 36 ligt ten dele op de Korte Kerkstraat en mist in de lijst van 1461 de beide kapoenen, die door de stad betaald hadden moeten worden. In de oudste bewaard gebleven stadsrekening over 1599 betaalt de stad aan erfrenten aan de grafelijkheid 4 stuiver 8 penning, dat wil zeggen 8 penning meer dan voor deze kapoenen nodig is.¹¹¹ In 1360 liggen de erven 36, 37 en 38 onverhuurd, zodat mogelijk dit deel van de Butterstraat door brand is geteisterd. Op 25 april 1382 is dit blok weer bebouwd, zoals blijkt uit een rente van 17 schelling Hollands per jaar, die gevestigd wordt op het huis (en niet het erf!) van Nachtegael Florensz., belend ten oosten door het huis en erf van Kalle, de weduwe van Jan Bloemkijn en ten westen door het huis en erf van Jan Willemsz. Deze huizen zijn gelegen in de steeg van Dirck Snider.¹¹² Deze Dirck Snider hebben wij reeds bij de behandeling van Weeldenburg leren kennen als de belender aan de noordzijde van dit erf. In 1334 is hij een van de pachters van erf 38, dat dan in drie stukken is gesplitst, waarvan hij de voornaamste pachter is en volgens de volgorde van rondgang de meest zuidelijke, wat klopt met de begrenzing van Weeldenburg. De naar hem genoemde steeg loopt oost-west en staat dus loodrecht op de Butterstraat. Daar het erf van Rijsenburg 5 roede diep is, zullen de erven aan de oostzijde allen deze diepte hebben gehad. Het erf meet dan 7,5 x 19 meter en is verkaveld langs een steeg, die langs de noordzijde loopt met op de zuidwesthoek het voornaamste huis aan de Butterstraat, waarachter zich de andere huizen bevinden. Hierdoor is het

110 HEERINGA, 1904, blz. 168 en 176.

111 G.A., Schiedam, Oud Archief, inv. nr. 477.

112 G.A., Leiden, Kloosterarchieven van Leiden, inv. nr. 1472.

mogelijk een betrekkelijk smal erf in een groot aantal huispercelen te verkavelen. De oostzijde van de Butterstraat en van het begin van de Goystraat is dus heel regelmatig verkaveld in erven van 2 roede breedte, waaronder 2 van dubbele breedte (35 tot en met 40). In 1316-1334 volgen dan tenslotte nog 2 erven, die in tegenstelling tot de vorige geen kapoenen betalen, maar wel vrij veel meer in geld. Deze moeten de voortzetting zijn van de strook grond, waarop de vorige erven liggen, tot aan de vest ter plaatse van de Zwaansteeg. Rekenen wij langs de vest een vrije strook van 4 roede breed, dan blijft hier een lengte van 18 roede over, die dan in 2 kavels verpacht zijn n.l. eerst 6 roede voor 10 schelling 8 denier en de andere 12 roede voor 20 schelling. De herverkaveling na 1360 van de oostzijde van de Butterstraat vertoont ongeveer een gelijk beeld als die van de Verbrande Erven in 1461. De erven 35, 36 en 37 zijn zonder veel moeite te herkennen, al vormt het zuidelijke deel van dit laatste erf samen met het noordoeljk van 38 een nieuw erf, dat 5 stuiver betaalt. De steeg van Dire Snider is dan verdwenen (als gevolg van de brand van 1428?). Er volgen dan 3 posten die samen 9 sc 8 d plus 2 kapoenen opbrengen. Mogelijk is de middelste, groot 3 sc 8 d plus 2 kapoenen de rest van het erf 38, dat volgens de oudere lijsten nog 4 sc 4 d plus 2 kapoenen moet opbrengen¹¹³. De overige posten, samen groot 6 sc, zouden dan restanten van het erf 41 kunnen zijn. Dit impliceert dat in de lijst van 1461 de op een na laatste post een plaats te laag is ingeschreven, iets wat de beide kapoenen wel zeer waarschijnlijk maken. In bijlage II zijn deze posten dan ook van plaats verwisseld. In het blok tussen Korte Kerkstraat en Lombardsteeg betaalt het derde huis vanaf deze laatste steeg 5 stuiver gravenpacht. Van het huis, dat ten zuiden ervan gelegen is en ook op erf 38 ligt, is nog geen transportakte opgespoord.

De erven 41 en 42 hebben in verhouding tot hun grootte een geringe pacht en zijn waarschijnlijk als lege erven verpacht. In 1334 heeft het gasthuis erf 41 in zijn bezit, waarbij wij aan een gebruik als bleekveld kunnen denken. Met dit wel erg eentonige verhaal is de ligging van de oudste huiserven te Schiedam vastgesteld en weten wij, waar de bewoning vóór 1350 is te zoeken. Voor de geschiedenis van de stad zou een voortzetting van een onderzoek naar de bewoners van de erven van belang zijn om vast te stellen, waar b.v. leden van het stadsbestuur woonden, waaruit conclusies te trekken zijn omtrent de goedgeheid van bepaalde straten en veranderingen hierin, veroorzaakt door b.v. de teruggang van het overslag bedrijf en de opkomst van de haringrederij, waardoor andere wijken opkamen.

Tenslotte nog een kleine controle op Bijlage II, waarin wij in de eerste kolom op een totaal van 64 kapoenen komen. Een aantekening van omstreeks 1355 noemt als aantal 62, maar wij hebben voor de Holsteeg pro memorie de 2 kapoenen opgevoerd, die al in 1299 zijn kwijtgescholden. Tevens blijkt uit deze aantekening, dat wie in plaats van kapoenen gewone kippen of hoenders gaf, hiervan het dubbele aantal moest leveren¹¹⁴. In 1316 zijn er 55 gesplitste erven,

113 Het is mogelijk, dat deze 8 denier, die te kort komen, dezelfde zijn als de 8 penning, die in 1599 door de stad boven de 2 kapoenen wordt betaald.

114 L.H., inv. nr. 19, fol. 51.

Afb. 14 De Langekerkstraat aan het einde van de negentiende eeuw naar het westen gezien. Het tweede steegje links is de Baansloot, overblijfsel van de oudste stadsgracht; het ervoor staande huis met gepleisterde gevel is ten dele in deze oude gracht scheefgezakt.

waarbij mogelijk op de grote erven in de Nieuwpoort meer dan een huis kan hebben gestaan, waarvan de bewoners niet afzonderlijk hofstedeuur betaalden. Toch zal het totaal aantal huizen wel beneden de honderd zijn gebleven, zodat het aantal Schiedammers niet meer dan 500 zal hebben bedragen.

Hiermede is het eerste deel van de in 1346 vermelde domeinen behandeld, rest ons nog het Marktveld. Wij hebben gezien, dat het Marktveld zich in genoemd jaar aan de oostzijde van de Butterstraat verder naar het zuiden uitstreckte, waardoor de grens ervan gevormd werd door het verlengde van de sloot langs de Lange Kerkstraat. Aan de noordzijde is de nog vrijwel onbebouwde Butterstraat reeds aanwezig, daar deze oorspronkelijk de kade tussen het poldertje Riviere en de Schie is en al vroeg als de verbindingsweg tussen Overschie en de nederzetting rond de Dam heeft gefungeerd. De oorsprong van de naam is duidelijk. Nog in 1525 wordt het deel van de straat tussen de Drieweghscee en de Korte Kerkstraat als standplaats gereserveerd voor de boter- en zuivelhandelaren tijdens de weekmarkt. Opmerkelijk is, dat in dezelfde keur de Korte Kerkstraat aan de

Afb. 15 De hofsteden, raamveld, oudste kerk en bagijnhof getekend op de kaart van Bol-Es.

broodverkopers wordt toegewezen. Deze moeten voor 1428 elders een staanplaats hebben gehad ¹¹⁵. In 1464 blijkt, dat tijdens de marktdagen de lakenhandelaren slechts in het stede-huis hun waren mogen verkopen en uitmeten, niet daar buiten, hetgeen de indruk wekt, dat de onderbouw van het latere stadhuis oorspronkelijk geheel of gedeeltelijk lakenhal is ¹¹⁶. De lakennering is te Schiedam al vroeg onderwerp van stedelijke zorg geweest. Op 12 maart 1311 geeft de stad aan Jan Bruneel een deel van het stadserf uit, waarop de lakenramen staan, tegen 6 schelling Hollands per jaar en met de verplichting om de ramen te bewaken ¹¹⁷. Het erf, waarop een huis staat, is van oost naar west 5 1/3 roede lang en van noord naar zuid 5 roede breed. Het grenst in het noorden aan een sloot en is niet zuiver rechthoekig, het ligt met zijn noordzijde wat meer naar het oosten dan met de zuidzijde. Het enige terrein dat voor deze omschrijving in aanmerking komt is de Lange Kerkstraat, waaraan evenwijdig een sloot loopt, die uitmondt in de vest langs de Krepelstraat. Op de kaart van Bol-Es begint deze sloot op de oosthoek van het Oude Mannenhuis, waarvan de achterrooilijn de voortzetting van deze sloot vormt, evenals die van het achterhuis van 2 panden ten westen ervan gelegen. De Lange Kerkstraat en de sloot komen het dichtst bij elkaar op het westeinde, waar de afstand op het kadastrale minuutplan bijna 6 roede bedraagt. Hierbij is het mogelijk dat de sloot in de negentiende eeuw smaller is geworden dan in de veertiende eeuw het geval was en ook de rooilijn van de huidige straat zuidelijker ligt dan die van het pad, dat zich hier in de veertiende eeuw bevond, vooral omdat toen nog geen beschoeiing aanwezig was langs de sloot, die er aan de zuidzijde langs liep. Het erf van Jan Bruneel kan dus slechts gelegen hebben ter plaatse van het Oude Mannenhuis en de beide huizen, ten westen daarvan. Hier zou dan naar het westen het Raamveld moeten liggen en inderdaad zijn hier de sporen van een groot erf. De huizen op dit erf staan met hun voorgevels langs de Markt. In een in 1464 geregistreerde keur bedraagt hun aantal vier, op 8 april 1475 is het tot zeven toegenomen, zoals nu nog het geval is ¹¹⁸. Uit het kadastrale minuutplan blijkt, dat de drie middelste huizen door middel van stegen een uitpad bezitten, zowel naar de Lange Kerkstraat als naar de Butterstraat. De eerste loopt precies langs de westzijde van het erf van Jan Bruneel, de tweede ligt in het verlengde van de eerste. Deze vorm ontstaat, indien de oudste huizen in het midden van het blok staan en hun recht van uitpad over het oorspronkelijke erf behouden, wanneer aan weerszijden huizen worden bijgebouwd. Hiermede is de ligging van het Raamveld vastgesteld, groot 55 bij 35 meter, aan de Markt, achter de lakenhal. Kort na de stadsuitbreiding, voltooid in 1360, zijn de lakenramen verplaatst naar het nieuw verworven gebied ten noorden van de Raamgracht, waar meer ruimte beschikbaar was. Zij worden hier op 22 april 1424 vermeld ¹¹⁹. Opmerkelijk is dat het erf van Jan Bruneel deel uitmaakt van een perceel, dat stadseigendom is, wat ook met het Raamveld het

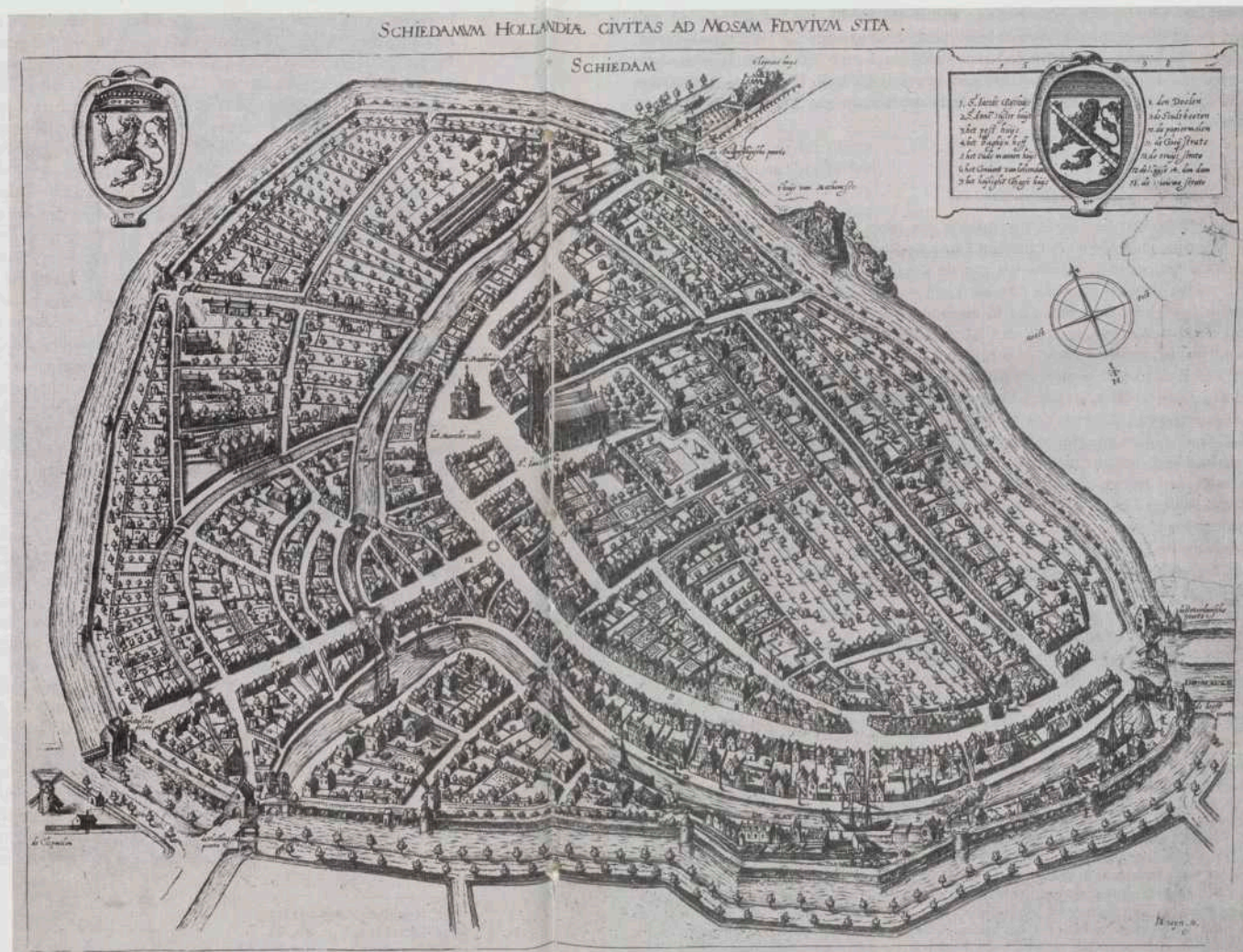
115 HEERINGA, 1904, blz. 140.

116 DEZELFDE, a.w., blz. 73.

117 DEZELFDE, a.w., blz. 356.

118 DEZELFDE, a.w., blz. 82 en 83.

119 HEERINGA, 1910, blz. 16.

Afb. 17 Schiedam in 1598 door J. de Gheyn.

geval kan zijn. Was dit n.l. een deel van het Marktveld, dan zou dit in 1346 wel met name zijn genoemd. Vermoedelijk heeft de stad vóór 1311 de strook grond tussen Marktveld, Butterstraat, Krepelstraat en Lange Kerkstraat in eigendom verworven en inderdaad geeft de stad hier op 29 april 1581 nog 14 percelen bouwgrond uit¹²⁰. In 1315 is het gedeelte ten oosten van Jan Bruneel nog niet bebouwd.

De Kerk

Rond het kerkgebouw lag oorspronkelijk een groot stuk terrein, dat aan de kerk toebehoorde en waarvan het huidige Oude Kerkhof nog een zichtbaar overblijfsel is. Naar het noorden grensde het aan de sloot langs de Lange Kerkstraat en in het zuiden liep het door tot aan de Laan¹²¹. Maar de meest zuidelijk gelegen strook land behoort echter niet in eigendom aan de kerk, doch wordt gepacht van de memorie van de abdij van Koningsveld tegen 3 pond per jaar. Dit land wordt in de zestiende eeuw omschreven als de boomgaard van Margaretha van Sijl¹²². Reeds op 2 september 1399 verpacht het klooster dit land aan Diric Elman Ghijsbrechtsz., waarbij het vermeld wordt als een huis en erf, genaamd een *boemgaerd*, die *bedolven* of omsloot is, gelegen aan de Aferstraat, *die men hiet Boemgaertstrate*. Het wordt aan vier zijden belend, n.l. ten oosten door het *beghinenland*, ten noorden: de pastoor met land dat tot de *papenlijke proven* behoort, ten westen en ten zuiden resp. door het land van Clays Bol en van Pieter Willem Davidszonsz. De pacht bedraagt 8 pond Hollands, dus meer dan in de zestiende eeuw, maar dan staat er ook geen huis meer op¹²³. Dit stuk land ligt langs de Laan aan de noordzijde en ten westen van het punt van het Bagijnhof en strekte zich naar het westen uit tot het punt, waar de Boomgaardstraat of Lange Achterweg de Laan bereikt. Vermoedelijk is de noordgrens het verlengde naar het westen van de sloot die het Bagijnhof van het er ten zuiden van gelegen en er bij behorende Bagijnenland scheidde.

Ten westen van het land van Koningsveld ligt het erf, al of niet met huis, van Clays Bol en op 14 juli 1441 blijkt hier al een vrij uitgebreide bebouwing te bestaan langs de westzijde van de Nieuwstraat en de noordzijde van de Korte Achterweg. Op die dag sticht Goeswijn Michielsz.¹²⁴ een vicarie op het altaar van

120 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Sint Bartholomeus, inv. nr. 123.

121 HEERINGA, 1910, blz. 17 en 18.

122 A.R.A., Rekenkamer ter Auditie, inv. nr. 4728 en 4729.

123 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld, inv. nr. 71.

124 Goeswijn Michielsz is te Schiedam baljuw en is in 1418 de enige, die hier een *kraeyer*, een groot rivierschip van circa 120 last, bezit. Hij is verwant aan het geslacht Muys en neemt deel aan de stichting van het Kruisbroedersklooster. Hij is ambachtsheer in Schiebroek en laat slechts dochters na, de oudste Margriete, gehuwd met Dirc die Bloet, laat een dochter na, Haze die Bloet, gehuwd met Aelbrecht van Egmond. Deze tak van dit geslacht bezit o.a. het kasteel Kenenburg bij Schipluiden en leden ervan vervullen regelmatig als priesters de beneficie op het Sint Jacobsaltaar (C. P. M. HOLTkamp, *Register op parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars*, deel VI, Haarlem, 1935, blz. 49).

Sint Jacob en Sint Andries en doteert deze o.a. met een groot aantal huisrenten. De volgende zijn voor ons van belang. Wij geven ze in dezelfde volgorde als de fundatie brief:

Een huis en erf in de Groote Kerckstraat aan de zuidzijde.

Idem, op de Roosbeek, naast een ander en tegenover het huis van Jacob Spierinck.

Idem, op de Roosbeek.

Idem, ten zuiden van het vorige.

Idem, ten zuiden van het vorige.

Idem, ten zuiden van het vorige.

Idem, ten zuiden van het vorige.

Idem, ten zuiden van het vorige op de zuidhoek van de Roosbeek, waar men oostwaarts gaat naar de Boomgaertstraat of Achterweg.

Vervolgens oostwaarts, ten noorden van de straat:

Een huis en erf.

Idem, daarnaast.

Idem, daarnaast.

Idem, het tweede huis daarnaast.

Idem, daarnaast.

Wij vinden twee straten opgesomd, n.l. de Nieuwstraat aan de westzijde van noord naar zuid en de Korte Achterweg aan de noordzijde van west naar oost¹²⁵. De naam Nieuwstraat blijkt nog niet te bestaan, de huizen liggen met hun achtererven aan de Roosbeek, niet in de Goystraat, die een naam heeft, maar kortweg *opten Roosbeek*. Het laatste huis in dit straatje ligt dus op de westhoek tussen de Nieuwstraat en Zwaansteeg. Het feit dat van de acht in deze straat genoemde huizen er zeven belast zijn met erfrenten ten behoeve van één man, bewijst dat deze erven nog niet lang geleden zijn uitgegeven. En deze zelfde man bezit ook renten op vijf van de zes huizen in de Korte Achterweg! Wij mogen in hem wel de oorspronkelijke eigenaar van de grond zien. Het eerste huis op de Roosbeek heeft een overbuurman, dit is alleen mogelijk ten zuiden van de kerk, ongeveer ter hoogte van de Lombardsteeg, waar wij de Roosbeek al op 18 mei 1328 als gracht vermeld hebben gevonden. Hiervoor, bij de behandeling van de hofstedenhuur, hebben wij gesteld dat de erven langs Butterstraat-Goystraat 5 roede diep zijn, waarachter de Roosbeek loopt. Dit wil zeggen dicht bij de Goystraat dan ten zuiden van de Zwaansteeg, waar een steegje de vroegere loop aangeeft. De loop lijkt te zijn verlegd tussen deze steeg en een punt even ten zuiden van het Stedelijk Museum, waar hij een knik van ongeveer 15 meter naar het oosten vertoont. Dit kan verband houden met de bouw van het nieuwe gasthuis in de eerste helft van de zestiende eeuw. Wanneer dit gebouw in het einde van de achttiende eeuw wordt vervangen, wordt ook dit tracé overschreden en geblokkeerd. De gereconstrueerde loop ten noorden van de Zwaansteeg geeft een situatie, die ruimte biedt voor een bebouwing langs de westzijde van de Nieuwstraat, wat bij een meer oostelijk beloop onmogelijk zou zijn.

Het terrein van de kerk zou dus omstreeks 1400 door een strook grond in particulier bezit gescheiden zijn van de grafelijke hofsteden aan de Butter- en Goy-

125 G.A., Schiedam, Oud archief, inv. nr. 81, fol. 5.

Afb. 16 Zegel van Goeswijn Michielsz.
(Geestelijk kantoor Delft, charters Rijn-
land, d.d. 22-2-1434).

straat, maar dit lijkt niet de oorspronkelijke toestand. In 1264 grenst het zuidelijke erf van Jan van Rinsburg aan het kerkhof en in 1326 het erf van Weeldenburg aan de woning van de pastoor. In dit laatste geval wordt met woning niet huis, maar een complex gronden bedoeld, in gebruik door de pastoor, b.v. als boomgaard, moestuin en grasland. Van dit grote erf, groot 25 x 30 roede, in het oosten begrensd door het bagijnhof c.a., schijnen in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw delen verkocht te zijn in een periode, waarin, zoals wij hierna zullen zien, aan een groot nieuw kerkgebouw wordt begonnen, dus mogelijk ten behoeve van deze bouwactiviteiten.

Wij hebben als oostgrens reeds het bagijnhof genoemd, maar het terrein van de kerk strekt zich aan de noordzijde verder naar het oosten uit dan dit hof. Het kerkhof loopt tussen dit laatste en de noordelijke grensstrook ook nu nog verder naar het oosten door, slechts gescheiden van de oude vest door een perceel grond ter diepte van 8 roede en even breed als het kerkhof n.l. oorspronkelijk 15 roede. De hierop staande huizen hebben hun voorgevels aan de westzijde en op 17 september 1407 schenkt Machteld, de weduwe van Elyaes van der Specke, en haar schoonzoon Clays Woutersz., een hier gelegen huis, dat als zusterhuis in gebruik is voor maagden en weduwen. Dit huis wordt op 13 december het Sinte Katrienenhuis genoemd, dat de regels van Sint Franciscus volgt. Het brandt in 1428 bij de grote stadsbrand af. Het heeft dan een kapel, die op 13 maart 1425 is gewijd, en is sedert 10 oktober van dit jaar officieel klooster geworden. Het wordt niet op de oude plaats herbouwd, maar in het westelijk stadsdeel, waartoe het op 21 mei 1429 van de pastoor van Kethel toestemming krijgt en waar het sedert 19 oktober 1439 als het Sint Ursula convent wordt vermeld¹²⁶. Het oorspronkelijke huis moet over een ruim erf beschikt hebben, daar dit een kapel en een eigen priester bezat en het nieuwe in 1441 28 bewoonsters telde, die dan nog zwaar in de schuld staan bij het klooster van Sint Agatha te Delft,

126 A.R.A., Sint Ursula convent te Schiedam, inv. nr. 1, 2, 4, 11, 12 en 22.

omdat zij daar geld hebben geleend ten behoeve van de herbouw, n.l. 1200 Wilhelmuusschilden en daarna nog eens 100 Engelse nobels, 500 pieters en 40 boergoense schilden. Een dergelijke schuldenlast zal zelfs voor een klooster van de derde orde het intreden van nieuwe zusters niet erg aantrekkelijk hebben gemaakt, zodat wij het aantal bewoonsters van het oude klooster op ongeveer dertig mogen stellen ¹²⁷. Opmerkelijk is, dat in 1407 geen belenders ten noorden en zuiden worden genoemd, zodat dit het huis zeer waarschijnlijk het enige ter plaatse was. Het terrein lijkt hier op gelijke wijze in de tweede helft van de veertiende eeuw van dat van de kerk te zijn afgescheiden als dat aan de west- en zuidzijde.

Over de geschiedenis van het kerkgebouw valt het volgende mede te delen. Op 5 december 1262 krijgt ver Aleyd toestemming van de bisschop van Utrecht tot het stichten van een zelfstandige kerk en begraafplaats ¹²⁸. Deze nieuwe parochie ontstaat ten koste van die van Overschie. Met de pastoor daar wordt op 28 april 1264 een regeling getroffen, die op 10 mei 1264 door de bisschop wordt bevestigd ¹²⁹. Inmiddels is ver Aleyd uit Holland verdreven. De geestelijke zaken worden dan door haar kapelaan Betto geregeld. Na haar terugkeer na 24 oktober 1268 staan de zaken er anders voor. Delft is voor haar verloren gegaan en zij gaat haar aandacht volledig op de Schiemond concentreren. In haar testament op 18 oktober 1271 schenkt zij aan de kerk een rente van 10 pond, uit de tol van Niemandsvriend te voldoen. Deze kerk is op 17 juni met het kerkhof gewijd door de bisschop Emond van Tours; de onrustige jaren hebben de bouw kennelijk vertraagd ¹³⁰. In 1397 koopt Wouter van Matenesse het graf van zijn vader aan de noordzijde van het grote koor ¹³¹. Deze, Jan Vlaminc van der Goude, is reeds overleden in of vóór 1390 wanneer zijn zoon hem in een van de graaf gehouden leen blijkt te zijn opgevolgd ¹³². Hij komt voor het laatst voor op 27 maart 1381.

In 1404 wordt een nieuwe vicaris benoemd, waaruit blijkt dat in de kerk een vicarie is, zij is gewijd aan Petrus, Paulus en Johannes de Doper ¹³⁴. Ook de kerk brandt af op 18 juli 1428. In 1434 blijkt het huis van de pastoor nog niet te zijn herbouwd en stelt de stad voor deze herbouw 20.000 steen beschikbaar. In 1440 wordt in de kerk het altaar van Sint Sebastiaan gewijd en dragen twee priesters Philips Claysz. en Michiel Jacobsz. elk hun eerste mis op. Het volgende jaar wordt door de wijbisschop *die grote syborie* gewijd, terwijl ook dan een nieuwe priester, meester Jan Scoilmeester, optreedt ¹³⁵. Op 14 juli 1441 wordt de hiervoor reeds vermelde vicarie op het altaar van Sint Jacob door Goeswijn

127 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Sint Agatha, inv. nr. 171.

128 A.R.A., Delftse Statenkloosters, Koningsveld, inv. nr. 207a.

129 A.R.A., charters Grafelijkheid.

130 A.R.A., charter Grafelijkheid.

131 A.R.A., Familie-archief van Wassenaar, inv. nr. XVI z.

132 L.H., inv. nr. 422, fol. 146.

133 R.A., N-Brab., Archief van het Karthuizerklooster 'Het Hollandsche Huis' te Geertuidenberg, inv. nr. Ia, cap. XIX.

134 HOLTKAMP, *a.w.*, deel VI, blz. 52.

135 HEERINGA, 1904, blz. 406 en 407.

Michielsz. gesticht, met als eerste bedienaar heer Jan Jacobsz., mogelijk identiek aan genoemde meester Jan Scoilmeester¹³⁶. Uit deze berichten kan geconcludeerd worden dat omstreeks 1440 het herstel van de kerk is voltooid. Inmiddels is op 14 april 1433 in de geur van heiligheid overleden Lydewy Pietersdochter, die op het kerkhof ten zuiden van de kerk in een gemetseld graf wordt begraven en waarboven in 1434 een kapel wordt gebouwd¹³⁷. Op 6 september 1466 wordt een vicarie gesticht op het Sint Elisabeth-altaar in de Jeruzalemskapel in de kerk, waar dus voor het eerst sprake is van een zelfstandige kapel¹³⁸, die wij ook regelmatig aantreffen in de lijsten van bedienaren sedert 1486¹³⁹. Een andere kapel wordt vermeld als zijnde gesticht door heer Philips van der Spangen: *Hij liet een Capelle maken tot Schiedam in de grote kerk, en is aldaar begraven*¹⁴⁰. Heer Philips wordt na zijn overlijden op 5 juni 1509 door zijn gelijknamige zoon opgevolgd in een leen, zodat deze stichting in het laatste kwart van de vijftiende eeuw kan hebben plaatsgehad¹⁴¹. De grote luiklok in de toren draagt het jaartal 1455. Tenslotte dient te worden vermeld, dat op 9 april 1430 Goeswijn Michielsz. 2 erfgraven van de kerkmeesters koopt, gelegen in de noordwesthoek van het Onser Vrouwenkoor (in één hiervan ligt zijn vrouw Haze begraven). Hij koopt dan tevens een stoel¹⁴².

Tot zover gegevens betreffende het gebouw uit geschreven bronnen, nu die afkomstig van het complex zelf. De kerk onderging van 1945 tot 1948 een grote restauratie, nadat de toren reeds in 1938 was hersteld. De vloer binnen de kerk werd hierbij verlaagd tot het niveau van voor de brand van 1428, veel funderingen zijn verzwaaard en verwarmingskelders gegraven. Hierbij zijn veel overblijfselen van vroegere gebouwen aangetroffen, maar de belangstelling van de jonge Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek was zeer gering, slechts driemaal werd de kerk door een ambtenaar van deze dienst bezocht en

136 Wij laten buiten beschouwing het zeer uitvoerige bericht over de wijding van de kerk op 24 juni 1425 na een bouw van 90 jaar, waaruit een begin van de bouw in het jaar 1335 is gedistilleerd. Dit bericht is afkomstig van meester Arend Vinck, die omstreeks het einde van de zeventiende eeuw een beschrijving en kroniek van Schiedam opstelde, mogelijk met gegevens van zijn schoonvader Willem Nieuwpoort, die te Schiedam geboren en daar zijn jeugd heeft doorgebracht. Zo het bericht, dat in deze vorm niet aan een charter ontleend kan zijn, een kern van waarheid verbergt, zou het zijn oorsprong in een verkeerd begrepen fundatiebrief van een vicarie of van een geestelijke broederschap kunnen hebben.

137 A. VAN DER POEST CLEMENT, *Het graf van St. Liduina, die maghet van Scydam*, Schiedam, 1955, blz. 4-6.

138 G.A. Schiedam, Oud-archief, inv. nr. 81, fol. 8.

139 HOLTkamp, a.w., deel VI, blz. 50.

140 S. VAN LEEUWEN, *Batavia Illustrata*, 's-Gravenhage, 1685, blz. 1102. De hier vermelde gegevens over het geslacht van der Spangen zijn ontleend aan een laat zeventiende eeuwse familiekroniek, opgesteld voor wat betreft de veertiende - tot de zeventiende eeuw aan de hand van de oorspronkelijke charters in het familie-archief, toen berustende onder de familie de la Torre, en zijn zeer betrouwbaar gebleken.

141 A.R.A., Arch. v.d. Nassausche Domeinraad, Raad en Rekenkamer van Breda, fol. 47v.

142 A.R.A., Sint Ursula convent, inv. nr. 137.

wel tweemaal in verband met de vondst van de in de zeventiende eeuw geleedigde grafkelder van de maagd Liduina en eenmaal om te kijken naar funderingen in het koor, waarbij verzocht werd deze in tekening te willen brengen¹⁴³. Het met de leiding van de restauratie belaste architectenbureau Kloot Meyburg en Bolt heeft echter gelukkig tijdens de restauratie veel laten fotograferen en een deel van de gevonden funderingen op tekeningen vastgelegd, echter niet alle, zoals uit de foto's blijkt. Ook blijkt de fotograaf vaak eerder op het werk geweest te zijn dan de tekenaar, zodat hij b.v. grotere delen van oude vloeren vastlegde dan de tweede¹⁴⁴.

Bij de hiervolgende reconstructie van de bouwgeschiedenis dienen wij dus te bedenken, dat van de aanwezige gegevens slechts een deel tot ons is gekomen en ons realiseren, dat met enkele werkdagen meer aan deze kerk besteed door een archeoloog, wij over praktisch alles hadden kunnen beschikken. Binnen het huidige middenkoor zijn twee oudere aangetroffen, beide recht gesloten. Hierin waren stenen van verschillend formaat verwerkt, n.l. 28,5/30 x 13,5/15 x 7/7,5 cm en 28 x 14 x 6,5 cm. De zijgevels liggen ten dele over elkaar, maar het kleinste koor ligt met zijn westzijde ongeveer 1,60 meter westelijk van de westzijde van het grootste. Dit laatste steekt naar het oosten 4,20 meter voorbij het kleinere. De maten zijn inwendig gemeten 8,00 x 5,80 meter respectievelijk 10,55 x 7,00 meter.

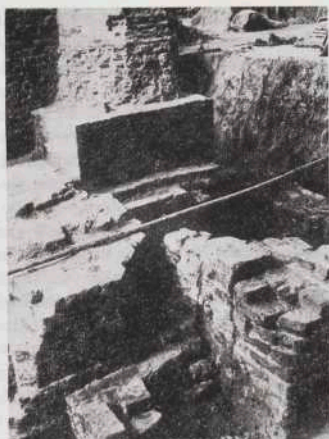
Van het bij het kleinste behorende schip is de muur van de noordwesthoek terug gevonden, blijkens de foto's, maar niet getekend. Deze muur fungeerde als fundering van de derde vrijstaande kolom vanaf de westzijde tussen de noord- en middenbeuk van de huidige kerk, maar is thans uitgebroken en vervangen door een betonconstructie. Bij de bouw van de huidige kolom trof men hier een muur aan, van grotere steen gebouwd, dan men in deze periode gebruikte. Deze muur vertoont aan de noord- en westzijde schoon werk, dat niet is afgehaakt, dit in tegenstelling tot de zuidzijde, waar een in deze richting lopende muur is weggebroken. Om naar het westen het funderingsvlak te vergroten, sloeg men hier enkele palen, waarop een kesp, die ten dele op de oude muur steunde. Op dit vergrote vlak werd het funderingsblok van de nieuwe kolom opgetrokken. Of men deze oude muur tijdens de restauratie ook onder de 3 volgende kolommen heeft teruggevonden, vermelden de restauratie verslagen niet, maar onmogelijk is het niet, daar ook over het deel onder de eerste kolom met geen woord wordt gerept. Er zijn wel twee foto's ter plaatse van de volgende halfkolom tegen het koor, waar veel oud metselwerk aanwezig is, dat echter voor een deel benut is voor een latere altaarfundering. Men heeft eenvoudig verzuimd iets dieper te graven om een duidelijker beeld te krijgen, wat wij de restaurateurs niet mogen verwijten! Het oudste schip moet inwendig circa 19,60 bij 9,30 meter hebben gemeten.

143 Blijkens de verslagen van de restauratie-architecten in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de rapporten in het archief van die voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

144 Deze foto's en tekeningen zijn zowel aanwezig in het Gemeentearchief te Schiedam, als bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

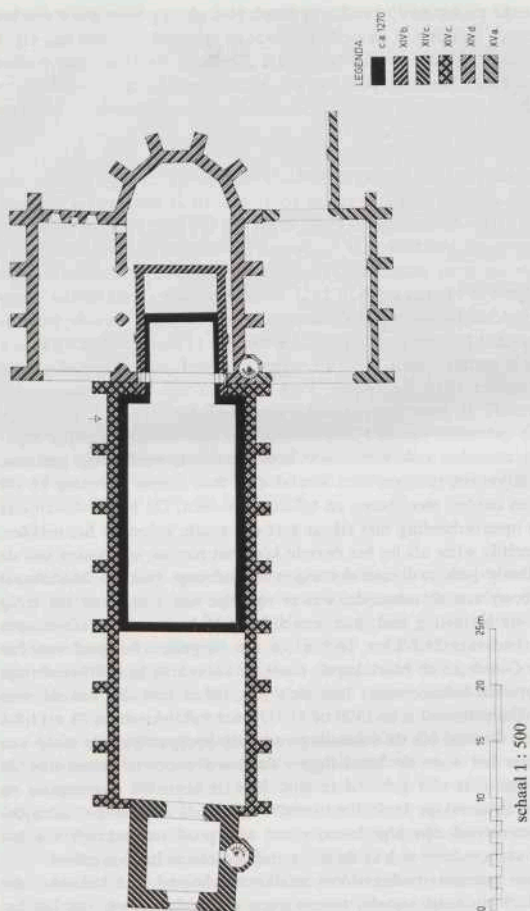
Afb. 18 Kerk: Een kolom uit de vijftiende eeuw, die rust op de noordwesthoek van het dertiende eeuwse schip.

Afb. 19 Kerk: Links de dagkant van een deuropening in de noordgevel van het veertiende eeuwse schip.

Van het tweede gebouw is de noordoosthoek van het schip teruggevonden en getekend. Er bevond zich hier in de noordgevel een deuropening, waarvan de oostelijke dagkant en een deel van de vulling ten behoeve van de dorpel is aangetroffen. De deuropening vormde tevens een bouwnaad. Aan de zuidzijde is de gehele gevel teruggevonden en vrijwel geheel in de vloer door middel van baksteen aangegeven, slechts de meest oostelijke steunbeer is weggelaten, hoewel deze volgens de opmetingstekening van de muren in het koor wel is aangetroffen. Deze gehele gevel is opgetrokken van baksteen, groot 23 x 16,5 x 5 cm. Verzuimd is aan te geven hoe dit metselwerk aan de zuidzijde op dat met de grotere steen aansloot. De zuidgevel is voorzien van steunberen. Of het erbij behorende koor ook steunberen had is niet zeker. Op de plaats waar wij deze zouden verwachten, geeft de opmeting lisenen aan, maar dit kunnen even goed weggebroken steunberen zijn, welke bij de bouw van het volgende koor in de weg stonden. Het tweede kerkgebouw is langer dan het eerste en sluit aan tegen de toren. De steenmaat van deze valt als gevolg van de restauratie van 1938 moeilijk te bepalen. Inwendig lijkt het metselwerk van de wanden sterk ingeboet te zijn. Op één plaats is oud werk zichtbaar, waar vroeger een wijwaterbakje ingemetseld heeft gezeten in de zuidelijke dagkant van de doorgang tussen toren en kerk, hoewel ook hier ten behoeve van dit bakje het metselwerk is aangeheeld. De baksteen lijkt oorspronkelijk 5,5 tot 6 cm dik te zijn, de lengte 22 cm. De steenmaat is zeker kleiner dan die van het koor en dikker dan die van het schip.

Het lijkt dat het koor van de oudste kerk is gesloopt, waarbij de oude triomf-

Afb. 20 Reconstructie van de verschillende bouwperioden van de kerk van voor de brand in 1428 (Tekening Th. van Straalen).

hoog is gehandhaafd en het schip bruikbaar bleef. Het nieuwe koor werd dus los van de oude kerk ten oosten van de oude triomfhoog opgetrokken, met een eigen triomfhoog en aanzetten voor een breder schip. Hierna is 14 meter ten westen van de oude kerk eerst de onderbouw van de toren opgetrokken, die vervolgens met het nieuwe koor door een groter schip, inwendig 36 x 11,5 meter, werd verbonden.

Voor de tot nu toe behandelde bouwgeschiedenis moeten wij voor wat de datering betreft, ons geheel baseren op de baksteen formaten. Er is geen enkel bezwaar tegen het kleinste kerkje te houden voor dat, waarvan het koor in 1271 is gewijd, dus te dateren op omstreeks 1270. De bouw van het nieuwe koor valt te stellen in de periode van de grote stadsuitleg, omstreeks 1345, daarna verhinderen de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1350-1351 verdere bouw en kort hierna treedt de hiervoor behandelde teruggang in de economie op. De steen van de toren is kleiner dan die van het huis te Woude te Slikkerveer uit 1370, waar ze 25,5 x 13 x 6 cm zijn. Toch is er alle reden voor, de steen niet veel jonger te stellen dan 1375, zodat omstreeks 1380 de tweede kerk voltooid zou zijn, waarvan het oudere koor eigenlijk al weer onvoldoende was. Schiedam was n.l. kort voor 1380 in het bezit gekomen van een Mariabeeld, dat een wonderbaarlijke reputatie had¹⁴⁵. Wij zien dan ook een nieuw koor verrijzen, veelhoekig gesloten, met aan de noordzijde een rechtgesloten Mariakapel, deze laatste inwendig 13 x 7 meter. Beide koren hebben steunberen en tellen 3 traveeën. De beide westelijkste traveeën staan in openverbinding met elkaar met een ronde kolom in het midden. Men heeft op dezelfde wijze als bij het tweede koor het nieuwe ten oosten van de bestaande triomfhoog gebouwd met een eigen triomfhoog. Ook de Mariakapel heeft een triomfhoog aan de westzijde, wat er op wijst dat men naast het schip bij dit bouwplan de bedoeling had, hier een zijbeuk te bouwen. De afmetingen van de baksteen bedraagt 21,5/23 x 10,5 x 5,5 cm en gezien het graf van Jan Vlaminc van der Goude in de Mariakapel, moet de koorpartij in 1390 reeds zijn voltooid. De gebruikte baksteenmaat laat zich vergelijken met die van de sluis te Delfshaven, welke gebouwd is in 1390 of 1391. Deze baksteen meet 23 x 11,5 x 5 cm en is dus iets dunner. Na de voltooiing van deze koorpartij en de sloop van het oude koor zou het voor de hand liggen de bouw voort te zetten met de noorder zijbeuk. Dit lijkt niet gebeurd te zijn. Men is kennelijk overgegaan op een plan voor een driebeukige kerk. De triomfhoog van de Mariakapel zal tijdelijk met een houtenwand zijn afgesloten, maar was goed toegankelijk via het hoofdkoor en zal vermoedelijk ook in de westwand een entree hebben gehad.

Er wordt nu een eveneens rechtgesloten zuidkoor gebouwd, van baksteen, die 6 cm dik is en 22,5 cm lang, waarbij tevens tegen de zuidwesthoek van het bestaande koor een traptoren wordt opgetrokken, die het westelijke raam van dit koor over een breedte van een meter het licht ontnemt. Tegen het midden van de oostgevel van dit koor wordt tevens een kapel gebouwd, in open verbinding met dit koor. Tussen het zuid- en het middenkoor is de oude buitengevel van

145 G. A. MEIJER (ed.), *Het leven der Heilige Lúduina door Joannes Brugman*, Schiedam, 1890, blz. 9 en 10.

Afb. 21 Kerk: Het middenkoor met, linksachter, de vloer voor de brand in 1428; links en rechtsachter de noord- en oostmuur van het oudste veertiende eeuwse koor. Het overige metselwerk is de fundatie van het hoofdaltaar.

dit middenkoor nog aanwezig. Het heeft kennelijk in de bedoeling gelegen, deze gevel te vervangen door één of twee kolommen. Maar vóór men hier aan toe was, brandde de kerk in 1428 af. Het is mogelijk, dat de werkzaamheden aan het zuidkoor reeds ten gevolge van de Hoekse- en Kabeljauwse twisten in 1418 zijn komen stil te liggen. In 1418 ligt de grens tussen het gebied van gravin Jacoba van Beieren en dat van haar tegenstanders tussen Schiedam en Rotterdam in en laait de strijd van 1425 tot 1428 opnieuw in volle hevigheid op. Van de kapel is een klein deel terug te vinden in de noordelijke eindgevel van de huidige consistoriekamer. Deze gevel is n.l. de eerste travee van de zuidmuur van de kapel en blijkens een foto is ook een deel van de tweede travee tijdens de restauratie in het gezicht gekomen. Het herbouwplan omvatte in de eerste plaats het herstel van het midden- en noordkoor. De verkoop van de beide graven (zie blz. 149) in dit noordkoor op 9 april 1430 kan nog betrekking hebben op graven, waarin reeds voor de brand de vrouw van Goeswijn Michiels is bijgezet; de gelijktijdig vermelde stoel geeft toch wel een sterke aanwijzing, dat de Mariakapel weer voorlopig bruikbaar was.

Vergeleken bij het bouwplan dat vóór de brand werd uitgevoerd, vindt de herbouw plaats naar een gewijzigd ontwerp. Er wordt nu begonnen aan de bouw van de noorderzijbeuk, waarvan de noordgevel bijna $2\frac{1}{2}$ meter meer naar het noorden gebouwd werd dan die van het vroegere plan. Hiertoe werd de oostgevel van het schip aangesloten tegen de noordzijde van de steunbeer van het koor, zodat deze steunbeer als het ware in de gevel werd opgenomen, zoals nu

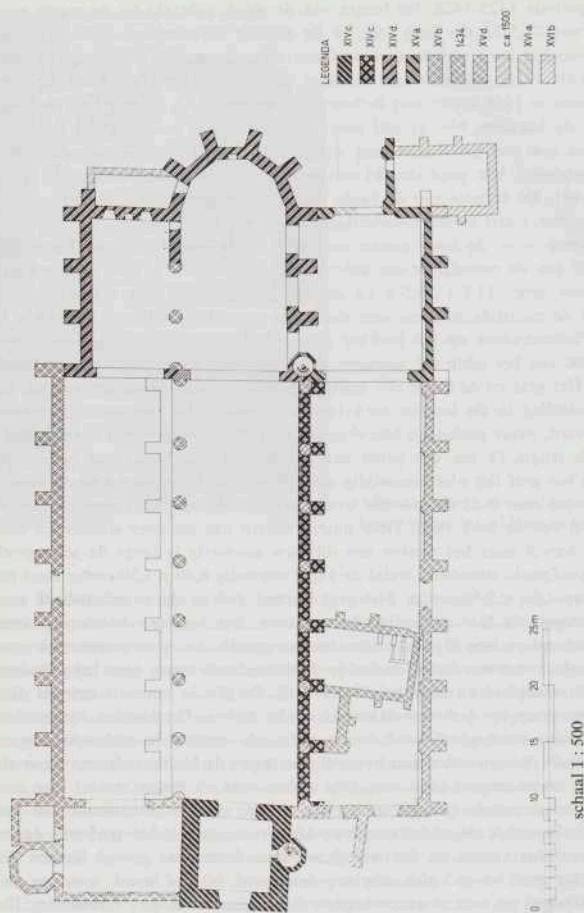

Afb. 22 Kerk: de na 1428 verzwaaide kolom tussen het midden- en noordkoor.

nog duidelijk is te zien. De kolommenrij tussen de beide schepen werd niet geplaatst op de fundering van de noordmuur van het afgebrande schip, maar meer naar het zuiden op de fundering van de oudste kerk. Doordat men de zuidgevel wel op zijn oude plaats handhaafde, verplaatste de as van het schip zich meer dan een halve meter naar het zuiden, waardoor zij niet meer gelijk ligt met die van toren en middenkoor. Het Mariakoor is tevens hoger opgebouwd dan het verbrande, zodat een nieuwe triomfboog moest worden gebouwd. De vloer van de nieuwe kerk is aanzienlijk opgehoogd ten opzichte van die van vóór de brand, waarvan in het hoofdkoor een deel is teruggevonden, bestaande uit baksteen in keper verband en 1,05 meter lager dan de latere vloer. De kolom tussen Maria- en middenkoor is verzwaaide, maar werkwaardigerwijze begint deze ommanteling op het niveau van de nieuwe vloer. Toen tijdens de restauratie hier de grond was weggegraven, zweefde deze ommanteling als het ware in de lucht en kwam het oude basement van de dunnere oude kolom in het zicht. Ook is het Mariakoor verhoogd, waartoe een verbouwing van de triomfboog nodig was. Het middenkoor kreeg ook een nieuwe triomfboog, al lijkt dit zelf zijn oorspronkelijke hoogte te hebben behouden. Hier is het schip echter hoger opgetrokken dan het verbrande, wat blijkt uit de detaillering van de oostwand van de toren onder de huidige kap. De noordgevel van de kerk is opgetrokken van baksteen, groot 21 x 10 en 4,5 cm. Deze steenmaat valt te vergelijken met twee goed gedateerde herbouwenperiodes van het kasteel te Capelle aan den IJssel, na verwoesting in 1418

en in de periode 1425-1428. De lengte van de steen, gebruikt na de eerste verwoesting was 21,5-22 cm lang, die na de tweede verwoesting slechts 21. De herbouw van het koor van de kerk te Ouderkerk aan den IJssel, eveneens verwoest in 1425-1428, geschiedt met baksteen, groot 18,5/21 x 10/10,5 x 4,5/5 cm. Wanneer men in 1449 begint met de bouw van de toren van de Sint Laurenskerk, dan komt de baksteen hier al niet meer aan een lengte boven de 19 cm. Wij kunnen dan ook met grote zekerheid stellen, dat het schip in de periode 1430-1440 is herbouwd, wat goed strookt met de hiervoor gemelde feiten in de jaren 1440 en 1441. De breedte van de beide beuken bedragen dan 11,30 respectievelijk 10,30 meter, zodat nu een tweebeukige hallenkerk is ontstaan.

Kort hierna is in de hoek tussen de toren en de noordbeuk een kapel gebouwd met aan de noordzijde een achzijdige uitbouw. Het geheel opgetrokken van baksteen, groot 21,5 x 10,5 x 4,8 cm, dus vrijwel gelijktijdig met de noordbeuk. Aan de zuidzijde staat nu nog steeds het vernielde zuidkoor. Inmiddels is Lijde wij Pietersdochter op het kerkhof ter aarde besteld, ter plaatse waar later de zuidbeuk van het schip zal verrijzen. Om haar graf wordt in 1434 een kapel gebouwd. Het graf en de kapel zijn beide tijdens de restauratie teruggevonden en door opmeteling in de huidige kerkvloer aangegeven. De steenmaat is helaas niet genoteerd, maar gezien de tekening, die van dit complex werd vervaardigd, bedroeg de lengte 21 cm, dus gelijk aan die van de noordgevel van het schip. De as van het graf ligt niet evenwijdig aan die van de kerk, waardoor de kapel, die van noord naar zuid de grootste lengte heeft, niet met zijn muren loodrecht op de gevel van de kerk staat. Deze muren sluiten aan op twee steunberen van het schip, terwijl naar het westen een uitbouw aanwezig is langs de schipgevel tot aan de volgende steunbeer, zodat de kapel inwendig 8,00 x 5,30 meter meet en de bijruimte 4,20 x 2,60 meter. Het graf bevond zich in de noordoosthoek van de kapel, tegen de hier aanwezige buitenmuren, het had een bakstenen vloer in keperverband en was afgedekt door een tongewelf, dat sporen vertoonde van het openbreken en weer dichtmetselen in de zeventiende eeuw, toen het gebeente 's nachts is verwijderd en naar België vervoerd. De kist is geplaatst geweest niet op de vloer maar op 4 dwarsbalkjes, 45 cm er boven. De wanden vertoonden wijkruisen, een toestand die ook in de vijftiende eeuwse levensbeschrijvingen vermeld wordt. Ten noorden van het graf zijn tegen de binnenzijde van de oostmuur twee beren opgetrokken van 1½ steens werk, 1 meter zwaar, met een onderlinge tussenruimte van 80 cm en op 60 cm van de buitenwand van het graf. Dit is kennelijk de onderbouw van het altaar, dat bij het graf was opgericht en aan Sint Ursula en de tienduizend martelaren was gewijd. Tussen dit altaar en het graf bevond zich nog een smal graf, 60 cm breed, met een gemetselde zijwand en een vloer in keperverband, doch zonder overwelfing. De kapel zou door de kerkmeesters zijn gebouwd, maar of zij haar ook bekostigd hebben is de vraag, gezien de grote kosten, die met de herbouw van de kerk op dit ogenblik gemoeid waren. Opmerkelijk is dat volgens het uit het einde van de zestiende eeuw daterende grafboek in de huidige kerk van de rij graven ter plaatse van de vroegere kapel direct ten westen van het graf van Lijde wij en vandaar naar het noorden toe, er niet minder dan 6 naast elkaar gelegen, aan de familie Muys toebehoren. Dit geslacht is reeds in het begin van de vijftiende

Afb. 23 Reconstructie van de verschillende bouwperiodes van de kerk van na de brand in 1428 (Tekening Th. van Straalen).

eeuw te Schiedam woonachtig en had uitgebreide landerijen te Vlaardingerambacht, vanwaar het afkomstig is en waar het reeds in de tweede helft van de dertiende eeuw wordt vermeld. Naast grootgrondbezit blijken zij te Schiedam al vroeg aan de scheepvaart deel te nemen en zitting in de regering te hebben. Het is meer dan waarschijnlijk dat deze familie de bouw van de kapel geheel of gedeeltelijk heeft gefinancierd, te meer omdat Gheertruyd, lid van dit geslacht en gehuwd met de reeds eerder genoemde Floris Heijnricksz. op dit altaar als weduwe in 1501 een vicarie sticht. Ook de naam Lijdewij komt voor bij verschillende generaties ¹⁴⁶.

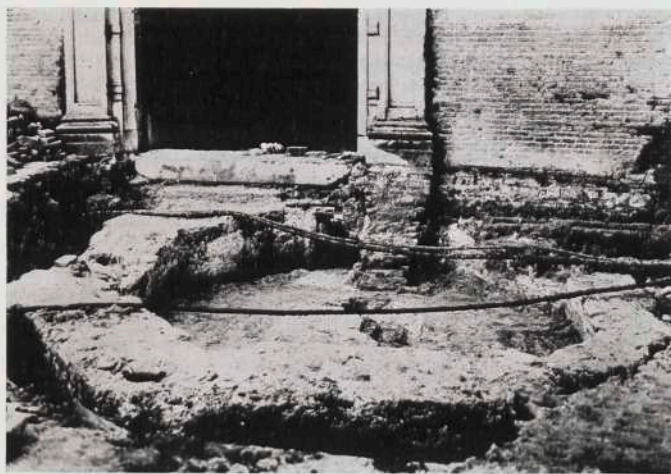
Wij komen nu aan de laatste fase van de bouw, n.l. die van de zijbeuk. Dit geschiedt in een tijdperk, waarin de baksteenformaten ons in de steek gaan laten en wij naar andere hulpmiddelen moeten zoeken om tot een datering te komen. Een middel hiertoe zijn de merken, waarmee de timmerlieden de onderdelen van de kappen hebben gemerkt om te weten, in welke volgorde deze in het werk moeten worden opgesteld. Uit deze telmerken blijkt dat de kap van het zuidkoor jonger is dan die van het zuidschip en pas in de eerste helft van de zestiende eeuw tot stand is gekomen ¹⁴⁷. Dit wordt bevestigd door het metselwerk boven de triomfboog tussen beide bouwdelen. Dit is dusdanig opgetrokken, dat de oostzijde een tijdlang buitenwerk moet zijn geweest. De zuidbeuk is praktisch even breed als de noordbeuk en omvat daardoor juist het graf van Lijdewij. De oude zuidgevel van de middenbeuk is gesloopt en vervangen door een rij kolommen. Deze zijn van een veel rijkere uitvoering dan die aan de noordzijde en lijken uit een ruimere beurs te zijn bekostigd.

Vergelijken wij de beide verklaringen omtrent de financiële toestand van de stad, afgelegd in 1494 en 1514 met die van het algemene economische beeld van Holland in deze periode, dan blijkt dat de laatste regeringsjaren van Karel de Stoute vrij goed geweest zijn, onder meer door de Oostzeehandel en de handel op Engeland. In het eind van de tachtiger jaren wordt de toestand veel ongunstiger, o.a. door de laatste fase van de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1488 en 1489, de z.g. Jonker Fransenoorlog, die zich vooral rond Rotterdam afspeelt. Bovendien wordt Schiedam op 14 mei 1494 geteisterd door een grote stadsbrand, waarbij 109 van de 574 in de verponding opgenomen huizen verbrand zijn, plus 29 huizen door geestelijken bewoond. Van het aantal verbrande armhuizen wordt geen melding gemaakt. In 1514 is de toestand slechts weinig verbeterd, wanneer het aantal huizen op 470 wordt opgegeven ¹⁴⁸. Hiervan uitgaande zouden wij willen stellen dat de bouw van de zuidbeuk van het schip tot stand is gekomen vóór de Jonker Fransenoorlog, dus in een periode omstreeks 1480-1485 en dat het erbij behorende koor meer dan een kwart eeuw later, in een economisch slechtere tijd, is herbouwd. Dit oude koor was reeds geheel naar het zuiden

146 C. HOEK, *Twee middeleeuwse hofsteden te Vlaardingerambacht*, in: *Het Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, Den Haag, 1968, blz. 124-159.

147 Vriendelijke mededeling van de heer H. Janse, architect bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

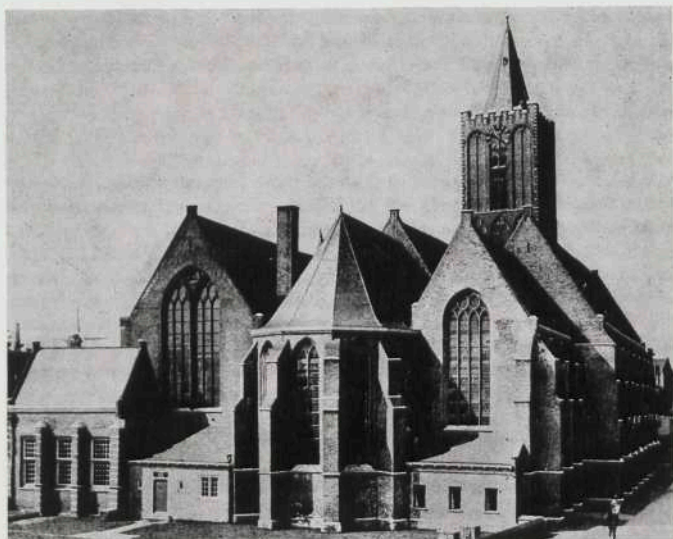
148 R. FRUIN (ed.) *De Enquete van 1494*, Leiden, 1876, blz. 237-241; R. FRUIN (ed.), *De Informatie op stuk der verponding van 1514*, Leiden, 1866, blz. 469-478.

Afb. 24 Kerk: achzijdige uitbouw aan de noord-westelijke kapel.

scheefgezakt, hierbij de traptoren van het middenkoor meenemend. Het aansluitende metselwerk van de nieuwe zuidgevel staat daarentegen goed verticaal. Ook dit koor is verhoogd, zodat het middenkoor aan de oostzijde van de kerk tot het laagste bouwlichaam is geworden. Dat het zuidkoor met geringere mid-delen dan het erop aansluitende schip tot stand is gekomen, blijkt uit het feit dat de wand tussen dit koor en het middenkoor niet vervangen is door een kolom, maar men hier de oude buitengevel van het middenkoor heeft gehandhaafd en slechts vrij ruw het metselwerk onder de ramen heeft weggehakt tot op de vloer toe, zo doorgangen tussen beide koren vormende. De hiervoor reeds vermelde oostkapel van het zuidkoor is gesloopt en vervangen door een nieuwe, die er loodrecht opstaat en nu als consistoriekamer dienst doet. Hierbij heeft men niet alleen een deel van het opgaande werk van de vroegere kapel benut, maar ook het nog vrij dikke, vroeg vijftiende eeuwse baksteenmateriaal.

Tenslotte moeten nog twee kleine kapellen worden genoemd, de eerste gelegen tegen de zuidwand van de toren en de westgevel van het schip, waarvan de dakmoet nog zichtbaar is en waarvan enig muurwerk bewaard is in het aangrenzende woonhuisje. Hierbij is het merkwaardig dat de zuidmuur van dit kapelletje niet evenwijdig aan de as van de kerk ligt, maar dezelfde richting heeft als de zuidmuur van de kapel van het graf van Lijdewij. De tweede kapel ligt tegen de oostgevel van het Mariakoor, de fundering hiervan is bij de restauratie teruggevonden, met een ingemetseldgootsteentje in de oostgevel. Tussen het koor en de kapel waren drie doorkijkopeningen gemaakt en de laatste had stenen ge-

Afb. 25 Kerk gezien vanuit het oosten.

welven. Wij hebben dus, de grafkapel buiten beschouwing gelaten, in de kerk 4 afzonderlijke kapellen, n.l. 2 bij de toren en 2 aan de oostzijde. Van deze laatste lijkt die van het zuidkoor nooit dienst te hebben gedaan in de vijftiende eeuw, zodat er slechts 3 overblijven. Een hiervan zal als doopkapel hebben gefungeerd, waarvoor slechts de twee bij de toren in aanmerking komen. De beide anderen zouden dan de reeds in 1466 bestaande Jeruzalemskapel zijn en de in het einde van de vijftiende eeuw gestichte van der Spangenskapel. Gezien de bouwgeschiedenis kan de Jeruzalemskapel slechts in de noordkerk gezocht worden, waarvoor dan de kapel naast de toren in aanmerking komt. Het baksteenformaat is hier te groot om deze met de van der Spangenskapel te identificeren. De kapel vertoont een merkwaardige achtkantige uitbouw. Het instituut van de Jeruzalemsheren is nauw verbonden met de bedevaarten naar de grafkerk in het Heilig Land. De herinnering aan de vorm van deze kerk uit zich soms in het bouwen van veelhoekige kapellen, b.v. te Utrecht. Is onze identificatie juist, dan is de kleine kapel aan de zuidzijde van de toren de doopkapel. De van der Spangenskapel is dan die bij het Mariakoor, een voor een grafkapel van een adellijk geslacht aannemelijke plaats. Tot de losse vondsten tijdens de restauratie gedaan, behoren een groot aantal brokken beeldhouwwerk, vooral gevonden in het middenkoor en in de vermoedelijke Jeruzalemskapel en afkomstig van altaren e.d. Ook werd op de laatste plaats een groot deel van een dertiende eeuwse sarcofaagdekseel van rode

zandsteen onder laat metselwerk aangetroffen. Mogelijk is deze afkomstig van het graf van een van de eerste Schiedamse pastoors. Tenslotte werd een metalen laatgotisch wierookschuitje aangetroffen, thans in het Stedelijk Museum.

Het Bagijnhof

Van het archief van deze instelling is niet één stuk bewaard gebleven, zodat hier veel afhangt van de resultaten van het in 1974 verrichte archeologische onderzoek. Doch eerst zullen wij de historische gegevens opsommen.

Wij vermeldden reeds de gift door ver Aleyd aan de bagijnen in 1271 (zie blz. 99) en ook haar zoon Floris bepaalt in zijn testament in 1285 dat zij op zijn sterfdag jaarlijks 20 schelling Hollands zullen ontvangen, uit te keren door de abdij Koningsveld, die hiervoor en voor andere uitkeringen het land te Rijswijk ontvangt, door Floris gekocht van heer Ghisebrecht Bokel¹⁴⁹.

Tweemaal vinden wij een bagijn als eigenaar van een huis in de stad vermeld, n.l. in de lijst van de hofstedenhuur van 1360 Clare die Beghine voor een huisje in de Nieuwpoort op het erf 5 en in 1444 in de reeds eerder aangehaalde fundatiebrief Katherijn die Beghijn voor een huis aan de zuidzijde van de Lange Kerkstraat.

Wij behoeven bij deze huizen niet te denken aan bagijnen die buiten het hof wonen. Deze vrouwen behoren meestal tot de bezittende klasse en wonen op het hof in hun eigen huis, zodat de huizen buiten dit hof vermeld eerder als geldbelegging door hen verhuurd zullen zijn. Op 9 december 1471 wordt onder het beneficie van boedelbeschrijving het huis van Griete Claesdochter die Bagijn door de baljuw ontruimd¹⁵⁰.

Op 20 februari 1574 overlijdt te Delft de heer Gerrit Jacobsz., pater van het bagijnhof, op ongeveer 60-jarige leeftijd, nadat hij enkele dagen tevoren te Schiedam door soldaten van de Staatse troepen was mishandeld. Deze zijn in 't midden van den nacht met een helsch gedruys op zijn huysje gevallen; hebben het opengebroken en alles, wat er los of vast was, geplundert of aan stukken geslagen¹⁵¹. De kapel van de heer Gerrit is duidelijk afgebeeld op de kaart van de Gheijn en is pas in de tweede helft van de achttiende eeuw gesloopt om plaats te maken voor de nieuwe bank van lening, die thans als Gemeentearchief dienst doet¹⁵².

Het gebouw was ingericht tot woning voor armen, die elders onderdak moesten worden gebracht. Volgens de Gheyn bevond zich ten oosten van de kapel, die 2 topgevels had, een huisje en sloot er aan de westzijde een muur tegenaan met een poortdoorgang. Het hof is aan de west- en zuidzijde begrensd door een sloot en aan de laatste zijde evenals aan de oostzijde bevindt zich een blokje huisjes

149 J. DE FREMERY, *Supplement op het O.B.H.Z.*, Den Haag, 1901, nr. 237.

150 G.A., Schiedam, Oud Rechterlijk Archief, inv. nr. 35, akte 268. De heer drs. G. van der Feyst maakte ons op deze akte attent.

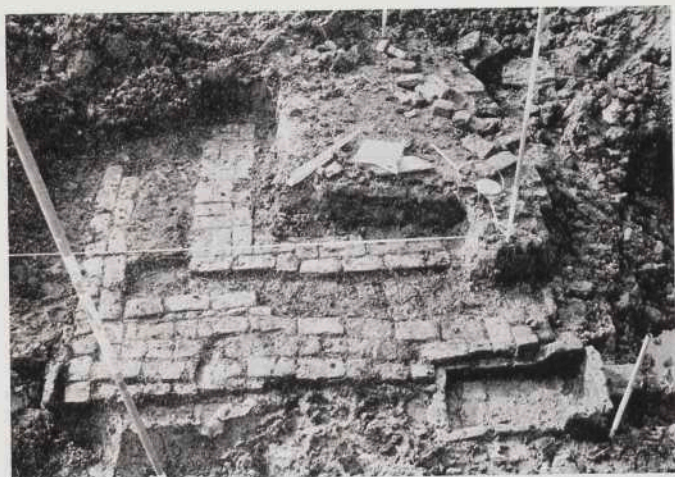
151 *Oudheden en Gestichten van het rechte Zuid-Holland en van Schieland*, Leiden, 1719, blz. 508 en 510.

152 Vriendelijke mededeling van de heer drs. G. van der Feyst.

onder één kap. Langs de westzijde is een veel onregelmatiger bebouwing van 4 naast elkaar gelegen huisjes waarvoor een tuin ligt. Op het overgebleven hofterrein bevindt zich een waterput. Ten oosten van het hof ontstaat reeds een straatje op het terrein van de bagijnen. Jacob van Deventer geeft een veel geringere bebouwing aan, n.l. de kapel en alleen de huizen langs de westzijde. Op de kaart van Bol-Es staat de bank van lening en het rijtje huizen aan de westzijde, verder is het gehele hof ingenomen door tuinaanleg met een erbij behorende koepel. Op het kadastrale minuutplan is het straatje langer geworden en is de tuin, behalve de koepel, verdwenen. Op de noordzijde ervan zijn arbeiderswoningen verzezen langs een nieuwe straat: de Louronstraat, die langs de achtergevel van het gebouw van de bank van lening loopt. Het oudere straatje draagt de naam Bagijnhof. In de loop van de negentiende eeuw wordt het gehele terrein met arbeidershuisjes en hofjes volgebouwd en ontstaan straatjes als de Nieuwe Buurt.

Deze hele wijk is gesloopt in de laatste 10 jaar, waarna het terrein verhard werd tot parkeerterrein en voorzien van riolering, welke aansloot op die van de vroegere straten, waarin leidingen en kabels bleven liggen. Zo was de situatie in de winter van 1973-1974, toen het terrein bestemd werd voor woningbouw, waarvan de voorbereidende werkzaamheden half april moesten beginnen. Gedurende de maand maart is onder vrij lastige omstandigheden een onderzoek ingesteld. De Louronstraat moest n.l. voor het vrij drukke verkeer openblijven. Van het parkeerterrein moest met oog op de eraan grenzende weekmarkt zoveel mogelijk gespaard worden, wat uiteraard ook voor de erin gelegen riolering gold. Hierdoor konden de opgravingsputten niet naar believen worden uitgezet. Afgezien van de markt werd het terrein nog begrensd door 2 schoolcomplexen. Dit bracht in de praktijk mee dat alles wat 's morgens blootgelegd werd voor 5 uur 's middags getekend en gefotografeerd moest zijn, daar de volgende ochtend het muurwerk vernield en eventuele vondstcomplexen leeggeroofd waren. Een gelukkige omstandigheid was de aanwezigheid van het Gemeentearchief, waar de opgraafploeg liefderijk onderdak kreeg, alles opgeslagen kon worden, de motorpomp op de binnenplaats 's nachts veilig stond en waar leidingwater aanwezig was.

Om een indruk van de opbouw van het terrein te krijgen is begonnen met een profielsleuf ter plaatse, waar Van Deventer reeds bebouwing aangeeft. Het bleek al spoedig dat het gehele bagijnhof ligt op een kleidek van gemiddeld 0,75 meter dikte, waaronder zich een dik veenpakket bevindt. Het natuurlijke maaiveld is regelmatig opgehoogd, o.a. ten behoeve van de achttiende eeuwse tuinaanleg, waarop weer de latere bebouwing en straataanleg voor verdere ophoging zorgde. Het gevolg was echter, dat het gewicht van deze grondmassa het veenpakket steeds verder samenperste, zodat de middeleeuwse niveaus door ons veel lager ten opzichte van N.A.P. werden aangetroffen, dan deze oorspronkelijk lagen. Wel bleven deze betrekkelijk waterpas liggen, zodat wij de aangetroffen hoogtepeilen van b.v. funderingen met elkaar kunnen vergelijken. Verder betekende dit dat de diepte van de opgraving aanzienlijk groter werd, dan normaliter uit de hoogteligging van het parkeerterrein geconcludeerd kon worden. Dit impliceerde, dat grote hoeveelheden grond tijdelijk op het parkeerterrein moesten worden opgeslagen en deze zo snel mogelijk in de droge opgravingsputten moesten worden

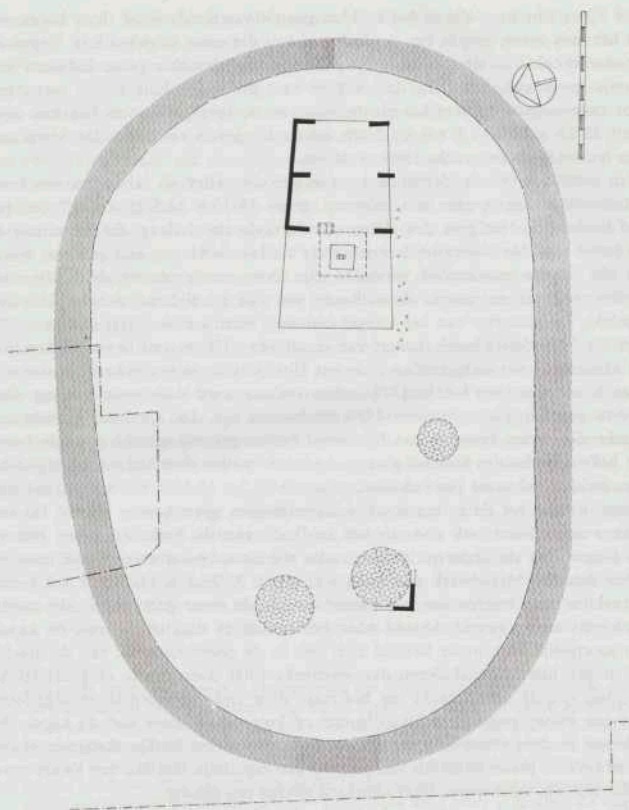

Afb. 26 Bagijnhof: stookplaats uit het midden van de veertiende eeuw in het oudste huis.

teruggestort, zodat grote indrukwekkende overzichten onmogelijk waren. Zodra enig inzicht in de opbouw van het terrein verkregen was, is in principe besloten om alles, wat jonger was dan het einde van de zestiende eeuw buiten beschouwing te laten, om zoveel mogelijk gegevens omtrent de middeleeuwse toestand te verkrijgen. De resultaten laten zich als volgt samenvatten:

Het Hof bestond oorspronkelijk uit een eiland met afgeronde hoeken, groot 30 x 45 meter, omringd door een 10 meter brede gracht. Met de grond afkomstig uit deze gracht is het terrein opgehoogd en hier zijn sporen van twee dertiende eeuwse gebouwen gevonden.

Het grootste ligt, oost-west georiënteerd, in het midden van de oostelijke helft en bestond deels uit baksteen, deels uit hout. De gebruikte baksteen meet 29/33 x 14/15 x 7/8 cm. Van dit materiaal zijn tweemaal 3 poeren gebouwd, de zuidelijke 0,30 x 1,20/1,30 meter, de noordelijke 0,30 x 1,45/1,70 meter, welke laatsten verbonden zijn door een steensmuur, lang 7,60 meter. De beide rijen lopen niet evenwijdig aan elkaar, in het oosten is de buitenwerkse maat 6,50 en in het westen 7,35 meter. Een meter ten westen van de buitenwerkse verbindingsslijn van de westelijke blokken, begint een bakstenen stookplaats 1,60 x 1,60 meter, bestaande uit in patroon gelegde bakstenen, van de reeds vermelde afmeting en tegels, groot 20 x 20 cm, dik 8 cm. In het midden bevindt zich een verdiept bakje. Deze stookplaats behoort tot dezelfde periode als het metselwerk, wat blijkt uit het feit dat hierin één gelijksoortige tegel is verwerkt. Ruim 4 meter ten westen van de stookplaats bevindt zich een duidelijke insteek, waarin wat puin

Afb. 27 Bagijnhof: plattegrond in de periode ± 1260 - ± 1390 (Tekening G. H. Stam).

en o.a. een laatdertiende eeuws kruikje. In het verlengde van de buitenwerkse lijn van de 3 zuidelijke poeren bevindt zich een rij paaltjes, mogelijk afkomstig van een vlechtwand. Of deze zich ook aan de noordzijde heeft bevonden kon niet meer worden nagegaan, daar het beeld hier volkomen verstoord is door de fundering van een vijftiende eeuwse muur. De afmetingen van dit gebouw zijn 6,5/7,5 x 14,5 meter. De stookplaats is in een later stadium met klei 15 cm opgehoogd, waarop toen een vloerplaat van 3,20 meter in het vierkant is gelegd. Ook nu zijn bakstenen op hun plat gebruikt, de kleinste maat bedraagt 26/27 x

13 x 7 cm, een steen die in het midden van de veertiende eeuw thuis hoort, zodat het huis zeker, nog in het derde kwart van die eeuw in gebruik is. Tegen de noordoosthoek van de nieuwe stookplaats is van dezelfde grote baksteen een oventje gemetseld, inwendig 0,85 x 0,45 cm groot. Dit huis wordt vervangen door twee andere op dezelfde plaats, waarvan de langsgevels van baksteen zijn, groot 22/23 x 10,2/11,2 x 4,8/5,2 cm, en de kopgevels van hout. De bouw van deze huizen is op omstreeks 1390 te stellen.

Nu eerst het tweede dertiende eeuwse gebouw: Hiervan is slechts een hoek metselwerk teruggevonden van baksteen, groot 28/30 x 14,5/15 x 7/7,7 cm, gelegd in de klei. Het gaat dus alleen om de onderste vleilaag, die tenminste 44 cm breed was. De blootgelegde hoek is de zuidwesthoek van een gebouw, waarvan de overige muurresten verstoord zijn door een grote afvalput, die veel aardewerk bevat en waarin de vuillagen van tijd tot tijd met schone klei zijn afgedekt. De diameter van het vuilgat bedraagt ruim 4 meter. Het oudste aardewerk uit de onderste lagen dateert van omstreeks 1370 en valt te vergelijken met het aardewerk, dat aangetroffen is in het Huis te Woude te Slikkerveer, dat nog in aanbouw was toen het in 1371 onbewoonbaar werd door overstroming. Ons gebouw moet dus al omstreeks 1370 verdwenen zijn. De afvalput, evenals een tweede, die er ten noorden van ligt, werd buiten gebruik gesteld door de bouw van bakstenen huisjes hier ter plaatse, nadat de putten met klei waren afgedekt. Deze huisjes, gebouwd van baksteen, groot 23/23,7 x 10,5/11 x 5/6,3 cm, hebben, in tegenstelling tot de er tegenover gelegen huisjes, geen houten gevels. De iets dikkere steen komt ook voor in het zuidkoor van de kerk. Zij lijken hierom iets jonger dan de anderen te zijn, zodat wij deze op omstreeks 1400 zouden willen dateren. Metselwerk van baksteen, groot 23/23,5 x 11/11,2 x 4,8/5 cm, is tenslotte aangetroffen aan een zwaar aangelegde muur gebouwd in de noordwesthoek van de gracht, lopend naar het oosten in de richting van de kapel. Een soortgelijk stuk muur bevond zich ook in de noordoosthoek van de gracht. Wij mogen hieruit concluderen dat omstreeks 1400 door gehele of gedeeltelijke demping van de noordgracht het hof naar deze zijde vergroot is en afgesloten door een muur, mogelijk gelijktijdig met of kort na de bouw van de kapel, die toch wel in deze muur lijkt te zijn opgenomen. Of het blokje dertiende eeuws metselwerk de plaats aanduidt van een vroeger kapelletje, dat dan een kwart eeuw eerder zou zijn verdwenen, blijft uiteraard slechts een gissing.

Het grootste deel van de gracht bleef echter bestaan, gezien het er in aangetroffen aardewerk. Ook aan de noordzijde ten oosten van de kapel, naast het hier gelegen huisje, dat wij het paterhuis zullen noemen, was nog water aanwezig tot in de zestiende eeuw.

Wat moeten wij nu denken van het hof in de eerste eeuw van zijn bestaan? Allereerst is duidelijk dat de bagijnen in een groot huis samenwoonden, wat niet gebruikelijk was, maar ook niet door regels verboden. Ook later is het toegestaan dat twee bagijnen samen een huis bewonen. De verklaring van dit afwijken van de gebruikelijke toestand moet zijn, dat dit grote huis reeds ter plaatse aanwezig was, toen het hof werd gesticht. Dit ligt niet in de dertiende eeuwse nederzetting zelf, maar maakt deel uit van het grote door sloten omgeven terrein, waar-

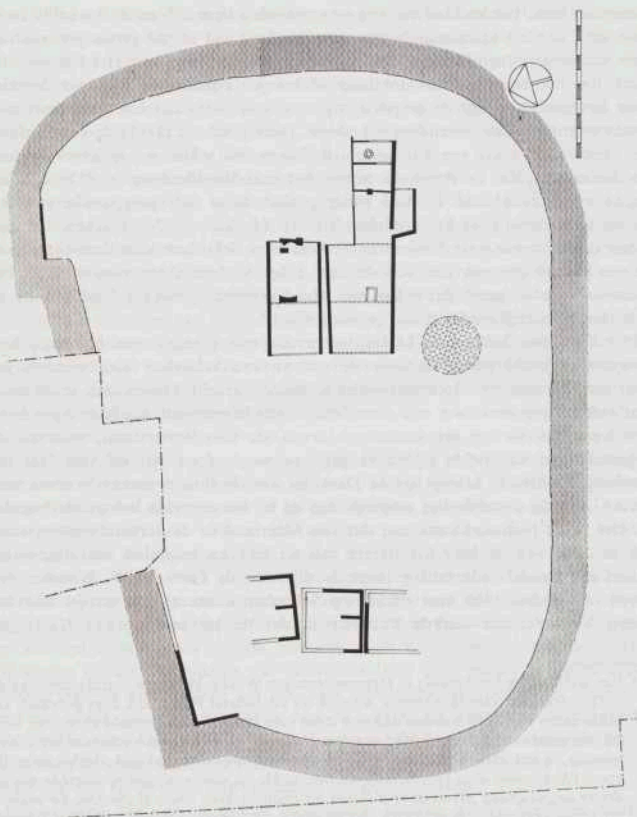
binnen de kerk, het kerkhof en de pastoorswoning liggen. Van dit kerkelijk bezit staat vast, dat het afkomstig is van ver Aleyd en wel uit de eerste periode van haar activiteiten, toen van de Nieuwpoort nog geen sprake was. Het ligt voor de hand, dat het bagijnhof ook tot haar stichtingen behoort en uit haar domein, waar het geheel in ligt, is gesplitst, wat zou inhouden, dat het grote huis met gracht eromheen haar eigendom is geweest. Deze gracht is niet in de eerste plaats een versterking, maar een statussymbool. Bovendien willen wij er hier nog eens aan herinneren, dat de Roesbeek achter het huis Weeldenburg in 1328 ook als gracht wordt aangeduid. In deze eerste periode is er nog geen sprake van een kasteel te Schiedam, de beide oorkonden van 24 oktober 1268 spreken dan ook alleen van de woning *ter Nuwerscie*¹⁵³. Was er te Schiedam voor deze tijd al iets als een kasteel geweest, dan was dit zeer zeker in deze akten vermeld. Het ligt trouwens voor de hand, dat indien ver Aleyd versterkingen aangelegd had, dit in of bij het belangrijkste Delft zou gebeurd zijn¹⁵⁴.

Het lijkt alsof het gehele kerkelijke terrein, met inbegrip van het bagijnhof, oorspronkelijk het gebied is door de vrouwe van Schiedam voor zichzelf ge-reserveerd en omgeven door een – niet militaire – gracht. Daarbinnen in de zuid-oosthoek en nog eens door een afzonderlijke gracht omringd, lag haar eigen huis. Ten westen ervan ligt een straat met erven, de Goy-Butterstraat, waarvan de uitgestrektheid aan beide zijden aangegeven wordt door een erf van Jan van Rinsburg. Loodrecht hierop ligt de Dam, tot aan de sluis eveneens in erven verkaveld. Aan de oostzijde ligt mogelijk dan de bij het complex behorende boerderij. Het beeld herinnert sterk aan dat van Maerland in de dertiende eeuw, waar ook een hof van de heer het terrein van de kerk en bagijnhof omvatte, waarbuiten een handelsnederzetting langs de dijk van de Gote lag¹⁵⁵. Wanneer ver Aleyd zich sedert 1268 veel sterker op Schiedam concentreert, verrijst hier het stenen Vredericxhuis aan de Butterstraat, dat de bestemming van *Herberghe*

153 Een halve eeuw later maakt te Henegouwen een Waalse klerk een cartularium van de oorkondenschat van de Avesnes, waarbij hij uitsluitend Frans en Latijn gebruikt. De beide akten van 1268 worden dan ook door hem in het Frans vertaald en hierbij weet hij niet goed raad met het woord woning. In de ene akte vertaald hij dit met het woord *manoir*, in het andere met *maison*. Het eerste wordt oorspronkelijk slechts gebruikt voor: *l'habitation d'un propriétaire de fief, noble ou non, mais qui ne possède pas les droits seigneuriaux permettant d'élever un château avec tours et donjon. Le manoir est fermé cependant; il peut être clos de murs et entouré de fossés, mais non défendu par des tours, hautes courtines crénelées et réduit formidable.* (E. VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture*, dl. VI, blz. 300.) Het andere wordt gebruikt voor een niet te klein huis, hetzij in de stad of op het platteland, al komt voor de eerste groep, wanneer het grotere huizen betreft, eerder het woord *hostel* voor. Het enige verdedigbare huis, dat op het platteland met *maison* wordt aangeduid, zijn zeer kleine woontorens. Het Huis te Riviere valt echter onder geen van de genoemde categorieën onder te brengen (Archives du Département du Nord, Rijssel, Chambre des Comptes, inventaris B 398: rouleaux 1085 bis, akte 2 en 3). Wanneer ver Aleyd op 24 december 1282 over het Huis te Riviere spreekt in een Latijnse oorkonde, gebruikt zij dan ook het woord *castrum* (A.R.A., charter Grafelijkheid) en op 21 november 1339 wordt het door de graaf *burg* genoemd (L.H., inv. nr. 30, fol. 24v).

154 Zie hier ook het gestelde in de noten 8 en 9.

155 C. HOEK, *Den Briel en Maerland*, in: *Holland*, 1, 1969, blz. 182-198.

Afb. 28 Bagijnhof: plattegrond in de periode $\pm 1390-1428$ (Tekening G. H. Stam).

krijgt en waardoor tevens het oudere huis vrijkomt en tot bagijnhof wordt bestemd. Bovendien begint omstreeks deze tijd de bouw van het kasteel.

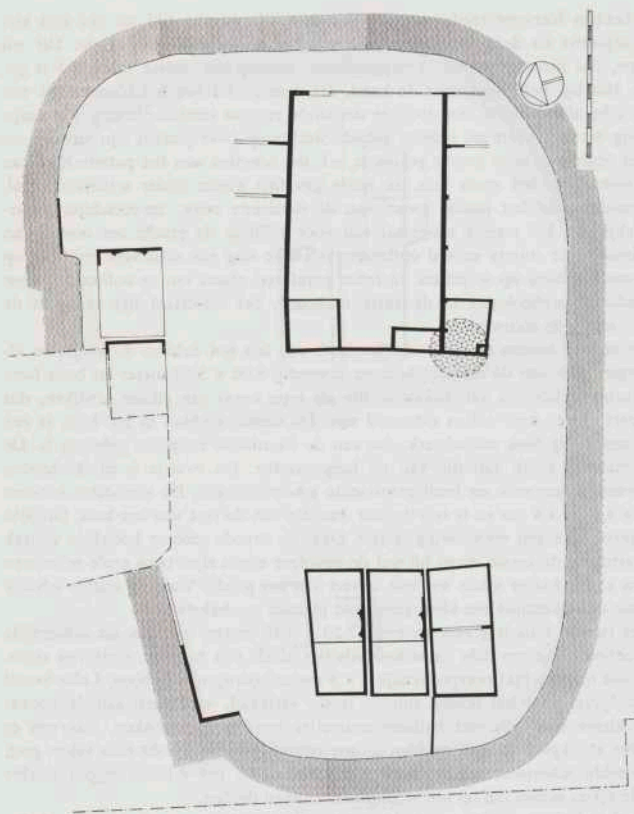
Aan mobiele vondsten over de periode van vóór de bouw van de kleinere bakstenen huizen op het hof, als opvolgers van het oudste huis, is de oogst niet rijk. Wij noemden reeds twee grote afvalputten aan de westzijde van het terrein aangelegd omstreeks 1370, waarbij nog een derde uit dezelfde periode komt, iets ten oosten ervan gelegen. Deze putten leveren echter ook oudere scherven op.

Wij hebben hiervoor reeds vermeld, dat de vuillagen van tijd tot tijd met klei zijn afgedekt en deze klei bevat oudere scherven, meestal zeer klein. Dit wil zeggen, dat hiervoor grond is weggestoken, waarop dit oudere materiaal is gestort. Het ligt het meest voor de hand, dat deze grond van het binnentalud van de gracht afkomstig is, die door de dertiende eeuwse terreinophoging wel enige neiging tot uitzakken zal hebben gehad. Slechts op twee punten zijn sleuven tot in het begin van deze gracht gekomen, n.l. ten noorden van het paterhuis en ten zuidoosten van het grote huis. In beide gevallen kwam ouder scherfmateriaal, daterende vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw, tevoorschijn. Waarschijnlijk ligt het meeste materiaal van voor 1370 in de gracht ten oosten van het huis, maar ruimte en tijd ontbraken om hier nog een schervencampagne op drie meter diepte op te zetten. In ieder geval een plaats om te onthouden voor Schiedamse archeologen in de verre toekomst, het materiaal ligt veilig in de diepte onder de nieuwbouw.

De nieuwe huizen op de oostelijke helft van het hof hebben de volgende afmetingen. Dat aan de noordzijde meet inwendig 8,00 x 3,50 meter en bezit twee vrijstaande schouwen van baksteen, die als type nogal van elkaar afwijken, dus wel niet in een keer zullen gebouwd zijn. De eerste, midden in het huis, is een zeer eenvoudig blok metselwerk, dat aan de haardzijde enigszins gebogen is. De steenmaat is gelijk aan die van de langswanden. De tweede is in de houten oostwand opgenomen en bezit gemetselde schouwvallen. De steendikte varieert tussen 4,5 en 4,8 cm en is iets dunner dan die van de rest van het huis. Dit lijkt het gevolg van een verbouwing te zijn. Daar de tweede schouw hetzelfde vertrek verwarmt als de eerste, moet hij wel de opvolger ervan zijn: twee grote schouwen in een kleine kamer lijken wel wat te veel van het goede. Voor de laatste schouw ligt aan de linkerkant een klein gemetseld plateau van baksteen.

Het tweede huis is groter en meet 7,20 x 4,40 meter, met aan de achterzijde een uitbouw, die ten dele naast het huis ligt, deels van hout en deels van steen. De maat hiervan lijkt oorspronkelijk 4 x 3 meter bedragen te hebben. Later wordt de zuidgevel naar het oosten ruim 6 meter verlengd, waartegen aan de noordzijde kleine bouwsels met halfsteensmuurtjes worden opgetrokken, waarvan er één een stookplaats bevat, midden in een vertrek gelegen. In dit huis lijken geen gemetselde schouwen aanwezig te zijn geweest. In het midden liggen slechts enkele rijtjes stenen die op een stookplaats kunnen duiden.

De drie huisjes aan de westzijde zijn slechts zeer fragmentarisch bewaard. De afmetingen zijn uitwendig niet meer dan 4,5 x 4,5 meter. Twee ervan zijn door een muur nog inwendig verdeeld; van het derde is alleen de noordmuur aangetroffen. De huisjes stonden los van elkaar en hadden geen gemeenschappelijke tussenmuren. Voor deze huisjes werden op het middenterrein resten van straatjes aangetroffen, die ook na ophoging in latere perioden aanwezig zijn. Het lijkt dat wij hier te doen hebben met tuinaanleg, zoals deze nog op deze plaats voorkomt op de kaart van de Gheijn. Door de bouw van de laatste 3 huisjes zijn de grote afvalputten hier ter plaatse niet meer te gebruiken en er ontstaat een nieuwe ten zuiden van het grootste van de twee huizen aan de oostzijde. In 1428 verbrandt het gehele hof. Ter plaatse van de huizen tekenen zich duidelijke aslagen af. Aan de westzijde wordt het terrein eerst opgehoogd, voordat nieuwe huizen worden

Afb. 29 Bagijnhof: plattegrond in de periode 1428-1494 (Tekening G. H. Stam).

opgetrokken. Deze ophoging is waarschijnlijk voor een deel noodzakelijk door inklink van de oude afvalputten.

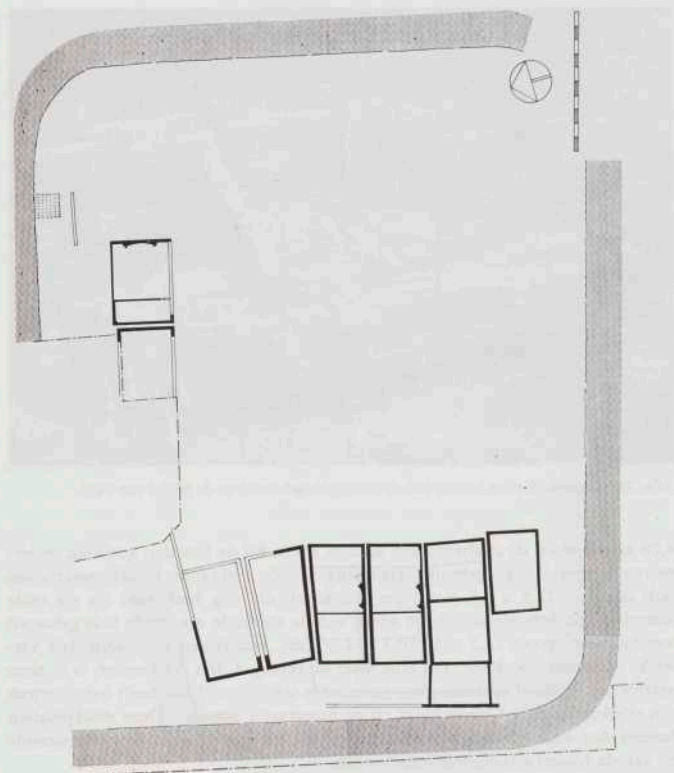
De ophogingslaag dekt ten dele een hoeveelheid scherven van aardewerk af, dat op het moment van de brand in deze huisjes in gebruik was. Wel heeft men zoveel mogelijk al de nog bruikbare steen uitgebroken, zodat door de hierdoor ontstane verstoringen niet veel grote fragmenten van dit aardewerk tot ons zijn gekomen. Men bouwt nu 2 volkomen gelijke huizen naast elkaar, uitwendig groot 3,94 x 8,20 meter, elk verdeeld in twee vertrekken, waarvan het grootste, lang

Afb. 30 Bagijnhof: twee huizen aan de westzijde, gebouwd na de brand van 1428.

4,70 meter, tegen de zuidwand een schouw heeft. Bij de bewaard gebleven ondermuren is vooral steen gebruikt, afkomstig van de verbrande huizen, waartussen ook de maat $22,5 \times 4,8 \times 4,8$ cm voorkomt, die nog heel goed tot dit oude materiaal kan behoren. Iets later wordt aan de zuidzijde een derde huis gebouwd van baksteen, groot $21,5 \times 10/10,3 \times 4,8/5$ cm, waartussen geen secundair verwerkt materiaal voorkomt. Dit huis meet uitwendig $4,30 \times 8,80$ meter, is in twee vertrekken verdeeld en heeft geen gemetselde schouwen. Toch heeft ieder vertrek een stookplaats gehad, zoals blijkt uit de ingegraven aspotten. Deze stookplaatsen hebben dus waarschijnlijk een rookkap gehad, die op balken in de muur steunde en aan de zolderbalklaag was opgehangen.

Ook aan de oostzijde ontstaat nieuwe bebouwing waarin ook veel oude steen is verwerkt. Het eerste lijkt gebouwd te zijn een 17,75 meter lange muur, oostwest gericht, met aan beide einden naar het zuiden daarop haaks staande zijmuren, waarvan de westelijke 3,50 meter lang is. Het opgaand werk is $1\frac{1}{2}$ steen dik. Tegen de zuidwesthoek is, toen de muur al stond, een huisje opgetrokken, van steenswerk, behalve de oostgevel, die slechts een halve steen dik is. Ook hier is weer veel oude steen verwerkt, maar er tusendoor komen stenen voor, groot $19,8 \times 9,8 \times 5$ cm, die wij omstreeks 1440 zouden willen dateren. Iets eerder is de westmuur naar het zuiden doorgetrokken tot een totale lengte van 11 meter, waarop naar het oosten een muur aansluit, even lang als die, welke ten noorden ervan eraan evenwijdig loopt. Deze nieuwe muur heeft op regelmatige afstand pilasters aan de zuidzijde en bestaat uit baksteen, groot $22 \times 11 \times 5$ cm. Aan de oostzijde eindigt de muur ter plaatse van de gracht, terwijl hij aan de westzijde

Afb. 31 Bagijnhof: plattegrond in de periode 1494-1572 (Tekening G. H. Stam).

een klein deel van de afvalput afsnijdt, waar hij ten dele overheen loopt. Het gehele complex lijkt een ommuurde tuin te zijn met een klein gebouwtje in de noordwesthoek, 3,20 x 3,20 meter en ook een nog kleiner in de zuidwesthoek, 3,20 x 1,40 meter. Dit laatste is beslist niet voor woonruimte bestemd.

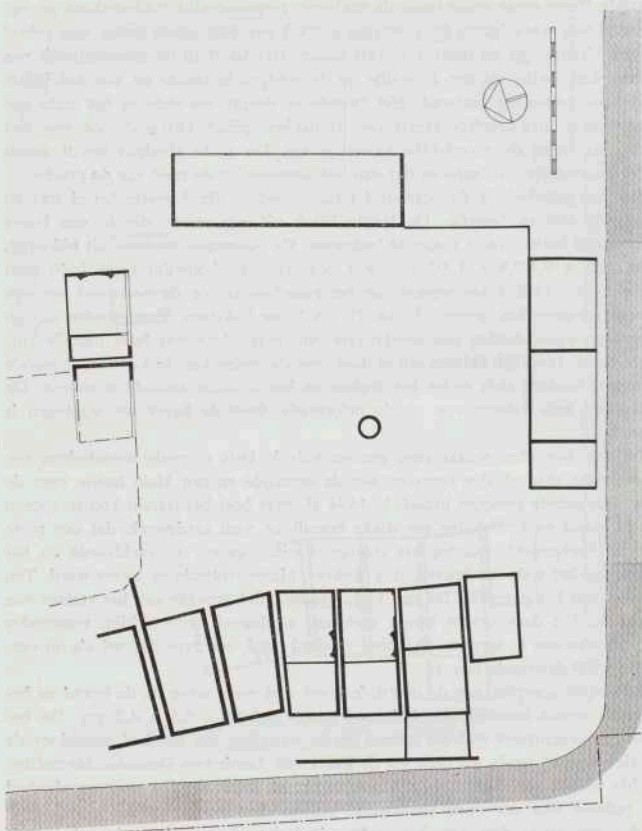
De gracht aan de oostzijde schijnt omstreeks deze periode ten dele gedempt te zijn. Dan wordt ook de tuin aan deze zijde afgesloten door een halfsteensmuur van baksteen 21,2 x 10 x 4,8 cm. Er verrijzen echter nog 3 andere gebouwtjes tegen de buitenkant van de tuinmuur, gelijktijdig met de halfsteensmuur aan de

oostzijde. Twee ervan staan tegen de zuidwest- respectievelijk zuidoosthoek en zijn gebouwd van steen, groot $21 \times 10/10,3 \times 4,8/5$ cm. Het eerste huisje kon geheel worden blootgelegd en meet $3 \times 3,80$ meter. Het heeft in de zuidwesthoek een gemakkoer, welke via een kanaaltje op de zuidgracht loosde en was dus inderdaad voor bewoning bestemd. Het tweede is slechts ten dele in het zicht gekomen, maar lijkt dezelfde afmetingen te hebben gehad. Dit geldt ook voor het derde, dat tegen de noordelijke tuinmuur lag. De grote afvalput wordt steeds verder zuidwaarts verplaatst en ligt dan ook tenslotte op de rand van de gracht.

Van het paterhuis is de oostwand teruggevonden, die 5 meter breed was en een brede schouw bevatte. De lengte bleek uit een muur, die in een latere periode was herbouwd, 6 meter te bedragen. De oostmuur, bestond uit baksteen, groot $19,5 \times 9,5/9,8 \times 4,3/5$ cm, wat ook aan een bouwtijd rond 1440 doet denken. Onmiddellijk ten westen van het paterhuis is nog de oostwand van een gebouw aangetroffen, gebouwd van 21 cm lange baksteen. Een pilaster en een ingegraven aspot duiden een stookplaats aan, maar deze was later dan de vijftiende eeuw. Mogelijk hebben wij te doen met de resten van de kapel. Het meeste muurwerk bevindt zich onder het archief en het er naast staande woonhuis. De stookplaats kan dateren van na de reformatie, toen de kapel tot woningen is ingericht.

Het hele bagijnhof maakt geen grootse indruk. Drie normale woonhuizen aan de westzijde, drie of vier *kamers* aan de oostzijde en een klein huisje voor de pater. Het gehele complex brandt in 1494 af, over heel het terrein komen sporen van de brand voor: Behalve een dikke brandlaag, veel aardewerk, dat aan grote hitte is blootgesteld, waarbij het steengoed uiteensprong en verkleurde en het glazuur op het rode aardewerk ging 'koken', blazen vormde en zwart werd. Ten noorden van het paterhuis lag een klein plaatsje, dat grensde aan het restant van de gracht. Uit deze gracht kwam verbrand aardewerk tevoorschijn, waaronder een stuk van een in sgraffito techniek versierd bord, een type dat wij als uit omstreeks 1500 daterende kennen.

Het gehele complex aan de oostzijde komt niet meer terug na de brand en het paterhuis wordt hersteld met baksteen groot $17,5/18 \times 8,5 \times 4,2$ cm. De bebouwing concentreert zich nu geheel op de westzijde van het hof, waardoor de situatie ontstaat, zoals wij deze op de kaart van Jacob van Deventer aantreffen. De drie huizen aan deze zijde zijn ook verbrand, maar worden weer opgebouwd met behoud van het oude muurwerk. Alleen de vloeren worden opgehoogd, waarbij een groot deel van het verbrande huisraad, vooral aardewerk, wordt afgedekt. Aan de zuidzijde wordt een kleiner huis, zonder stenen separatiewanden en schouwen aan de rij toegevoegd, ten dele ter plaatse van de oorspronkelijke gracht. Het meet uitwendig $3,65 \times 6,00$ meter en is, althans wat de aangetroffen fundering betreft, opgetrokken van steen, in lengte variërend van 19 tot 21 cm, welke mogelijk ten dele van de oudere bebouwing afkomstig kan zijn. Ook aan de noordzijde worden twee huizen bijgebouwd, uitwendig $4,00 \times 8,20$ meter, waarbij de rooilijn naar het westen omknikt en de noordgevel van het laatste huis staat op de fundering van de oude muur, die aan deze zijde het hof afsluit. Aan de achterzijde hebben deze rij huizen kleine plaatsjes, die op de steeds smaller wordende gracht uitkomen. Zij zijn gescheiden door muurtjes. In een

Afb. 32 Bagijnhof: plattegrond omstreeks 1600 (Tekening G. H. Stam).

nog latere fase schermt een muur het tot grenssloot van de woning van de pastoor geworden grachtrestant af. In deze muur zijn stenen verwerkt van 16,5/17,8 x 7,5/8,8 x 3,7/4 cm. Hiermee zijn wij zeker al voorbij het midden van de zestiende eeuw, wanneer ook buiten het bagijnhof aan de noordzijde van de genoemde huizen voort wordt gebouwd en het straatje ontstaat, dat een aantal jaren geleden is gesloopt en nog steeds in zijn westelijke rooilijn de knik vertoonde, hiervoor vermeld. De huizen van dit straatje waren echter niet meer dezelfde als die

van het hof. Tussen de onderzijde van de funderingen van de in deze eeuw gesloopte huizen en de funderingen van de bagijnhuizen bevond zich een dikke puinlaag, waaronder de eigenlijke opgraving plaatsvond.

Rest ons nog iets te zeggen over de twee blokjes huizen, die de Gheijn afbeeldt aan de oost- en de zuidzijde bij de waterput. Deze zijn teruggevonden en bleken in éénmaal te zijn gebouwd. Het zuidelijk blokje is bijna 16 meter lang en 2,5 meter diep en bestaat uit een klein en twee grote huizen, breed 3,20 respectievelijk 6,25 meter. De achterwanden waren van hout en het dak was van riet, waarvan een deel in de sloot (of grachtrestant) is teruggevonden. Het tweede blokje lijkt van dezelfde constructie te zijn geweest, de steenmaat bedraagt 20/20,5 x 9,5/10 x 4,2/4,5 cm. De voorgevels van beide blokjes zijn door een dunne muur met elkaar verbonden en vormen zo een hofje. Achter ieder huisje lag een erfje of aanbouw van 2 meter breedte. Ook de waterput is aangetroffen en blijkt uit dezelfde steen te zijn opgetrokken. De bodem van de put lag op 6,60 min N.A.P. en bestond uit specie en veel gebroken dakleien. Deze weinig riant woningbouw geeft de indruk uit armhuisjes te bestaan, waartoe ook de kapel ingericht is. Op de kaart van Bol-Es in 1770 zijn de huisjes, put en kapel verdwenen. De huisjes zullen waarschijnlijk kort vóór de vervaardiging van de kaart van de Gheijn zijn gebouwd. In de waterput werd onderin de akker en de erbij behorende ketting aangetroffen. Verder was deze geheel gevuld met fragmenten van zeer eenvoudig achttiende eeuws aardewerk.

Het bagijnenland

In de reeds bij de bespreking van het kerkelijk terrein vermelde akte van 2 september 1399 wordt de strook grond ten zuiden van het bagijnhof het bagijnenland genoemd. De Gheijn beeldt hier een vrijstaand gebouw af, omringd door bomen. In aansluiting op het hiervoor vermelde onderzoek is ook door dit land een profielsleuf gemaakt, waaruit bleek dat zich hier de uitbraaksleuven van een stenen huis bevonden, groot 12,50 x 5,50 meter, noordzuid georiënteerd. Tegen de oostzijde heeft een houten gebouw gestaan, breed 7 meter, waarvan de lengte niet kon worden vastgesteld. De noordwand van dit laatste sprong 2,30 meter naar het zuiden terug ten opzichte van die van het stenen gebouw. Tegen de buitenzijde ervan lagen afvalputten, die onder meer aardewerkscherven bevatten, terwijl van de wand nog een aangepunte eikenhouten paal, 10 x 12 cm, aanwezig was. Het afval was dus juist buiten de schuur gestort. Langs de geheel verdwenen zuidwand gaven soortgelijke putten de plaats van deze wand aan. Het baksteenformaat van het woonhuis bedraagt . . x 10 x 5 cm, dus hoort omstreeks 1440 thuis, wat bevestigd wordt door de aardewerkvondsten. Ten zuiden van het woonhuis lag een langwerpige mestput, ruim 2 meter breed en 7 meter lang en ongeveer een halve meter diep. Hij eindigt in het talud van de hier aanwezige oude stadsvest. De put is afgedekt met klei, oorspronkelijk alleen de oostzijde, ter hoogte van een halve meter. Op deze opbrenging staat het huis met de houten schuur, waarvan het puin op het inmiddels 1,25 meter naar het zuiden opgeschoven talud ligt. De mestput is dus ouder dan het gebouw. De erin aangetroffen

scherven wijzen op hun vroegst naar het eerste kwart van de vijftiende eeuw. Mogelijk heeft het stenen gebouw een houten voorganger gehad, die na een kort bestaan is afgebrand in 1428. De aardewerkscherven in de put, die ook veel afsnijfels van leer, visafval en kleine schelpen bevat, zijn met deze veronderstelling niet in tegenspraak. Het tweede huis zal slachtoffer zijn van de brand van 1494, waaraan wij de specieresten op het verschoven talud zullen danken, toen het overgebleven baksteenmateriaal is gebikt. Het aardewerk bij de schuur hoort dan ook in het midden en einde van de vijftiende eeuw thuis. De Gheijn beeldt een derde huis zonder schuur af, waarvan de sporen door de latere versterking van de hogere lagen niet meer aangetroffen zijn.

Wij hebben hier dus iets gezien van een vijftiende eeuwse, binnen de stad gelegen, boerderij. Een tweede, uit de zestiende eeuw, vermeldten wij tijdens de behandeling van de grafelijke hofsteden in de Nieuwpoort. Ook hiervan zijn enige overblijfselen in 1972 opgemeten. Het woonhuis was hier 4,00 x 7,80 meter, eronder bevond zich een klein keldertje, 1,70 x 2,00 meter. De schuur ten oosten ervan had bakstenen langswanden en was even breed als het woonhuis, dat noordzuid georiënteerd was. De lengte van de schuur was minstens 15,50 meter, de eindgevel is niet teruggevonden ¹⁵⁶.

Ook van een derde boerderij zijn sporen gevonden in de stadsuitbreiding na 1346 aan de westzijde van de Schie. Deze lag ter plaatse van het hierna nog te vermelden Sint Annaklooster, dat in 1973 werd onderzocht. Het woonhuis was groot 3,50 x 8 meter, noord-zuid georiënteerd en opgetrokken van baksteen, groot 22,7/23 x 9/11,2 x 5,1/5,2 en 25 x 11,5 x 5,6 cm, te dagtekenen, uitgaande van de kleinste maat, op omstreeks 1400. De houten schuur heeft hier aan de westzijde gelegen en sprong aan de zuidzijde bij het woongebouw, dat uit één ruimte bestond, ten minste 2 meter terug, gezien de afvalputten, die op gelijke wijze buiten langs de wand lagen als bij die op het bagijnenland ¹⁵⁷. De boerderij is circa 1440-1450 verdwenen.

Het kasteel

Al meerdere malen hebben wij terloops het kasteel, het huis te Riviere, vermeld, waarvan het belangrijkste punt was, dat het kasteel op 24 oktober 1268 nog niet bestaat ¹⁵⁸. Het wordt voor het eerst vermeld op 18 maart 1275, wanneer ver Aleyd een aantal rechten geeft aan de poorters in haar nieuwe stad bij het huis

156 C. HOEK, *Oudheidkundig Bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1972*, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1973, blz. 132-133.

157 C. HOEK, *Oudheidkundig Bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1973*, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1974, blz. 111-118.

158 Dit feit is door alle auteurs, die over het kasteel hebben geschreven, over het hoofd gezien. Zelf heb ik mij hieraan ook schuldig gemaakt, o.a. in: *Holland*, 4, 1972, blz. 226, waar ik de stichting op omstreeks 1265 stelde evenals in een ouder opstel, herdrukt in: *Holland*, 6, 1974, blz. 33, waar over omstreeks 1260 werd gesproken. Dit geldt ook voor het *Rotterdams Jaarboekje*, 1963, blz. 104.

te Revier¹⁵⁹. Op 5 september 1276 schenkt zij aan de abdij van Koningsveld het recht in het vervolg een van zijn ordebroeders te benoemen om de dienst te verzorgen in de kapel in haar kasteel, waarvoor zij een jaarrente van 10 pond vaststelt, verzekerd op de landpacht te Soutenvene¹⁶⁰. Op 24 december 1282 fundeert zij in deze kapel een vicarie, te bedienen door de genoemde kapelaan, waartoe zij 10 pond per jaar geeft, n.l. 1½ pond uit de hofstedenhuur en 8½ pond uit haar aandeel in de tol van Niemandsvriend¹⁶¹. In 1285 vermaakt haar zoon Floris aan deze vicarie bij testament 3½ pond per jaar, uit de landrenten van het domein te voldoen.

Inmiddels is er een en ander voorgevallen tussen Floris van Avesnes en zijn neef Floris V. Deze laatste had in 1272 zijn neef benoemd tot stadhouder van Zeeland. De verstandhouding tussen beiden was toen dus goed, maar in 1277 is deze verkeerd in hevige ruzie. Uit een oorkonde van 23 maart 1278 leren wij dat een van de oorzaken was, dat Floris van Avesnes versterkte plaatsen in het land van de graaf heeft gebouwd en zich bovendien door derden andere versterkte plaatsen liet opdragen¹⁶². Uit de verzoening, waartoe op 3 augustus 1281 een uitspraak door scheidslieden wordt gedaan, weten wij dat het laatste het steenhuis van Dirck van Teijlinghen te Warmond betreft, door deze op 20 november 1276 leenroerig gemaakt. Van de nieuwgebouwde sterkten wordt het kasteel te Arnemuijden genoemd¹⁶³. Niet genoemd wordt het kasteel te Schiedam, hoewel hier ook een bron van moeilijkheden heeft gelegen. Dat de twist heel hoog opgelopen is en ook ver Aleyd het graafschap moest verlaten, blijkt uit de volgende passage bij de tijdgenoot Melis Stoke, die vermeldt dat de graaf: *... verdreef... uten lande Siere moyen ende ded haer scande ende haer kinder alte-male*¹⁶⁴.

Wij mogen aannemen, dat ook het huis te Riviere in de periode van voor het vertrek van de Avesnes in de bouwactiviteiten heeft gedeeld. Floris van Avesnes lijkt na 1281 toch wel zijn rol te hebben uitgespeeld binnen het graafschap. Pas na de dood van Floris V op 27 juni 1296 treedt zijn broer Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen, in zijn plaats op en slaagt erin, in augustus 1299, om vaste voet in Holland te krijgen als regent van graaf Jan I. Als deze op 10 november 1299 overlijdt, volgt hij hem als graaf op. Kort hierna volgt een inval van Vlaamse troepen in Holland in maart 1304, welke tot een einde kwam na de tweedaagse vlootslag bij Zierikzee op 10 en 11 augustus van dit jaar. Hoewel de strijd hiermee het grondgebied van het graafschap had verlaten, was de geleden schade groot, waarbij kwam dat ook in de volgende jaren de strijd tegen Vlaanderen voort ging. De graven uit het Henegouwse Huis zijn constant betrokken bij de strijd tussen de hen omringende graafschappen, iets wat een kostbare zaak was. Het in het binnenland gelegen kasteel, dat beslist niet als vaste residentie dienst deed, in tegenstelling tot het Hof in den Hage, zal weinig

159 O.H.B.Z., deel II, nr. 288.

160 A.R.A., Delftse Statenkloosters: Koningsveld, inv. nr. 209.

161 A.R.A., Charter Grafelijkheid.

162 O.H.B.Z., deel II, nr. 326.

163 O.H.B.Z., deel II, nr. 426.

164 *Rijmkroniek van Melis Stoke*, boek IV, vs. 300-305.

aandacht gekregen hebben, en op 21 november 1339 wordt het met een deel van het domein onder leenverband verkocht aan heer Dirc van Matenesse, zoals reeds eerder is vermeld. Na diens dood koopt zijn broer Daniël van Matenesse het complex, onder veel gunstiger voorwaarden dan zijn broer, n.l. nu als erfeen, zodat het op zijn wettige kinderen kon versterven en zo dit niet het geval was, op zijn broer Philips en diens wettige nakomelingen. Hij werd er op 26 mei 1345 mee beleend. Het huis blijkt echter zonder meer niet bruikbaar te zijn ¹⁶⁵, want 4 september 1347 mag hij 15 morgen leenland te Popswoude als vrij eigen verkopen, om zijn financiële toestand te verbeteren, die geleden had door schulden op de goederen, afkomstig van zijn broer, en door de timmering door hem verricht aan het huis te Reviere ¹⁶⁶. Wanneer op 5 maart 1350 wordt onderzocht tot welke parochie de bewoners behoren, blijkt het huis bewoond te zijn ¹⁶⁷. Het is opmerkelijk, dat in deze en ook de andere hiervoor genoemde veertiende eeuwse akten steeds sprake is van *de borch*, welk woord slechts gebruikt wordt voor de naar de toen in het graafschap als groot beschouwde kastelen.

Nu breken de Hoekse en Kabeljauwse twisten uit, waarbij heer Daniël tot de eerste, de verliezende partij behoort ¹⁶⁸. Uit een door ons ingesteld onderzoek is gebleken, dat de groep Hoekse edelen het land hebben ontruimd na de slag te hebben verloren, die op 4 augustus 1351 op de Maas bij Zwartewaal werd geleverd en dat hun huizen en kastelen zonder slag of stoot zijn afgebroken. Zo werden de huizen Hodenpijl te Schipluiden en Rodenrijs bij het dorp Overschie, die aan heer Jan van Hodenpijl behoorden, gesloopt, evenals het huis Rodenrijs in de polder Schieveen, dat het eigendom was van Daniël van Rodenrijs, de huizen Starrenburg bij Overschie en te Honinghen in Cralingen, eigendom van Ogier van Cralinghen, het huis ter Spanghe te Overschie van Dirc van der Spanghe, Steenhuizen te Vlaardingerambacht en het Huis te Capelle van heer Willem van Duvenvoorde. Dit groepje huizen in de omgeving van Schiedam is geen van alle belegerd. Elders in het graafschap gebeurde dit slechts met een zestal van de vele tientallen huizen der Hoeken, n.l. Polanen te Monster, Binckhorst te Voorburg, Rosenburg te Voorschoten, Poelgeest te Koudekerk, Brederode te Santpoort en Haarlem bij Heemskerk ¹⁶⁹. Schiedam hield evenals Dordrecht, Delft en Rotterdam de Kabeljauwse zijde en was zelfs het punt, waar deze partij de vloot uitrustte voor de slag op de Maas. Op 26 juni wordt een bode naar Dordrecht gezonden met een brief van hertog Willem van Beieren om met de grote koggeschepen naar Schiedam te komen, welke 5 dagen later hier aanwezig zijn en verder uitgerust worden met stenen, zwavel, teer, kalkpotten, speren, enz. Op 29 juni is Willem van Beieren zelf te Schiedam aangekomen, waar hij ver-

165 L.H., inv. nr. 30, fol. 35v.

166 L.H., inv. nr. 47, fol. 28v. Het is mogelijk dat deze schulden geen lasten zijn, die op deze goederen rustten, maar betrekking hebben op het bedrag, dat hij voor de terugkoop van de lenen heeft moeten betalen. De eigen goederen van heer Dirc zijn niet aan Daniël gekomen, maar aan de bastaardzoon van heer Dirc.

167 Als noot 35.

168 A.R.A., Arch. v.d. Nassausche Domeinraad. Raad en Rekenkamer van Breda, inv. nr. 1448 en 1449.

169 Blijkens de rentmeestersrekeningen en akten in: L.H., inv. nr. 26, fol. 2v.

blijf houdt niet op het kasteel, maar bij de waard van zijn herberghe Reijnoud ¹⁷⁰. Heer Daniel van Matenesse is geen fervent Hoek geweest, reeds voor 28 december is hij overgegaan naar de partij van de hertog, wanneer deze aan de stad Rotterdam o.a. de *bierberije* toezegt, maar pas als de rechten, die heer Daniël er op heeft, zullen zijn geëindigd ¹⁷¹. Zelfs blijkt hij met 10 man deel te nemen aan de belegering van het Hoekse kasteel Poelgeest, waartoe hij en ook zijn achterneef Dirc van der Spanghe, worden opgeroepen op 13 juni 1352 ¹⁷². De vraag, die nu opkomt, is welke gevolgen de oorspronkelijke Hoekse gezindheid van heer Daniël voor zijn kasteel heeft gehad. Zijn neef Dirc heeft ondanks zijn snelle overgang van de ene partij naar de andere zijn huis ter Spanghe niet voor afbraak kunnen behoeden.

Op 31 maart 1351 stelt hertog Willem als hoofdman op het huis te Riviere Jacob Gherijtsz. aan ¹⁷³ en reeds op 25 maart zijn heer Jan van Bruelis met Philips Persoonressone, de rentmeester van Noord-Holland, met hun gezellen naar Schiedam gegaan om het huis namens de hertog in bezit te nemen en bezet te houden ¹⁷⁴. Deze had op 13 februari zijn hoofdkwartier te Delft gevestigd en was op 20 maart te Rotterdam geweest, waar men hem officieel als heer huldigde. Dit betekent, dat er tenminste anderhalve maand verlopen is, voordat de hertog zich met het huis bemoeide. Heer Daniël was beslist niet in staat het te bezetten met eigen troepen, hij had enkele leenmannen, die hem theoretisch zouden moeten bijstaan, en enkele knechten. Zijn voornaamste leenman was zijn neef Dirc van der Spanghe, die zelf niet in staat was zijn eigen huis te verdedigen ¹⁷⁵. De tien mannen, waarmee heer Daniël in 1352 wordt opgeroepen, en de vijf van zijn neef lijken wel hun gehele oorlogspotentieel te zijn. Met 10 man was een kleine woontoren een tijd te verdedigen, maar niet het Huis te Riviere, dat een van de grootste kastelen van het graafschap was. Het zal dan ook zonder slag of stoot door de Kabeljauwse poorters van Schiedam zijn bezet, die gelijk met de afbraak zijn begonnen. De ringmuur met zijn hoektorens en de er tegen gelegen gebouwen moeten al vrijwel met de grond gelijk zijn gemaakt, toen de hertog ingreep, zeker aan de stadszijde.

Dat de sloop in tegenstelling tot die van de andere Hoekse huizen tot een voortijdig einde kwam, blijkt uit het feit, dat de enorme massa's baksteen, die deze opleverde, niet afgevoerd zijn, maar op het kasteelterrein zijn blijven liggen en bij de herbouw opnieuw zijn verwerkt en geen hiervoor gebakken steen behoefde te worden gebruikt, zoals dit bij de andere huizen wel het geval was, o.a. bij ter Spanghe. Hier bedraagt de maat van de nieuwe steen 26 x 13 x 6 cm. De

170 R.R., inv. nr. 201.

171 L.H., inv. nr. 23, fol. 10v.

172 L.H., inv. nr. 23, fol. 2v.

173 L.H., inv. nr. 23, fol. 2.

174 R.R., inv. nr. 201, fol. 99v-fol. 100v. Met name worden als leden van de bezetting genoemd Dirc Goudenbroeder, Huge Bake en Willem die Jonghe. De laatste is een Schiedammer, wiens vader de windas in pacht heeft gehouden (zie noot 82). De bezetting wordt gefourageerd, o.a. met 7000 turven, 1 zalm, 2 pond kaarsen, 500 bokkingen, 1 ton haring, 3 vaten bier, erwten, brood en uien.

175 Deze wordt op 29 november 1353 met 3 andere leenmannen, n.l. Goeswijn van der Lede, Reimbrant Gerritsz. en Henric Jacobsz. vermeld. (R.A., Utrecht, Handschriften Collectie, inv. nr. 343 I, fol. 31v.)

grote toren is door de hertog gered, maar heer Daniël krijgt uiteindelijk niet meer dan deze toren omringd door stapels sloopsteen en puin in zijn bezit terug. Zijn landerijen zijn echter niet verbeurd verklaard, zij komen niet in de lijsten van de door de rentmeester van Noord-Holland beheerde goederen van de ballingen voor. Hij is niet in staat het kasteel in zijn oude vorm te herstellen, ondanks het feit dat de graaf hem hiertoe financieel steunt. Deze schenkt hem n.l. op 2 juli 1355 alles, wat nog in zijn bezit is van het Avesnes domein aan weerszijden van de Schie gelegen. Dat zijn aan de westzijde in totaal 36 morgen land, waarvan 27 morgen door heer Daniël als vrij eigen verkocht mogen worden en 9 morgen, aan beide zijden van de boerderij 's Gravenhuize, die door hem in leen moeten worden gehouden. Dit laatste geldt ook voor de 17 morgen op de oostoever en dit alles ten behoeve van het weder opbouwen van het Huis te Riviere¹⁷⁶. In akten van 28 juni 1405 en 20 november 1413 worden de drie percelen nog eens opgesomd¹⁷⁷. Het eerste, groot 9 morgen, heet de Dijck, het tweede ten oosten van de Schie, groot 6 morgen, de Ommeloop en het derde, groot 11 morgen, de Langhe Hem.

De verschillende delen van het oude Avesnes-bezit blijven, wat hun geschiedenis betreft, wel lang met elkaar verweven! Het herstelde huis blijft in het bezit van de drie elkaar opvolgende geslachten van ambachtsheren van Matenesse, die in vrouwelijke lijn van elkaar afstammen. In 1574 wordt het tweemaal door brand geteisterd als gevolg van baldadigheden van de erin gelegde Staatse troepen¹⁷⁸. Hierna wordt het ontmanteld, doordat de buitenmuren in de grachten worden omgetrokken. Zij werden daar in 1774 in grote brokken aangetroffen. Het bovendeel van de toren werd eveneens gesloopt. In deze toestand komt het voor op de kaart van de Gheyn, als een grote puinheuvel, waarboven slechts de stomp van de toren uitsteekt. Wanneer Roeland Roghman in 1646-1647 de ruïne tekent is een groot deel van deze heuvel afgegraven als steengroeve en staat deze al veel meer vrij. Dit is nog niet het geval in 1639, wanneer Pieter Florisz. van der Salm het burchtterrein in tekening brengt. Hij kan dan slechts de zuidmuur van de toren bereiken en een stuk muur van de noordgevel¹⁷⁹. De tekening van Jacob Loys, gedateerd 1671, schijnt naar een ouder voorbeeld te zijn gemaakt, daar van de puinheuvel meer aanwezig is dan tijdens Roghman, mogelijk uit omstreeks 1640-1645.

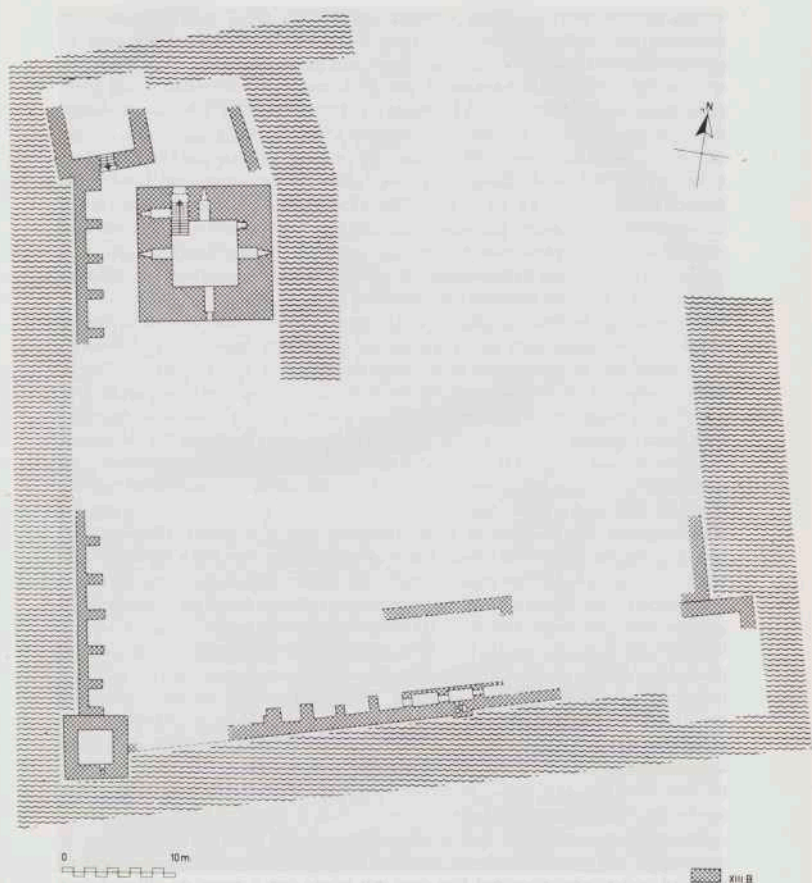
Wat kunnen wij nu uit de voorgaande historische gegevens concluderen met betrekking tot de bouwgeschiedenis? Allereerst dat de bouw op zijn vroegst in 1269 is begonnen. Uit middeleeuwse bouwrekeningen blijkt dat men slechts werkte tussen 1 mei en allerheiligen (= 1 november). Deze bouwfase kan slechts geduurd hebben tot 1 november 1277, dus maximaal 9 bouwseizoenen hebben

176 L.H., inv. nr. 23, fol. 70: *om sijn huys ter Riviere, dat hi van ons houdt, weder op te doen timmeren.*

177 G.A., Schiedam, Familiearchief van Matenesse, inventaris van Doorninck, inv. nr. 1 en L.H., inv. nr. 54, fol. 108v.

178 C. HOEK, *Herkomst en ouderdom van een schilderij van het huis te Riviere bij Schiedam*, in: *Holland*, 6, 1974, blz 33-40.

179 Aanwezig in het Gemeentearchief Schiedam.

0 10 m
 schaal 1 : 500

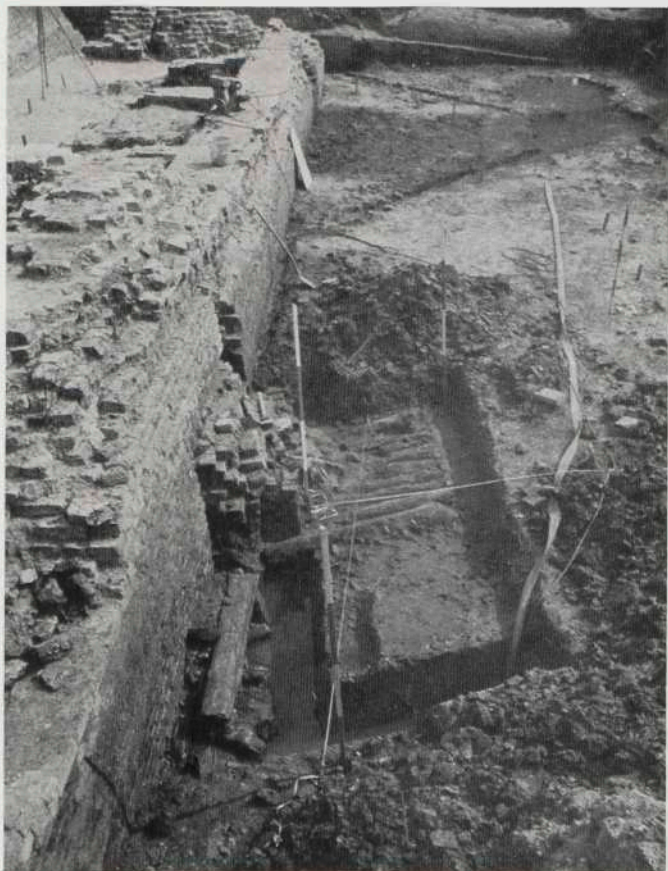
Afb. 33 Huis te Riviere: Plattegrond in de periode 1270-1350 (Tekening Th. van Straalen).

omvat. Hierna heeft de bouw minstens stil gelegen tot 1 mei 1300 met een maximale bouwtijd tot 1 november 1303, dus 4 seizoenen. Hierna zal door de graven uit het Henegouwse Huis niet meer zijn gebouwd. De eerste bouwactiviteit kan dan weer plaatsvinden onder heer Dirc van Matenesse sedert 1 mei 1340, maar deze overlijdt reeds op 11 februari 1345¹⁸⁰. Daar hij het kasteel slechts voor zijn leven had en het niet kon laten vererven op zijn bastaardzoon, is het zeer de vraag of door hem iets is gedaan. Zijn broer Daniël, die het als erfleen koopt, schijnt wel bouwplannen te hebben, welke op zijn vroegst op 1 mei 1348 kunnen begonnen zijn en tot 1 november 1350 geduurd kunnen hebben, dus 3 seizoenen van 6 maanden. De opgravingen hebben ons tot nu toe slechts een deel van het oudste complex leren kennen, n.l. het west- en het zuidfront, ten dele, een klein fragment van het oostfront, de grote donjon en sporen van een gebouw, dat tegen de zuidelijke walmuur was gebouwd.

Het westfront bestond uit een 48 meter lange walmuur, met een weergang op bogen aan de binnenzijde en eindigde aan weerszijden tegen een rechthoekige toren. Ongeveer in het midden is een hiaat van bijna 14 meter, waar deze muur deels verdwenen is, en waarvan tot nu toe de rest nog niet onderzocht kon worden. De toren op de zuidwesthoek meet uitwendig bijna 6 meter in het vierkant, met opgaand muurwerk van 1,2 meter dikte, deze bedraagt bij de schildmuur van de wal 90 cm. De toren bevat een gemakkoker. Van de noordwestelijke toren zijn tot nu toe drie muren onderzocht, zodat alleen de maat in de richting oost-west bekend is. Deze bedraagt ruim $8\frac{1}{2}$ meter, het opgaande werk is $\frac{1}{2}$ steen zwaarder dan die van de eerstgenoemde, bijna 1,40 meter. Het zuidfront bestaat eveneens uit een walmuur, waarvan een afstand van bijna 30 meter kon worden vastgelegd. Op een punt 25 meter ten oosten van de zuidwesttoren staat tegen deze muur, die van dezelfde constructie is als die langs de westzijde, een gebouw over een lengte van ruim 10 meter. De afstand tussen de gevel aan de binnenplaats en de buitenzijde van de walmuur bedraagt 13 meter. Op de binnenplaats zijn slechts uitbraaksleuven, waarin nog enkele stenen van de onderste laag in situ lagen, in 1974 aangetroffen. De walmuur bevat in het midden van dit gebouw 2 gemakkokers, wat er op wijst, dat het gebouw een verdieping heeft gehad. De ruimte onder de bogen is van het er achterliggende vertrek gescheiden door een dunne muur, in de steunberen zijn hier ter plaatse doorgangen, zodat op deze wijze een gang wordt gevormd, via welke men langs de muur kon lopen, zonder door het gebouw zelf te gaan of er om heen te moeten lopen.

Het gebouw vormde dus tijdens een eventueel beleg geen hinderpaal voor de verdedigers, die zich snel moesten kunnen verplaatsen. De gehele zuidoosthoek is nog niet onderzocht, maar wel kon over een lengte van 5 meter de uitbraaksleuf van de oostmuur worden vastgesteld. Aan de zuidzijde eindigt deze tegen een dwarsmuur, lang bijna 7 meter, die naar het oosten $3\frac{1}{2}$ meter buiten de walmuur uitspringt en waarop aan de oostzijde een tweede muur aansluit in zuidelijke richting. De vooruitsprong buiten de muur is vrij wat groter dan die van de hoektorens, deze muur is nog 7 meter van het hoekpunt verwijderd. Mogelijk heeft zich hier een poortgebouw bevonden. In de zestiende eeuw is hier in ieder

180 Als noot 54.

Afb. 34 Huis te Riviere: de westmuur ter hoogte van de donjon. In de gracht springt een stuk metselwerk en de houten fundering van de verdwenen noord-westelijke toren uit.

geval nog de toegang tot het kasteel, welke zich niet aan de stadszijde bevond. De uitwendige maat tussen de oost- en westwalmuur bedraagt aan de zuidzijde 55 meter. Daar beide muren niet evenwijdig aan elkaar lopen, zal deze aan de noordzijde circa 49 meter hebben bedragen. In de noordwesthoek staat vrij van de walmuur de grote hoofdtoren of donjon, uitwendig 12 x 12 meter, met op de begane grond muren van 3 meter dikte. Aan de westzijde bedraagt de afstand tussen de steunberen van de walmuur en de toren 3 meter, aan de noordzijde moet deze maat minstens gemiddeld 6 meter zijn geweest. Van deze noordmuur is tot nu toe nog geen spoor teruggevonden, maar deze lijkt niet evenwijdig aan de donjon te hebben gelopen, maar de richting van de ten opzichte van deze enigszins gedraaide noordwesttoren te hebben gehad. Ook de muur, die tussen de noordoosthoek van de donjon en de walmuur was opgetrokken, staat loodrecht op deze richting.

De ruimte op de begane grond van de donjon is afgedekt door een tongewelf en heeft in het midden van iedere wand een hooggeplaatste lichtopening, welk als schietsleuf te gebruiken is. In het noorden van de oostwand bevindt zich een verticale koker in de wand, die zowel op de aanwezigheid van een gemak als van een waterput kan wijzen. Het vertrek heeft geen verbinding met de bovenverdieping en is slechts toegankelijk via een trap in de noordwand, waar op 3 meter boven de begane grond zich een deuropening bevindt. Op deze trap komt een vijfde lichtopening uit in de westwand. Tussen de bouw van de onderbouw van de donjon en de erboven gelegen verdieping heeft een lange onderbreking gelegen, in welke tijd de onderbouw sterk naar het noordwesten verzakte. Voordat men de verdieping begon op te trekken heeft men een spieelvormige opmetseling van enkele lagen moeten aanbrengen om weer verticaal te kunnen bouwen. De oorzaak van deze verzakking is een noord-zuid lopend kreekje in de ondergrond, waarvan de oeverwal van de binnenbocht zich juist onder de oostmuur van de donjon bevindt en de westelijke oever even buiten de westelijke walmuur. Ook in de zuidelijke walmuur heeft deze bodemgesteldheid aanleiding tot sterke verzakkingen gegeven.¹⁸¹

De eerste verdieping heeft muren van 1,35 meter dikte. In iedere wand is een raamopening. In de zuidwesthoek bevindt zich een buiten de toren uitgebouwd gemak, aan de andere zijde van dezelfde wand bevindt zich een lavabo-nis met zandstenen gootsteen en een driepas van metselwerk als versiering. Tegen de noordwand bevindt zich een stookplaats en in de noordwesthoek een klein gemetseld portaal, waarlangs men vanaf de buitenzijde deze verdieping kan bereiken. Dit kan slechts plaats hebben gevonden – vermoedelijk over een wegneembaar houten bruggetje – via de noordwestelijke hoektoren, die zich hier op bijna 2 meter afstand verheft. Toen deze toren in 1351 geheel of gedeeltelijk door de Schiedammers was gesloopt, waren de woonvertrekken in de donjon slechts via een hoge ladder te bereiken en is het begrijpelijk, dat hertog Willem tijdens zijn

181 Dat men tijdens de bouw van de toren deze bodemgesteldheid heeft onderkend, blijkt uit het feit, dat de onderzijde van de toren als het ware trapsgewijs tegen de oeverwal van west naar oost opklimt. Ook ligt de walmuur ten westen van de donjon, die juist ter plaatse van de kreekbedding ligt, dieper gefundeerd dan op andere plaatsen.

verblijf te Schiedam de voorkeur gaf aan het huis Weeldenburg boven de donjon als onderkomen.

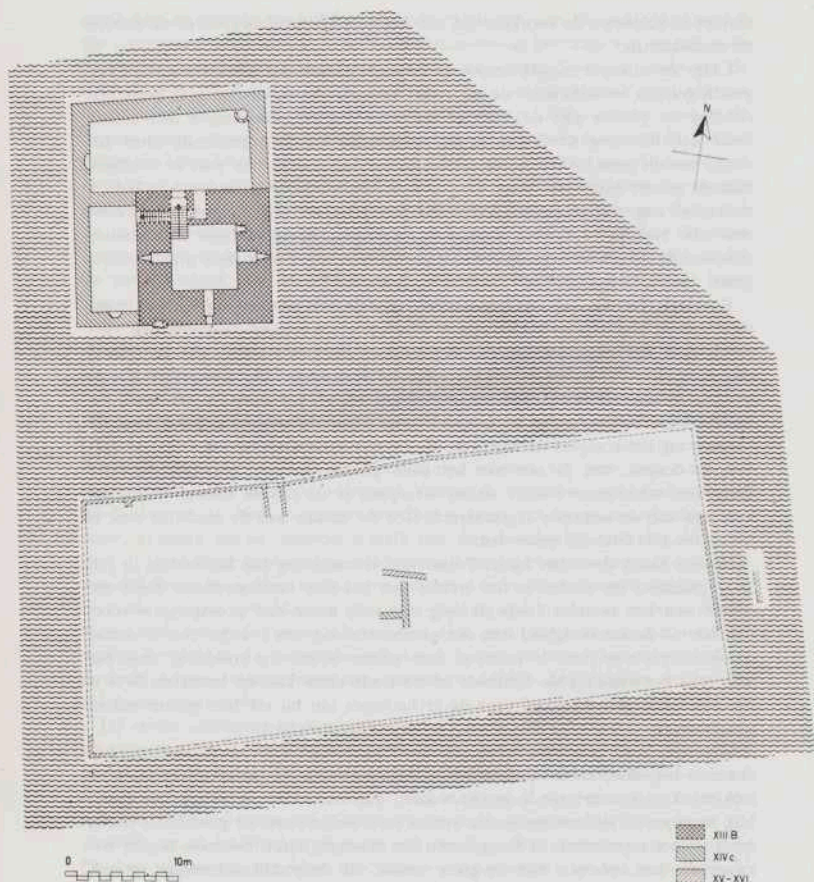
Langs de oostzijde van de donjon en de verbindingsmuur met de wal heeft een gracht gelegen, evenals langs de zuidzijde. De voet van de donjon is in oostelijke richting ter plaatse van de zuidoosthoek veel verder uitgemetseld dan elders. Daar zich hier nog steeds een groot waterbassin uit de negentiende eeuw bevindt, kon dit punt tot nu toe onvoldoende worden onderzocht. Aan de zuidzijde lijkt de gracht niet vlak langs de muur te hebben gelopen, maar ook hier is onderzoek nog niet mogelijk. Wel steekt een steunbeer van de walmuur precies een volle breedte voorbij de rooilijn van de toren. Mogelijk heeft de walmuur zich aan de noord- en westzijde met een of meer bogen over deze gracht voortgezet.

Voorlopig kunnen wij ons nog slechts ten dele een voorstelling van het complex maken. Het lijkt te bestaan uit een onregelmatige omgrachte vierhoek, omgeven door een walmuur. Op de hoeken staan vierkante torens, die gemiddeld niet meer dan 1½ meter buiten de walmuur uitspringen. De uitwendige hoofdmaten van de rechthoek bedragen gemiddeld ruim 55 meter. De woonruimten liggen tegen de zuidmuur en mogelijk ook tegen de oostmuur, waar ook de toegang tot het complex aanwezig is. In de noordwesthoek bevindt zich de vrijstaande donjon, van de rest van het plein gescheiden door een binnengracht. Door een schildmuur zonder stenen weergang is de ruimte tussen donjon en walmuur aan de oostzijde afgeschermd. Hoe de situatie aan de zuidzijde was, is tot nu toe niet duidelijk geworden.

Op een kaart, door Jan Jansz. Potter van de omgeving van het kasteel in juli 1571 getekend (te vinden in het archief van het Sint Jacobsghasthuis) komt ten oosten van het complex langs de weg een stuk muur met poortgebouw voor. Om hieruit de aanwezigheid van een voorburch met een breedte van 50 meter en een diepte van ruim 20 meter te concluderen is wel erg voorbarig, daar het hier zelfs bouwsels uit de vijftiende of zestiende eeuw kunnen betreffen. Wel is het een teken aan de wand voor de archeologen om bij elk hier plaatsvindend graafwerk op te letten, al lijkt dit nog zo weinig spectaculair!

Wanneer is dit gehele complex gebouwd? Het meest voor de hand liggend is dat men begonnen is met de omwalling. Wanneer deze boven maaiveld is opgetrokken, kan de omringende gracht worden gegraven. Het meest gunstige ogenblik hiervoor is, als men buiten de muren geen steigers aan de grachtzijde nodig heeft en het metselwerk zo hoog boven het maaiveld staat, dat men zonder bezwaar dit kan ophogen met de grote massa, uit de gracht afkomstige, grond. Is de omwalling voltooid, dan is het kasteel al bruikbaar. Deze toestand lijkt in 1276 te zijn bereikt, wanneer enkele gebouwen boven de grond staan, omdat dan de kapel wordt genoemd, die in één van deze gebouwen is ondergebracht.

De fundering van de donjon moet gelijk met de omwalling vóór de gracht-aanleg zijn gebouwd, mogelijk tot de nu nog zichtbare plint aan de buitenzijde, waar het opgaande werk een halve steen terugspringt. Deze onderbouw is niet verzakt ten opzichte van de rest van de hoge beganegrondverdieping. Deze moet niet al te lang daarna erop zijn gezet, dus nog voor het einde van het jaar 1277. Het hele kasteel zou dan in maximaal 9 jaar tot stand zijn gekomen, waarschijnlijk

Afb. 35 Huis te Riviere: plattegrond in de periode 1360-1574 (Tekening Th. van Straalen).

lijk wel een jaar minder, daar begonnen moest worden met het bakken van de benodigde steen in de omgeving. De steen was n.l. in deze streek nog niet tot handelsprodukt geworden. De afmetingen van deze steen komen overeen met die, welke wij reeds bij de kerk en het bagijnhof hebben ontmoet. Zij vertonen wel veel variaties, te wijten aan het gebruik van vele verschillende veldovens.

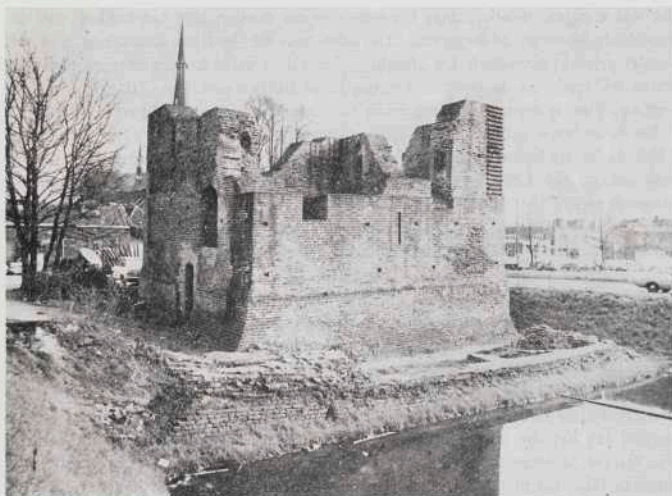
De bovenbouw van de donjon dateert dan eerst uit de periode 1300 tot en met 1303, nadat de bouw minstens 23 jaar had stilgestaan en de onderbouw scheef was gezakt. Na 1304 moet het complex praktisch leeg hebben gestaan en is mogelijk sedert 1340 weer in bewoonbare toestand gebracht en tot 1345 bewoond. Van 1348 tot 1350 kan er zelfs weer wat gebouwd en hersteld zijn. Hierop zouden enkele, tussen het puin aangetroffen stenen van 6 cm dikte, kunnen wijzen.

Thans komen wij aan de herbouw na 1355 door heer Daniël van Matenesse. Daniël maakt een vrij nuchtere indruk, geen man die zich voor een verloren zaak tot het uiterste inzet, maar zijn huik naar de wind hangt. Zijn broer Dirc daarentegen kocht dit groot grafelijk kasteel in 1339, in min of meer vervallen toestand, hoewel hij geen wettige kinderen had en er dus geen dynastie zou vestigen en hij financieel niet in staat was het met een eigen hofhouding te bevolken. Hij liet zich niet begraven in de oude parochiekerk te Overschie, waarin zijn familie al enige eeuwen de eerste plaats innam en memoriediensten stichtte, maar te Haarlem in het koor van de kerk van het Dominicaner klooster en deze Sint Jansheren moeten zielmissen voor hem opdragen, evenals de monniken van de abdij van Egmond¹⁸². Het is het beeld van de landedelman, die hoger-op wil.

Heer Daniël begint pas aan de herbouw, nadat hij een groot deel van de kosten op de graaf heeft afgewenteld. Hij bouwt volgens een bouwplan, dat zich beperkt tot de noordwesthoek van het complex, dat reeds een eigen omgrachting had. Tegen de noord- en westzijde van de donjon worden 2 woonvleugels opgetrokken. Aan de eerste zijde wordt de walmuur en de verbindingsmuur naar de donjon, evenals de muren van de noordwestelijke hoektoren, die niet evenwijdig met de muren van de donjon liepen, verder gesloopt. Zij worden vervangen door nieuwe muren, diep aangelegd, in het opgaand werk 1,35 meter dik, waardoor een noordvleugel ontstond, inwendig gemiddeld 6,5 x 14,3 meter groot, die in de noordoosthoek een ronde waterput bevatte. Op de nog aanwezige onderbouw van de westelijke walmuur werd een gevel van dezelfde zwaarte opgetrokken, welke aan de binnenzijde over deze muur heensprong en ruste op het oude maaiveld. Dit was ook het geval met de muur tussen de beide nieuwe vleugels. De nieuwe zuidgevel was aan de grachtzijde dieper gefundeerd dan aan de binnenzijde en liep als het ware tegen het talud op.

De zuidvleugel bevatte een ruimte van 4 x 9,5 m. In de vleugels was het vloerniveau verhoogd ten opzichte van het maaiveld van voor 1350. Dit blijkt uit een doorgang in de muur tussen beide vleugels in, zodat de resten van de steunberen in het vertrek van de westvleugel uit het gezicht waren verdwenen. In de zuidgevel bevatte dit vertrek een schouw en aan de westzijde enige lichtopeningen, zoals uit het in 1574 in de gracht omgetrokken muurwerk bleek. Verder had het

¹⁸² G.A., Haarlem, Necrologium van de Sint Jansheren, fol. 10v.

Afb. 36 Huis te Riviere: de donjon en de westmuur, gezien vanuit het noordwesten.

vertrek in de noordwesthoek een cirkelvormig bouwsel, door J. G. N. Renaud in 1955 als een wenteltrap geïnterpreteerd, ons inziens zou het ook het restant van een broodoven kunnen zijn.

De noordvleugel had een schouw in de westgevel, waarvan een zandstenen wang, versierd met een beeldhouwde kop, is teruggevonden. Dit fragment dateert zeker uit de vijftiende eeuw. Opmerkelijk is, dat het beeldhouwwerk geheel met witkalk was dichtgesmeerd. Dit zou erop kunnen wijzen, dat de ruimte later een eenvoudiger bestemming heeft gekregen, dan zij oorspronkelijk had. Een opmeting uit 1910 geeft resten van licht muurwerk in de westelijke helft van deze vleugel aan, welke ook op een tekening van Roghman voorkomen. Hoewel het hier zeer late bouwsels kan betreffen, is het mogelijk dat zich hier in de noordvleugel later een entresol bevond, aansluitend op de oude toegang naar de begane grondverdieping van de donjon. In de noordwand van deze laatste is een trap uitgehakt, die van de eerste verdieping van de westvleugel naar de begane grond van de noordvleugel voerde en de oude hier aanwezige muurtrap kruiste. Men heeft bij de aanleg ervan twee oorspronkelijke lichtopeningen verbouwd. De oorspronkelijke binnengrachten zullen ten koste van het vroegere binnenplein verbreed zijn. Wat hiervan over was, werd, nadat al het puin en afval in uitbraaksleuven van de gesloopte muren was gestort, die hiertoe zelfs werden verbreed, afgedekt met een laag klei. Hiertoe vergroef men een deel van de noordoosthoek van het slotplein tot vijver. Slechts aan drie zijden was het nu tot voor-

hof geworden binnenplein nog omringd door de funderingen van de oude wal-muren, die als grondkerende muren dienst deden. Het overblijfsel van de zuid-westelijke hoektoren is door een rechthoekig stuk muur vervangen, dat waarschijnlijk hoger was opgetrokken dan de aanwezige resten van de toren.

Op het terrein zelf zijn de funderingen van lichte gebouwtjes, opgetrokken uit sloopsteen, aangetroffen, die elkaar ten dele opvolgden. Op een later tijdstip is langs de noordzijde langs de gracht een kademuur van kleine steen opgetrokken, is het restant van de oude oostmuur gesloopt en is met de oude steen op bijna dezelfde plaats een nieuwe gebouwd. Er zijn hierbij echter ook kleinere stenen verwerkt, groot 18,2 x 9,1 x 4 cm. Dit wil zeggen, dat dit gebeurde na 1450. In de gracht ligt dan een zwaar blok metselwerk, dat op een brug hier ter plaatse kan wijzen, of mogelijk op een vooruitspringend poortgebouwtje, dat met zijn voorgevel hierop stond en met een tongewelf of twee bogen met de grachtmuur verbonden was.

Tenslotte nog de vraag: waar zijn in het complex sporen van bewoning in de vorm van aardewerk e.d. te verwachten en uit welke periode. Rond het herbouwde huis in de west- en noordgracht slechts materiaal uit de periode 1355-1574; in de zuid- en oostgracht behalve dit, misschien een weinig, afkomstig van de donjon, tussen 1305-1355, hoewel deze het grootste deel van deze periode leeg heeft gestaan; rond het latere voorplein slechts bij de vroegere hoektorens (ook bij de noordwestelijke) materiaal uit 1270-1350 en bij de gebouwen in de zuidoosthoek hetzelfde, doch met dezelfde beperkingen als bij de donjon. Renaud trof in 1947 in de ophooglagen in de noord- en westvleugels laat-dertiende eeuwse scherven aan, die mogelijk van de toen vergraven grachtaluds afkomstig zijn.

Een vrouwenklooster

Tot besluit nog een waarneming in het gebied van de stadsuitbreiding ten noorden van de Nieuwpoort. Hier is ter plaatse van een gesloopt bouwblok in 1973 een onderzoek ingesteld naar de funderingen van het Sint Annaklooster. De weinige archiefgegevens omtrent dit Augustinessen convent zijn verzameld en tot een publikatie verwerkt om enige historische gegevens te hebben¹⁸³. De opgraving zelf is reeds elders gepubliceerd, daarom kunnen wij er hier heel kort over zijn¹⁸⁴.

Het klooster staat op een terrein, waarop in de eerste helft van de vijftiende eeuw een reeds hiervoor vermelde boerderij stond. Het is opgetrokken van baksteen, groot 18,4/19,2 x 8,2/9,2 x 4,2/4,8 cm en wordt als bestaand vermeld in 1498, wanneer de er ten oosten van lopende sloot gedempt mag worden en vervangen door een stenen muur. Dezelfde baksteenmaten vinden wij terug in de funderingen van het in 1483 gebouwde kasteeltje te IJsselmonde. Bezien wij

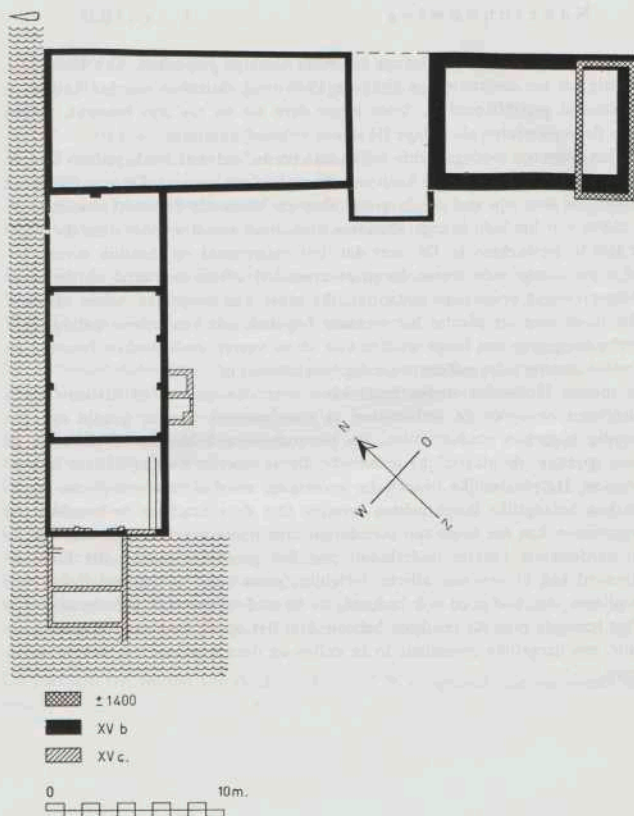
183 C. H. A. M. VAN ES en C. HOEK, *Bronnen tot de geschiedenis van het Sint Annaconvent te Schiedam*, in: *Ons Voorgeslacht*, 29, 1974, blz. 166-173.

184 C. HOEK, *Oudheidkundig Bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1973*, in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1974, blz. 111-118.

echter de economische toestanden te Schiedam en omgeving dan lijkt de stichting wel iets vroeger te stellen te zijn. In Rotterdam wordt het Augustijnen klooster omstreeks 1459 gesticht en ontvangt een jaar later een privilege van het stadsbestuur. Het Schiedamse huis zal ongeveer gelijktijdig verrezen zijn, daar het complex in één opzet tot stand is gekomen en grote overeenkomst vertoont met dat van het Rotterdamse klooster. Beide bezitten b.v. een recht gesloten kapel. Ook de veel voorkomende steenlengte van 19 cm geeft aanleiding de bouw op omstreeks 1450 te dateren. Te Schiedam bestaat het uit 2 loodrecht op elkaar staande vleugels, de noordoostvleugel bestaat uit twee delen, gescheiden door een 4 meter breed, door een muur omgeven, tussenterrein. Het westelijke deel meet uitwendig 7,75 x 17,20 meter en heeft geen inwendige onderverdeling. Wij zouden hierin de kapel willen zien, met in het verlengde ervan de woning van de pater met een eigen binnenterrein. Van dit paterhuis is geen opgaand muurwerk aangetroffen, maar slechts de onderste lagen van de fundering, die breder was dan de muren zelf. Hierdoor lijkt het muurwerk op de plattegrond zwaarder dan van de overige gebouwen, wat beslist niet het geval is geweest. Ook konden hierdoor eventuele binnenmuren van dit huis niet worden vastgesteld, de breedte was gelijk aan die van de kapel, de lengte ruim 10 meter.

De beide gebouwen liggen aan de noordoostzijde langs een pad, langs de grens-sloot van het terrein. De westvleugel sluit op de kapel aan en heeft een lengte van 19,5 meter bij een breedte van 6,5 meter en is in drieën verdeeld. Langs de noordwestzijde loopt een sloot, die zich aan het einde van de vleugel ombuigt naar het zuidoosten. Het vertrek dat op de hoek van de beide sloten ligt, heeft evenals het aangrenzende een bakstenen vloer, waarin een goot, die door de gevel loopt op de sloot aan de zuidzijde. Dit vertrek is later verbouwd door het aanbrenge van een brede schouw en het buiten gebruik stellen van de goot. Waarschijnlijk gelijktijdig hiermee is een tegen de zuidzijde in de sloot uitstekende aanbouw opgetrokken, bestaande uit 2 vertrekken, van baksteen 19 x 19 x 4,8 cm, uitwendig 4,5 x 5,2 meter. De grootste ruimte heeft een vloer van bakstenen op hun plat, die lager ligt dan de andere vloeren, en met een natuurstenen horizontale afvoerkoker naar de sloot. Deze aanbouw kan niet veel jonger dan de rest van het complex zijn en is kennelijk een washuis. Aan de zuidzijde ervan steekt nog een stoepje de sloot in. Mogelijk is dit washuis eerst geprojecteerd geweest in de er aangrenzende ruimte en is het bouwplan later gewijzigd.

Het middelste vertrek in de westvleugel is 8,25 meter lang en is door lisenen in 3 traveeën verdeeld. Voor dit vertrek is buiten tegen de gevel een wat latere uitbouw opgetrokken, die zowel de toegang tot de begane grond als tot de verdieping heeft bevat. Het vrijstaande paterhuis lijkt later te zijn opgetrokken dan de beide op elkaar aansluitende vleugels, daar hier tussen het reeds vermelde materiaal ook bakstenen voorkomen, groot 16,8/17,2 x 7 x 4,2 cm. Het tijdsverschil hoeft niet groot te zijn, maar het kan betekenen, dat eerst de beide op elkaar aansluitende vleugels geheel zijn voltooid, voordat met de bouw van het paterhuis is begonnen. Daar in de funderingen veel steen afkomstig van de boerderij secundair is verwerkt, mogen wij wel aannemen, dat deze gesloopt is om plaats te maken voor het klooster.

Afb. 37 Het Sint Anna convent: Plattegrond (Tekening Th. van Straalen).

Over de mobiele vondsten is tot nu toe maar terloops gesproken. Een klein deel, afkomstig uit het onderzoek in 1947 en 1948 rond de ruïne van het kasteel, is door Renaud gepubliceerd¹⁸⁵. Voor zover deze tot nu toe zijn bewerkt, volgen die van de laatste jaren als bijlage III in een volgend nummer.

Uit het hiervoor medegedeelde blijkt, dat reeds heel wat werk gedaan kan en moet worden, voordat men de hulp van de archeoloog inroept. Deze is echt geen tovenaars, die met zijn staf op de grond slaat en hiermede de meest wonderbaarlijke zaken aan het licht brengt. De arme man moet geleid worden naar de plaats waar iets te verwachten is. En over dat 'iets' moet eerst op stedelijk niveau bepaald worden, wat men wenst. Er moet eventueel advies gevraagd worden over de belangrijkheid ervan aan instanties, die meer van dergelijke zaken afweten. Verder moet men ter plaatse het wanneer bepalen, met een ruime speling, daar de archeoloog over een lange waslijst van uit te voeren onderzoeken beschikt en dus beslist niet op ieder willekeurige dag beschikbaar is.

De meeste Hollandse steden beschikken over een grotere of kleinere eigen archiefdienst, waarvan de ambtenaren in staat moeten worden geacht om een eenvoudig historisch stadsstramien, als hiervoor voor Schiedam is geschetst, te kunnen opzetten; de plaatselijke technische dienst moet in staat zijn het 'wanneer' te bepalen. De plaatselijke historische vereniging en/of de archeologische werkgroep kan belangrijke hulpkrachten leveren. Om deze krachten te bundelen en te organiseren kan het beste een coördinatie-commissie worden opgericht, die de taken verdeelt en contact onderhoudt met het gemeentebestuur, dat hierdoor gevrijwaard kan blijven van allerlei loffelijke, maar vaak wilde, initiatieven van particulieren, die, hoe goed ook bedoeld, als zij mislukken, vaak het tegengestelde van het beoogde doel als resultaat hebben. Het ligt op de weg van het genoemde bestuur, een dergelijke commissie in te stellen en deze hierdoor een zekere status te geven.

185 J. G. N. RENAUD: *Het Huis te Riviere, Zuid-Holland*, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, deel VI, Den Haag, 1955, blz. 126-133; ook verschenen in: *Zuid-Hollandse Studiën*, deel IV, Dordrecht, 1954, blz. 24-49.

Bijlage I

Verpachting van de landerijen rond de Schie in 1334
volgens de verclaringhe van 's gravenrenten

W 1: Gherit Clais s. 10 morgen	10 lb.
W 2: Troef Argent $2\frac{1}{2}$ morgen 1 $\frac{1}{2}$ hond	3 lb. 12 sc. 4 d.
W 3: Dirc die Vriese $5\frac{1}{2}$ hond 16 gaerden	1 lb. 12 sc. 6 d.
W 4: Henric heren Dirx s. ende Ghoswijn 6 morgen	6 lb.
W 5: Gheret Pieter Vos s. ende Jan Gheret Waerds s. 6 morgen	6 lb. 12 sc.
W 6: Doede Alide s. ende Pieter Duive $8\frac{1}{2}$ morgen	8 lb. 18 sc. 6 d.
W 7: Jacob Enghelszoen $5\frac{1}{2}$ morgen 1 hond 42 gaerden	5 lb. 6 sc. 1 d.
W 8: Dirc die Woester 4 morgen $2\frac{1}{2}$ hond	4 lb. $2\frac{1}{2}$ sc.
	praeter ord.
01 : Zegher Aelmaers z. $5\frac{1}{2}$ morgen praeter 10 gaerden	4 lb.
02 : Dirc Gheijen s. ende Pieter van der Zandwerd 11 morgen	11 lb. 10 sc.
03 : Jacob Kersekijn z. $4\frac{1}{2}$ hond	1 lb. 10 sc.
04 : Pieter Wevel 5 hond	1 lb. 2 sc.
05 : Jan die Coelman van der boeverie	2 lb. 15 sc.
06 : Dirc die Vriese	8 sc.
07 : Willem die Coolman	10 sc. 6 d.
08 : Die Wachter $1\frac{1}{2}$ morgen 1 hond	2 lb. 10 sc.
09 : Haer Henric van den Boemgherde	2 lb.
010 : Dirc Bokel 24 morgen 5 hond 49 gaerden	29 lyb. 18 sc.
011 : Item Dirc 4 hond $5\frac{1}{2}$ gaerden metten hovekijn	1 lb. 2 sc.

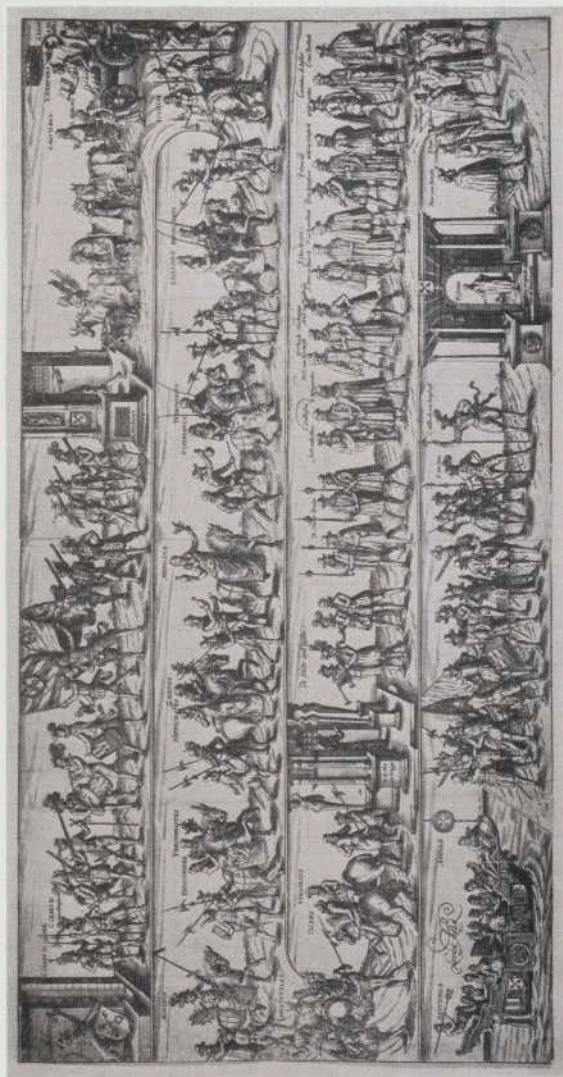
De percelen ten westen van de Schie zijn met W aangeduid, die ten oosten ervan met O.

Bijlage II

De Hofstedenhuur

reconstructie			1316	1334	1360	1461
no.						
1	3-4	2k	3-4	3-4	2k	3-4
2	5-0	2k	2-6 2-6	2-6 2-6	2k	2-6 2-6
3	3-10	2k	3-10	2-5 0-11 0-6	2k	2-5 0-11 0-6
4	4-0	2k	1-4 2-5	4-0	2k	4-0
5	4-8	2k	4-0 0-0	2-8 0-8	2k	2-8 0-8
6	5-8	2k	0-6 5-0	5-4	2k	5-4
7	6-0	2k	6-0	6-0	2k	3-0 3-0
8	5-0	2k	5-0	5-0	2k	5-0
9	2-0			2-0		
10	7-0	2k	7-0	5-0 2-0	2k	5-0 2-0
11	5-0	2k	5-0	5-0	2k	5-0
12	5-0	2k	5-0	5-0	2k	5-0
13	5-0	2k	2-6 2-6	2-6 2-6	1k	2-6 2-6
14	5-0	2k	2-6 2-6	2-6 2-6	1k	2-6 2-6
15	5-0	2k	5-0	5-0	2k	5-0
16	24-0	2k	6-0 13-0 5-0	3-0 3-0 13-0 5-0	1k	3-0 3-0 13-0 5-0
17	25-0		5-0 20-0	5-0 15-0		5-0 5-0 5-0 5-0 2-6 2-6
18	12-6	2k	1-2 10-0 1-0	1-6 10-0 1-0	2k	1-6 10-0 1-0
19	20-0		20-0	20-0		20-0
20	17-0	2k	17-0	17-0	2k	17-0

reconstructie			1316	1334	1360	1461
21	16-0	2k	16-0	14-0 2k	14-0	10-0 2k 4-0 2k
22	12-0	2k	12-0	16-0 2k	16-0	5-0 2k
23	12-0	2k	12-0	Keizerrijk 10-0		
24	19-0	2k	Holsteeg			
25	14-0	2k	13-0	14-0 2k	14-0	14-0 2k
26	18-8	2k	18-8	18-8 2k	18-8	
27	16-0	2k	8-0 8-0	8-0 1k 8-0 1k	8-0 8-0	8-0 1k
28	20-0	2k	20-0	20-0		10-0 2k
29	0-2		0-2	0-2	0-2	
30	6-10	2k	5-0 1-10	5-0 1-10	5-0 1-10	4-10 2-0 1k
31	Vredericks huis					
32	Jan van Rinsburg					
33	6-0	2k	1-4 1-4 1-0 1-2 1-2	3-8 1-2 1k 1-2 1k	3-8 1-2 1-2	3-8 1-2 1k 1-2 1k
34	8-4	2k	0-8 0-8 7-0	0-8 3k 0-8 2-0	0-8 0-8 2-0	0-8 1k 0-8 1k
35	7-0	2k	13-0	7-0 2k	3-6 3-6	3-6 1k 7-6 1k
36	6-0	2k		6-0 2k		2-0
37	6-0	2k	6-0	6-0 2k		3-0 1k
38	6-4	2k	1-8 3-0 3-0	1-8 2k 2-0 2-0		5-0 3-8 2k
39	Weeldenburg					
40	Jan van Rinsburg					
41	10-8		10-8	10-8		4-0 2-0
42	20-0		20-0	20-0		

Afb. 1 Inwijdingsoptocht bij de opening van de Universiteit op 8 februari 1575 (Anonieme Gravure).

door

W. H. VROOM

Een tentoonstelling over de stichting en de eerste bloei van de Leidse universiteit tussen 1575 en ca. 1650 in het Rijksmuseum te Amsterdam van 27 maart tot en met 8 juni 1975.

De stichting van de universiteit van Leiden vierhonderd jaar geleden was in eerste instantie een aangelegenheid van Holland en Zeeland. Op 28 december 1574 richtte Willem van Oranje zich tot de Staten van die gewesten met het voorstel een eigen universiteit op te richten. Leiden werd op 2 januari 1575 de uitverkoren stad, maar zij was niet zonder concurrenten. Er is aanvankelijk ook gedacht aan Middelburg en aan Gouda. Niet het dappere verzet van de Leidenaars tijdens het beleg door de Spanjaarden heeft de doorslag gegeven, maar veeleer de aanwezigheid in die stad van een man, die door zijn intellectuele achtergrond en ontwikkeling én door zijn relaties in de 'republiek der letteren' in staat kon worden geacht de idee universiteit naar humanistisch model vorm te geven. Jan van der Does, Janus Dousa, heeft die verwachtingen waar gemaakt. De komst van twee coryfeeën op filologisch gebied, de Brabander Justus Lipsius en de Fransman J. J. Scaliger, is aan zijn bemoeienissen te danken.

Dank zij de aanwezigheid van hen en van andere kopstukken als de botanicus Clusius en de jurist Donellus blijkt de jonge academie al spoedig van internationale betekenis. Dat is dan ook de reden waarom in het Rijksmuseum een tentoonstelling wordt gehouden gewijd aan haar stichting en haar eerste bloeiperiode tot ongeveer 1650.

Drie van de vier zalen handelen over universitaire instellingen, die al in de 17de eeuw een 'must' waren voor elke tourist: het Theatrum Anatomicum, de universiteitsbibliotheek en de Hortus Botanicus.

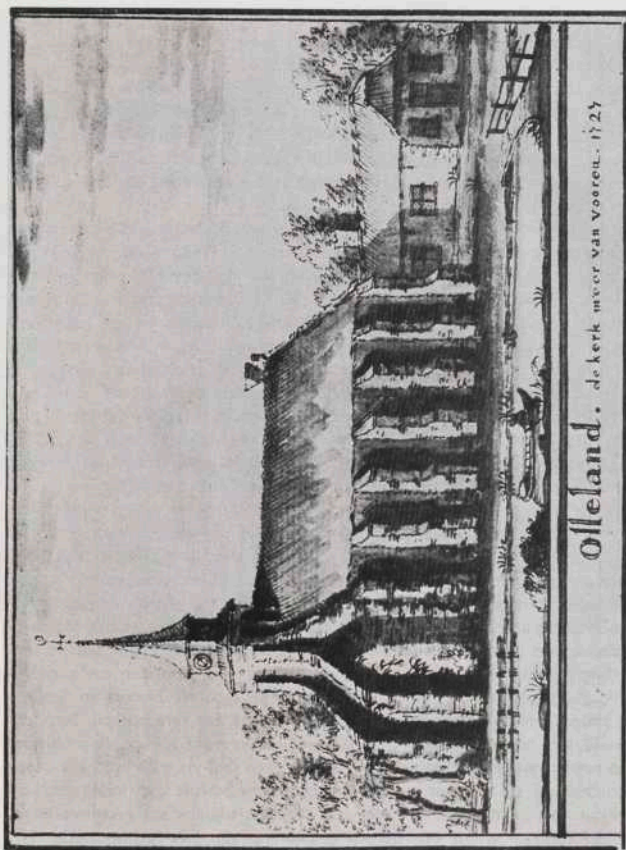
Het *theatrum*, omstreeks 1820 gesloopt, is zo precies mogelijk gereconstrueerd. De bezoeker krijgt de gelegenheid de ruimte te ervaren van het kleine, bijna intieme, houten amfiteatervormige bouwsel met zijn bizarre, lugubere aankleding welke er te zien was in de zomermaanden, wanneer er niet werd geanatomiseerd. De diepere betekenis achter die vreemde verzameling van mens- en dierskeletten ontgaat ons goeddeels, al komt één gedachtengang heel duidelijk naar voren: een oproep tot de bezoeker zich te bezinnen op de ijdelheid van dit leven en op de verlossing door Christus. Daarop duiden de opschriften op de vanen die de menselijke skeletten, lugubere overblijfselen van ontlede misdadigers, in de hoogte steken. Daarom is ook de zondeval van Adam en Eva op de sectietafel ten tonele gevoerd. De oude collecties van het *theatrum*, terecht gekarakteriseerd als het oudste universitaire museum ter wereld, zijn, voor zover nog traceerbaar, weer

bijeengebracht. Bijzonder belangwekkend is de verzameling Egyptische voorwerpen, welke door een Nederlander in 1619 ter plaatse werd verworven en die nu bewaard worden in het Rijksmuseum van Oudheden.

In de opstelling over de *universiteitsbibliotheek* ligt de nadruk op de wijze, waarop een geleerdenbibliotheek haar collectie opbouwde. Zo zijn hier de handschriften door Scaliger gelegateerd, bijegelegd. Er is een vitrine gewijd aan de wijze waarop klassieke bronnen werden uitgegeven en vanzelfsprekend een, waarin de uitgaven van de befaamde Academiedrukkers, Plantijn, Raphelengius en de Elseviers worden getoond.

De *Hortus Botanicus*, aangelegd onder leiding van de befaamde botanicus, de Zuid-Nederlander Carolus Clusius, vult de laatste zaal. Hier geen exacte kopie, maar een 'ideaaltypische' reconstructie, waardoor de specifieke bijdrage van Clusius aan de botanie tot haar recht komt. Een universiteitstuin stond aanvankelijk geheel ten dienste van het medisch onderwijs. Planten werden bestudeerd omwille van hun geneeskrachtige werking. Clusius daarentegen bestudeerde planten ook om hun zuiver botanische betekenis. Vandaar zijn belangstelling voor bolgewassen, maar ook voor plantengeografie; hij stelde locale flora's samen van Spanje, Portugal en van Hongarije. Zó zijn de planten in de gereconstrueerde tuin bijeengezet: medische planten, planten uit Zuid- en Midden-Europa en bolgewassen. Bovendien is voor zover mogelijk het museum voor natuurlijke historie, dat al heel vroeg aan de hortus was verbonden, gereconstrueerd.

Aan deze drie gespecialiseerde zalen gaat een algemene zaal vooraf. Daar wordt een poging gewaagd om recht te doen aan de achtergronden van de stichtingsgeschiedenis van de universiteit, aan het bestuur, de gebouwen, de studie, de hoogleraren en de studenten. Vooral echter wordt de bezoeker geïntroduceerd in de wetenschapsbeoefening omstreeks 1600. Voorop de faculteit der letteren, de basis voor alle studie, dan de theologie, de medicijnen, de rechten en de ingenieursschool, een para-universitaire instelling. De deskundigen, die aan de tentoonstelling hebben meegewerkt, hebben steeds geprobeerd om aan een goed gekozen voorbeeld de werkzaamheden van grote filologen als Lipsius en Scaliger en van andere wetenschapsbeoefenaars toe te lichten. De vele boeken, hier tentoongesteld, zijn opengeslagen op een passage, die typerend is voor de problematiek van het betreffende vakgebied. Dat maakt deze zaal voor de bezoeker moeilijk en tijdrovend. Er is echter in deze tentoonstelling bewust afwisseling gebracht in de wijze waarop de bezoeker met een stuk verleden wordt geconfronteerd. In de inleidingszaal wordt een beroep gedaan op zijn lees- en studiezin. Het anatomisch theater beoogt de bezoeker emotioneel aan te spreken. In de opstelling over de bibliotheek hebben de boeken een andere functie dan in de eerste zaal: zij zijn er als verzamelobject, om hun zeldzaamheidswaarde of hun uiterlijke hoedanigheden. De hortuszaal tenslotte verplaatst de bezoeker concreet in het werkterrein van een 16de eeuwse botanicus door de aanwezigheid van planten, die om hun medisch en vooral hun botanisch belang een plaats in de universiteitstuin werden waardig gekeurd.

Ottoland. de kerk meer van vooren. 1724

Afb. 1 De Kerk van Ottoland in 1724. Gewassen pentekening (125 x 166 mm) door J. Stellingwerff naar C. Pronk (Staatliche Graphische Sammlung 8 München 2, Meisserstrasse 10, Inv. nr. 11, 431).

De bouw van een dorpskerk in de 18e eeuw¹

door

C. A. VERRIPS-ROUKENS

Inleiding

Door toevallige omstandigheden kreeg ik in 1971 toegang tot het archiefmateriaal van de Nederlands Hervormde kerkeraad en kerkvoogdij in Ottoland, een klein dorpje midden in de Alblasserwaard, het nog altijd groene hart van Holland. In deze archieven bleek zich een schat aan gegevens te bevinden omtrent de bouw van de 18e eeuwse kerk, die nog steeds het dorpsgezicht van Ottoland bepaalt. Omdat ik het jammer zou vinden, wanneer het verhaal over de kerkebouw en de financiële perikelen, die er mee gepaard gingen, onbekend zouden blijven voor de regionale historici, die de Alblasserwaard zo overvloedig telt, volgt hieronder een weergave van de in het archief bewaarde geschiedenis.

In het begin van de 18e eeuw bevond de kerk van Ottoland zich in een zeer slechte staat. Het gebouw stamde uit de 16e eeuw en was oorspronkelijk een Rooms Katholieke kerk, die na de Reformatie bij de dorpsbewoners als bedehuis in gebruik bleef. Hoewel deze kerk, net als de huidige, op een terp stond, bleef ze niet gespaard voor de vele overstromingen, die de Alblasserwaard in het verleden zo vaak hebben getroffen. Nu eens kwam het water uit het oosten door doorbraken van de Diefdijk, Lingedijk of Lekdijk bij Ameide, dan weer drongen stormvloed en daardoor zal ieder ogenblik de kerk in elkaar kunnen storten. Door al deze calamiteiten is men genoodzaakt geweest om de preekstoel dan eens hier en dan eens daar in de kerk te plaatsen. Het is ook al eens voorgekomen, dat er bij sterke wind geen diensten in de kerk konden worden gehouden of dat de predi-

1 De schrijfter is de kerkvoogdij en kerkeraad van de N.H. Kerk te Ottoland zeer erkentelijk voor de bereidwilligheid, waarmee zij hun archieven ter inzage hebben gegeven.

2 M. W. SCHAKEL, *De waterwolf slaat toe*, Noordeloos, 1954.

kant halverwege de dienst moest ophouden. Op het dak kan men geen leien meer leggen en de balken houden al jaren geen spijkers meer, zodat het bij wind, regen of sneeuw lijkt, of de predikant en gemeente onder de blote hemel geplaatst zijn.

Het valt te begrijpen, dat in zo'n ruïne geen kerkdiensten meer gehouden konden worden. Het dorpsbestuur van Ottoland en Laag Blokland, waarvan de bewoners ook in Ottoland ter kerke gingen, besliste, dat er een nieuwe kerk moest komen. Zodra dit besluit echter bekend werd, ontstond er een nieuw probleem. Waar moest het benodigde geld verkregen worden? Alle dorpingen waren door de laatste watersnood hun have en goed kwijtgeraakt. In zijn *De Noodlydende Alblasserwaardt* schetste Jacobus van Vechoven de treurige gevolgen van de overstroming:

Gedurende dese droevige en alvernielende Watersnood, had men seer harde winden en stormen uyt den Noordwesten, 't welk de elende en becommeringe van de bedroefde ingezetenen des te grooter en swaarder maakte, dewyl door de Wind, en de slag van 't Water, Huysen, Schuuren, Keeten en Bergen wierden in- en weggeslagen. Men sag geheele Dorpen, ende Huysen tot de daken toe onder water geset. insonderheyd leden de Dorpen van Wyngaarden, Brandwyk en Gybeland, Laag Blokland, Ottland, Goudriaan en andere laage Dorpen seer veel; een onnoemelyk getal Huysen wierden gesloopt, en stortte in; daar sag men een gevel of sydemuur ingeslagen; hier de Huysen van haare daken berooft, over al sag men Goederen, Kisten, Kasten, en andere Meubilen dryven; gints hoorde men 't gekerm en sugten van de noodlydende, die in desen nood te vergeefs om hulp riepen, geen Buuren konden de benaauwden en beangsten, wiens Huysen, van de gebinten berooft, met deselve slingerden en wiegden als een schip voor syn anker, te gemoet komen; het gejammer der vrouwen, 't geweën der kinderen, 't geroep en geklag der mannen, en 't loeyen der Beesten, vervulde dese landstreek alomme (1727, pp. 99/100) ³.

De dorpingen waren dus niet in staat een bijdrage te leveren voor de bouw van een nieuwe kerk. Bovendien waren pastorie en schoolhuis pas hersteld met geld, dat met veel moeite door de gemeente was bijeen gebracht. Het stond van tevoren al vast, dat het kerkgebouw bescheiden en goedkoop moest zijn en dat er aan landelijke organisaties subsidies moesten worden aangevraagd.

Financiële perikelen

De taak om het geld bij elkaar te krijgen werd toebedeeld aan de secretaris van de Baronie van Liesveld, waarin Ottoland gelegen was. De secretaris was tevens Schout van Ottoland, de heer H. Hermans en de Schout van Laag Blokland, de heer E. van Asperen. Zij meenden, dat er een meer geletterd persoon moest worden aangetrokken. Ze namen daarom de Procureur mr. D. Greef uit 's Gra-

³ JACOBUS VAN VECHOVEN, *De noodlydende Alblasserwaardt*, Dordrecht, 1727, blz. 99-100.

venhage in de arm. Op 10 mei 1729 schreef deze een brief aan de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland. Hierin vroeg hij uit de kas van het Geestelijk Comptoir een bedrag van 4.000 gulden. Dit verzoekschrift had niet het gewenste effect. Toen het wachten op antwoord te lang duurde, besloten de Schout en Schepenen van Ottoland en Laag Blokland het zelf maar eens te proberen. In hun schrijven werd zeer uitvoerig uiteengezet, hoe het kwam, dat de gemeente zelf geen geld kon opbrengen. Er uit blijkt, dat er in die jaren een grote sterfte onder het rundvee optrad, zodat de dorpelingen nauwelijks nog in leven konden blijven.

Inmiddels had het dorpsbestuur een bestek laten maken voor een kleine kerk door de al eerder genoemde *fabrie* Jan Pluym, maar zelfs deze kleine kerk zou 8.000 gulden moeten kosten. Nogmaals vroeg het dorpsbestuur om een subsidie van 4.000 gulden. Het verzoekschrift was ondertekend door de al eerder genoemde Schouten en de Schepenen Jan Groen, Harmen van Esch, Gerrit Floren, Cornelis Schijf, Hendrik Noordeloos, Dingeman Sterrenburg, Gerrit Pleunen en Cornelis Dirxe.

Hierop lieten de Staten van Holland de toestand van de gemeente onderzoeken door bestuurders van Dordrecht, Haarlem, Gorinchem en Schoonhoven. Op 17 januari 1732 besloten de Staten van Holland een subsidie van 1600 gulden te verlenen *tot opbouw van een nieuwe kerk in Ottolandt*. Dit bedrag zouden Schout en Schepenen echter pas in handen krijgen, als de kerk zover afgebouwd was, dat er in geprekeet kon worden. De diaconie zegde ook een subsidie toe. Ze beloofde 1200 gulden uit de armenkas bij te dragen. Het handelde hier om een mondelinge belofte, waarover nog moeilijkheden zouden ontstaan, maar daarover in het vervolg meer. Verder zegden de *Groote Armen* ook 1200 gulden toe. Met de *Groote Armen* werd het Burgerlijk Armbestuur bedoeld, dat al in die tijd naast de diaconie bestond. Omdat het bijeen gebrachte geld nog lang niet voldoende was, werd toch maar besloten om ondanks de grote armoede onder de bevolking een hoofdelijke omslag te houden. Iedere inwoner betaalde een bepaald bedrag gebaseerd op de hoeveelheid grond, die hij in eigendom had. In Ottoland bracht deze omslag 650 gulden op en in Laag Blokland 325 gulden. Ook de Schout van Laag Blokland, de heer Van Asperen, die in Giessendam woonde, schonk 400 gulden en ene Dirk den Toom gaf 800 gulden.

Hoewel men nu nog bijna 2000 gulden tekort kwam, wilde het dorpsbestuur de bouw van de kerk toch maar laten beginnen. Er zou zoveel mogelijk bezuinigd moeten worden op de materialen, maar het bestek, dat Jan Pluym op 4 maart 1732 in definitieve vorm bij de Schout ingeleverd had, zou in zijn geheel uitgevoerd worden. Vermoedelijk hebben de hoogwaardigheidsbekleders gedacht: wij zullen eerst maar gaan bouwen, daarna kunnen we wel eens aan betalen gaan denken. De eerste rekening kwam al snel binnen. Jan Pluym wilde de kosten van het inspecteren van de kerk in 1729 en zijn architectenwerk uitbetaald krijgen. Zijn totale onkosten bedroegen 44 guldens en 11 stuivers. Het is wel opvallend, dat bijna de helft van dit bedrag t.w. 17 guldens en 4 stuivers besteed was aan verteringen en vervoerskosten.

De aanbesteding

Op 10 juli 1732 waren alle bestuurders, timmerlieden en metselaars, die belangstelling hadden in het oude 'Rechthuys' van Ottoland aanwezig. Ter inzage lagen twee bestekken, die door Jan Pluym verzorgd waren. Een voor de timmerman en een voor de metselaar. Uit de archiefstukken blijkt, dat de kerkeraad het recht van aanbesteding had. Zij kon dus beslissen, welke ambachtslieden het werk zouden uitvoeren. In die kerkeraad hadden op dat moment zitting Jan Groen, Jochem den Toom, Herman van Esch en Arie Nijsz. Corevaer. De aannemer van het timmerwerk werd Cornelis Trueren, afkomstig uit Bergambacht, tegen een bedrag van 2147 gulden. Volgens de gewoonte van die tijd moest hij twee borgen meebrengen, die de bestedingsakte mede ondertekenden. Dit waren Adriaan de Bruyn, Schout van Streefkerk, en Adriaan van Sevenhoven, houtverkoper te Dordrecht.

Voor het afbreken van de oude kerk en het metselwerk werd ook een kandidaat gekozen en wel Isaac Paardekoper uit Heycoop. Zijn borgen waren zijn broer Cornelis Paardekoper en Willem van Houwelingen. Isaac nam het werk aan voor 2990 gulden. Er werd verder bepaald, dat de beide aannemers zouden zorgen voor eigen gereedschap en drinkbier. Al het in het bestek genoemde werk moest klaar zijn voor 1 november 1732. Iedere dag, dat hij er langer over zou doen, zou de aannemer 5 gulden verbeuren, die ten goede zouden komen aan de armenkas. De eerste betaling van $\frac{1}{3}$ deel van de afgesproken som, zou hij ontvangen als de nieuw te bouwen kerkmuur op zijn hoogst was. Dingeman Sterrenburg, de mees-tertimmerman, werd benoemd tot opzichter van het werk. Hij zou er nauwlettend op moeten toezien, dat alles volgens bestek zou worden uitgevoerd.

De bouw

De metselaar kon als eerste met zijn werk beginnen. Uit de oude kerk moest hij alle vloerstenen en zerken halen en die buiten de kerk opslaan. De toren en het koor moesten geheel afgebroken worden en de voor-, achter- en noordgevel zo laag gemaakt, dat ze weer goed opgemetseld konden worden. Er werd in augustus 1732 met het werk begonnen. Op de negende van die maand werd de straat opgebroken en het puin weggekruid. Meteen daarna werd door elf arbeiders uit Ottoland en Goudriaan een nieuw fundament geheid. De heipalen werden vervaardigd uit oud hout, dat de timmerman ondertussen uit de kerk had laten halen. Niet de hele kerk werd opnieuw onderheid, alleen die delen, waar het nodig was. De elf arbeiders kregen voor hun werk in totaal 13 gulden uitbetaald.

Voordat de timmerman met de bouw kon beginnen, moest hij eerst het hout gaan kopen en wel precies die soorten, die volgens het bestek nodig waren d.w.z. voornamelijk grenen, vuren en eikenhout. De eerste hoeveelheid fundamentplanken, die hij kocht, bleken niet te voldoen. Het waren denneplanken i.p.v. vuren, zoals bepaald was. Om dit niet weer te laten voorkomen ging het hele dorpsbestuur mee naar Dordrecht om daar goed hout uit te zoeken. Er werd in die stad

in een herberg voor 6 gulden en 6 stuivers aan verteringen gebruikt, voordat men naar de houtwerven ging. Dit is geen gering bedrag geweest, als men bedenkt, dat een architect als Jan Pluym slechts 4 gulden voor een gehele dag werken kreeg uitbetaald. Uiteindelijk werd beslist, dat Adriaan van Sevenhoven het hout mocht leveren. Hij moest het eerst zagen en het daarna op Groot-Ammers laten brengen. Cornelis Truieren zou dan verder zorgen voor het vervoer naar Ottoland.

Op 26 augustus 1732 lagen de houtschuiten echter te wachten voor de sluizen in het Elshout. De waterstand was te laag om de Alblasserwaard in te kunnen varen. De Schout van Streefkerk, die als borg van de timmerman bang was voor vertragingen, zorgde er voor, dat er extra water in de boezem werd gelaten, zodat de schuiten Ottoland snel konden bereiken. De houtleverancier Van Sevenhoven zal later wel spijt gekregen hebben van het bezoek, dat de Ottolandse hoge heren aan zijn houtwerf brachten. Er bestaat namelijk een briefje van hem, dat hij schreef op 15 mei 1733 en waarin staat:

Mijnheer de Schout, Hopman, ik wenste wel, dat Ued zo goed waert, dat gij dat geld vanwege die twee denneplanken van jaar 1732 die Ued tot de Ottolandse kerk geordeneerd hebt, betaalde, want ik ben voorleze à 30 gulden de twee. Ued weet wel dat jonge kapluy het geld van node hebben en blijven Ued toegene-gen dienaar.

Het uiterlijk van de kerk

Langzaam kreeg de kerk het uiterlijk, dat het gebouw nu nog heeft. De kerk is 64 voet lang en 40 voet breed. De onderste muren zijn $3\frac{1}{2}$ duim dik, opgemetseld uit oude stenen. De vloer ligt 4 voet hoger dan de oude kerkvloer. De muren zijn elk $22\frac{1}{2}$ voet hoog en aan twee zijden bevinden zich in totaal 10 lichtgaten van $4\frac{1}{2}$ bij $11\frac{1}{2}$ voet. De voor- en achtergevel zijn boven de al genoemde 22 voet nog eens 33 à 34 voet hoog. Aan de zuidzijde ligt op het fundament een grauwe 'naamse' onderdorpel. Al het muurwerk werd aan de binnenzijde met kalk overgepleisterd en de uit de oude kerk gehaalde vloerstenen en zerken werden op een nieuw aangebrachte aarden vloer gelegd. Tegen de achtergevel werd een kerkeraadskamer gebouwd en een *benehuys*. Deze kerkeraadskamer was 30 voet lang en 17 voet breed. De vloer er in werd bedekt met nieuwe rode en blauwe plavuizen. Het gehele dak van de kerk en kerkeraadskamer moest de metselaar dekken met nieuwe blauwe leien. De timmerman moest de preekstoel, het hek er omheen en alle banken en stoelen uit de oude kerk halen. Al het oude hout, dat bij de afbraak was losgekomen en dat nog goed was, moest hij gebruiken. De toren, die op de achtergevel geplaatst werd, was geheel van hout en bestond uit een vierkant en twee achtkanten, die op elkaar gezet werden. Verder moest de timmerman een poort maken van 10 voet hoog en $6\frac{1}{2}$ voet breed. Toen alles gereed was, werd de oude preekstoel weer terug gezet in de kerk. Boven de preekstoel werd een nieuwe hemel getimmerd en alle banken en stoelen werden weer in de kerk geplaatst.

Afb. 2 De Kerk van Ottoland (Foto: A. W. Roukens, 1971).

Betalingen

Het werk kwam tenslotte klaar, maar de beide aannemers kregen het niet binnen de bepaalde tijd gereed. In december 1732 verklaarden de Schout en Schepenen van Ottoland, dat de kerk klaar was om er weer diensten in te kunnen houden. Het gebouw moest toen alleen nog gepleisterd en gemeubileerd worden.

Nu moesten de diverse subsidiegevers de door hen toegezegde bedragen gaan betalen. Op 10 maart 1733 ontving men uit handen van mr. Johan Slicke de som van 1600 gulden, die was toegezegd door de Staten van Holland. Ook de anderen betaalden vlot, behalve de diaconie. Er werd heftig gestreden over de vraag, of de mondelinge toezegging van 1200 gulden nog wel geldig was. Dit bedrag werd namelijk beloofd, toen de gemeente vacant was en de sindsdien beroepen predikant scheen niet veel voor betalen te voelen. Ten einde raad schakelde men zelfs de Classis Zuid-Holland in. Die Classis gaf de kerkeraad het advies de beloofde som te betalen, omdat de diaconiepenningen beter aan kerkbouw besteed konden worden dan te blijven rusten. Toch zouden de aannemers nog lang op hun geld moeten wachten. Pas op 29 oktober 1733 vond de afrekening plaats met Cornelis Trueren. Hij kreeg 783 gulden minder dan de bedongen som, omdat hij zijn werk niet op de afgesproken tijd gereed had. De datum van de afrekening met Isaac Paardekoper is niet meer bekend. Wel stond ergens geschreven, dat hij 34 gulden minder kreeg, omdat hij zijn werk ook niet op tijd klaar had en bovendien het dak en de muren niet behoorlijk opgeleverd had. Verder waren er nog

rekeningen te betalen van Dingeman Sterrenburg, die met de oude klok naar Goudriaan was gegaan om hem daar te laten wegen en te verkopen en die, omdat de prijs die men daar bood volgens hem te laag was, later naar Ameide ging en de klok daar verkocht. Op 2 juni 1733 werd de man betaald, die het loodwerk aan de kerk verricht had namelijk Adriaan Vervoors. Hij kreeg voor zijn totale werk de som van 15 gulden.

Pas aan het einde van het jaar 1733 waren alle financiële problemen die met de bouw van de kerk samenhingen, opgelost en konden de dorpingen van Otterland en Laag Blokland onbezwaard ter kerke gaan.

Boekennieuws

De Warmoesstraat R. E. VAN DER LEEUW-KISTEMAKER, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14e tot het midden van de 16e eeuw*, (Werkschrift van het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 1974. 270 blz. Te verkrijgen door overmaking van f 11,75 op Gemeentegiro A'dam - Postgiro nr. 13500 - t.n.v. H 15999 (Historisch Seminarium).

Sedert enige jaren geeft het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam een serie gestencilde werkschriften uit, met o.a. doctoraalscripties en resultaten van werkgroepen. De werkschriften hebben allen een duidelijk voorlopig karakter. Het betreft steeds onderzoek dat nog niet volledig is afgerond. Het onlangs verschenen werkschrift over de Amsterdamse Warmoesstraat van Renée van der Leeuw is tot stand gekomen als doctoraalscriptie voor het hoofdvak middeleeuwse geschiedenis.

De studie gaat in zowel op de morfologische opbouw van de straat, percelering, bebouwing, inrichting van de huizen e.d., als op de sociale structuur, gegoedheid, beroepen, publieke functies van de bewoners. Het eerste gedeelte bevat een reconstructie van de situatie in het midden van de 16e eeuw met als belangrijkste bron het kohier van de tiende penning over het jaar 1557 (geen eigenaars- maar een bewonerskohier). Ook het onderzoek van J. Kan naar de geschiedenis van de huizen in de Warmoesstraat heeft belangrijke diensten bewezen. Vergelijking van de huurwaarden van de huizen in de Warmoesstraat volgens de opgave in het kohier van 1557 met die in de rest van de stad leert dat de Warmoesstraat in die tijd een straat is van welgestelden, waar met name in het noordelijke deel van de water (= Damrak)zijde de rijksten van de stad wonen. Uiteraard geven de huurtaxaties geen absolute gegevens omtrent de vermogens. Voor een deel zijn deze achterhaald met behulp van de inbrengregisters van de Weeskamer. Bij

het vaststellen van de beroepen van de bewoners is vooral uitgegaan van de stadsrekeningen, de inbrengregisters en het begrafenisregister van de weeskamer. Handel en scheepvaart blijken dan verreweg het sterkst vertegenwoordigd te zijn, met name aan de waterzijde. Onderzocht is ook of de bewoners huurders of eigenaars van de huizen zijn geweest en in hoeverre zij zitting hebben gehad in het stadsbestuur. Bij het laatste is in principe uitgegaan van de regeringslijsten in het werk van Ter Gouw.

Het tweede deel van het onderzoek betreft de ontwikkeling van de Warmoesstraat van de oorsprong tot het midden van de 16e eeuw. Vooral schaarste aan bronnen maakt dit onderzoek bijzonder lastig. Toch blijkt het mogelijk aan de hand van archeologische gegevens en de verspreiding van erven in de straat waarop in de 14e eeuw een landsheerlijke tijs rust enig idee te krijgen van de bewoning in de vroegste periode. Met behulp van weerbarstig bronnenmateriaal - transportoorkonden, kwijscheldingen, inbrengregisters van de weeskamer en renteboeken van geestelijke instellingen - is een globaal beeld gevormd van de bewoningsgeschiedenis van de straat van de 14e tot het midden van de 16e eeuw. Daarbij zijn vooral gegevens verkregen omtrent de opsplitting van de percelen in breedte en diepte, de verandering in bouwwijze en de beroepen van de bewoners. Ook in dit gedeelte is aandacht besteed aan de bestuursfuncties die de bewoners in verschillende perioden van dit tijdvak hebben bekleed.

Beide delen van het werkschrift moeten worden gelezen in samenhang met de grafieken en overzichtskaartjes achter in het werk. Belangrijk is ook appendix I, waarin voor het midden van de 16e eeuw per huis opgave wordt gedaan van de huurwaarde van het huis en een aantal gegevens omtrent de bewoner: eigenaar of huurder, beroep, bestuursfuncties, familie en bezit. Aan de hand van deze appendix

is het mogelijk zaken als beroep, vermogen, bestuursfuncties en huurwaarde systematisch met elkaar in verband te brengen.

Met dit alles heeft de auteur een enorm stuk werk verricht. Ongetwijfeld zal zij dit verder uitdiepen, maar reeds in dit stadium is de studie van groot belang voor allen die zich bezig houden met sociale en morfologische structuren, mede in relatie tot elkaar, op lokaal met name stedelijk gebied. P. A. HENDERIKX

De kroniek van Johannes de Beke *Chronographia Johannis de Beke*, uitgegeven door H. BRUCH, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1973 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, no. 143), LX en 383 blz.

In de Grote Serie van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën is als deel 143 de *Chronographia Johannis de Beke* verschenen.

Een uitgave, die zoals uit de inleiding blijkt, heel wat voeten in de aarde heeft gehad. Reeds in 1917 was een opdracht tot een moderne uitgave van Beke's kroniek aan dr. H. P. Coster verleend, die vanwege zijn dissertatie *De Kroniek van Johannes de Beka. Haar bronnen en haar eerste redactie* (Utrecht 1914) hiervoor de aangewezen man was. In 1924 gaf Coster echter de opdracht terug. Na hem kwam ook prof. dr. I. H. Gosses niet tot een afgerond resultaat. De opdracht bleef sluimeren, tot in 1953 dr. H. Bruch met de taak werd belast. Met taai volharding heeft Bruch in twintig jaar een nieuwe editie tot stand gebracht en het strekt hem tot eer dat hij dit uitermate moeilijke en problematische karwei tot een goed einde heeft weten te brengen. Het problematische ligt vooral in de uiterst verwarde kluwen van handschriften, vervolgen en vermeerderingen, die te verklaren zijn uit de populariteit die de Kroniek van Beke in de middeleeuwen genoot.

Allereerst iets over de persoon van Johannes de Beka, zoals we gewend waren te zeggen, of Johannes de Beke, wat het eigenlijk moet zijn. Over hem is slechts met zekerheid bekend dat hij in de jaren 1344-45 in het klooster te Egmond heeft vertoefd. Beke spreekt over zijn verblijf

aldaar in zijn inleiding tot de kroniek. Zijn mededeling wordt bevestigd en gepreciseerd door twee posten uit een Egmondse abdijsrekening over de jaren 1344-45, die door J. Hof O.S.B. is gepubliceerd (Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, 21, 1966-67). Beke's verblijf te Egmond hield nauw verband met zijn kroniek. Te Egmond vond hij de bronnen waaruit hij zijn gegevens putte.

Reeds in de opdracht die aan de kroniek voorafgaat, komt Beke's uitgangspunt naar voren. Zijn werk, dat geen titel draagt maar door Bruch *Chronographia* is genoemd, draagt Beke namelijk op aan Jan van Arkel, bisschop van Utrecht (1342-1364) en aan Willem, die in 1346 door zijn moeder – gravin Margaretha – als haar plaatsvervanger in Holland en Zeeland aangesteld werd, verbeidende de grafelijkheid. In deze opdracht legde Beke de nadruk op de samenhang tussen Holland-Zeeland en Utrecht; in zijn geschiedverhaal kwam hij steeds op dit thema terug. Dit in tegenstelling tot de Bella Campes tria waarin juist de vele oorlogen tussen de bisschoppen en de graven benadrukt werden. Beke's kroniek eindigde in het jaar 1346.

Over Beke is weinig bekend, over de geschiedenis van de kroniek des te meer. Het werk vond zijn weg naar vele bibliotheken, kopieën circuleerden en de kroniek werd op verschillende plaatsen vervolgd of gecontinueerd en geïnterpoleerd of vermeerderd. De oorspronkelijk in het Latijn geschreven tekst werd in het Nederlands vertaald en de vertaling werd weer bewerkt. Zelfs verscheen er een Franse vertaling.

De enorme invloed die van Beke is uitgegaan werd al vroeg onderkend, hetgeen resulteerde in een eerste uitgave in 1612 door B. Furmerius en S. Petrus en een tweede in 1643 door A. Buchelius en G. Lap van Waveren.

De uitgave van Bruch: De grote verscheidenheid van handschriften stelde de uitgever voor de keus of één handschrift uit te geven en wel dat handschrift dat naar zijn oordeel het dichtst bij de oorspronkelijke tekst staat, met de varianten in de voetnoten, of tot een gereconstrueerde tekst te komen aan de hand van meerdere handschriften. Bruch koos voor het laatste.

Een zeer grote plaats werd toegekend aan de bronnen waarop Beke steunde; Coster had op dit gebied al veel voorbereidend werk gedaan. Bruch geeft in zijn editie op de linker pagina's Beke's bronnen in extenso weer. Deze waren te Egmond ontstane verhalende bronnen, zoals de Annales, het Chronicon, de kroniek van Willem Procurator, voorts Utrechtse bronnen als de Annales St. Marie en de Narracio de Groninghe en werken van algemene aard, waaronder de kroniek van Sigebert van Gembloux een voornamelijk plaats inneemt. Daarnaast verwerkte Beke ook een groot aantal oorkonden. In de studie van Bruch is met name aan de Rijk-kroniek van Melis Stoke een grote plaats toegekend als bron van informatie. Het is voor de gebruiker van de Chronographia uitermate handig en interessant zo direct met de ontleningen van Beke geconfronteerd te worden.

Als een soort toegift op zijn uitgebreide arbeid geeft Bruch tenslotte nog vijf continuaties.

Het moet mij echter wel van het hart dat Bruchs inleiding niet overal even helder is; de opbouw komt mij niet altijd even logisch voor en er wordt bij de lezer te vaak uitgebreide kennis van de literatuur verondersteld. Een gevolg van het langdurig bezig zijn met het onderwerp?

Jammer is dat er enkele onnauwkeurigheden zijn ingeslopen. Zo staat Bruchs eigen artikel over het Chronicon Tielense, de Annales Tielenses en Johannes de Beke niet in het Tijdschrift voor Geschiedenis, jaargang 76 (1963) (p. IX en XL) maar in de volgende jaargang, de 77ste (1964).

Di talles neemt niet weg dat de middel-eeuwse verhalende bronnen met een nieuwe – en niet de minst belangrijke – editie zijn verrijkt. Het wachten is nu op volgende uitgaven! M. CARASSO-KOK

Verenigingsnieuws

Jaarverslag over het jaar 1974 van de Historische Vereniging Holland. De eerste januari 1974 was voor de vereniging een belangrijke dag. Immers op die datum was de fusie tussen de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk 'Vigilate Deo Confidentes' met de Stichting Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening in Noord- en Zuid-Holland een feit geworden.

Tot 18 mei fungeerde een interimbestuur dat bestond uit de heren dr. Th. E. Jensma, A. G. van der Steur, I. Kuyper, H. M. van den Heuvel, mr. J. H. Rombach, A. C. de Voogd van der Straten, drs. H. Bordewijk, C. Hoek en R. Rothfusz. Zij hadden tot taak op zo kort mogelijke termijn het in de statuten genoemde bestuur en de commissies te bemannen. Inmiddels diende ook het normale werk van de vereniging door te gaan.

Op 18 mei kreeg deze voorbereidende taak zijn beslag tijdens de plechtige algemene ledenvergadering, die werd gehouden in de historische entourage van het Binnenhof te 's-Gravenhage. Een nieuw bestuur trad op de voorgrond dat als volgt was samengesteld. Prof. mr. H. van der Linden, voorzitter; drs. H. Bordewijk, vicevoorzitter; mr. T. N. Schelhaas, secretaris; I. Kuyper, penningmeester; N. Plomp, lid-redactiecommissie; dr. Th. E. Jensma, lid-contactcommissie; dr. W. R. Wybrands Marcussen, lid-excursiecommissie; drs. F. J. M. Otten; R. Rothfusz, propaganda. Als adviseur werd toegevoegd mr. P. C. E. Sprangers. Inmiddels heeft dr. Jensma om gezondheidsredenen ontslag moeten nemen. Hij werd opgevolgd door mevr. drs. I. W. L. Moerman.

Een belangrijke taak van het nieuwe bestuur was het verkrijgen van Koninklijke goedkeuring van de statuten van de vereniging. Deze werd bij K.B. van 27 september 1974 nr. 53 verleend. Inmiddels is aan ieder lid een exemplaar van de statuten en het huishoudelijk reglement toegezonden. Het wordt elk nieuw lid aange-

boden samen met een welkomstbrief, een reproductie van een kaart van Holland en een folder van de nog voorradige publicaties.

Ondanks het feit dat om gezondheidsredenen de heer R. Rothfusz de propaganda niet heeft kunnen aanpakken, zoals hij zich dat had voorgesteld – hij moet zelfs om deze redenen ontslag nemen als bestuurslid – mocht de vereniging zich verheugen in een niet onbelangrijke groei, die zich nog steeds voortzet. Op 31 december 1973 waren 1040 personen lid van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland en 463 van het Contactcentrum; totaal dus 1503 leden. Per 31 december 1974 bedroeg dit aantal 1636 hetgeen een stijging betekent van 133 leden of 8,5%.

Door het bestuur wordt grote waarde gehecht aan het contact naar buiten. Naast de vertegenwoordiging die reeds bestond bij de Culturele Raad van Zuid-Holland wordt de vereniging thans ook vertegenwoordigd in het werk van de Culturele Raad van Noord-Holland en wel in de sectie geschiedbeoefening en archieven. Ook heeft een lid van het bestuur zitting genomen in de Zuidhollandse provinciale commissie voor het Monumentenjaar 1975. Tenslotte is de vereniging toegetreden tot de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming.

De vereniging heeft zich zelfstandig gemengd in het koor van protesten aan het adres van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Het gaat om het behoud van de voor de geschiedenis van Nederland onmisbare archivalia. Het bestuur heeft in zijn schrijven met name aandacht gevraagd voor de voor Holland belangrijke archieven. In historische kringen bestaat thans de indruk dat al deze protesten niet zonder gevolg zijn gebleven. Het blijft evenwel geboden op dit stuk alert te zijn.

Een belangrijke aangelegenheid vormde de uitwerking van de in 1973 gehouden enquête. De excursiecommissie is er rechtstreeks het gevolg van en in de redactie- en

contactcommissie wordt er thans op vele punten aandacht aan besteed.

Een belangrijk gedeelte van het gezicht van de vereniging wordt bepaald door de werkzaamheden van de drie commissies:

Excursiecommissie De commissie bestaat uit de leden, dr. W. R. Wybrands Marcussen, voorzitter en bestuurslid; mevr. J. T. M. Wentholt en de heren J. C. Berkhout en A. M. Hulkenberg. Op zaterdag 24 augustus 1974 vond de excursie naar Waterland, de Beemster, de Schermer en Graft-de Rijp plaats. Hoewel aanvankelijk een limiet van 100 deelnemers was gesteld, namen uiteindelijk 198 personen aan de excursie deel. Slechts weinigen zullen hebben gemerkt voor hoeveel problemen de commissie zich toen zag geplaatst. Dat ieder de dag als zeer geslaagd heeft ervaren, is een aanwijzing voor de kwaliteiten van de leden van de commissie.

Redactiecommissie De commissie bestaat uit de leden, dr. J. G. Kruisheer, voorzitter; mevr. drs. M. L. J. C. Noordam-Croes, secretaris; N. Plomp, bestuurslid; drs. J. Fox; drs. G. van Herwijnen; C. Hoek; mr. J. H. Rombach en H. Schoorl (sedert 23 november 1974). De commissie vergaderde 8 maal waarvan één maal over de uitslag van de enquête. Op basis van een tweetal rapporten werd besloten een vraag en antwoord rubriek in te voeren. Hierin zullen door lezers gestelde vragen die verband houden met historisch onderzoek worden behandeld. De rubriek 'agenda' zal worden verruimd in die zin dat ook aan de activiteiten van plaatselijke en regionale historische verenigingen aandacht zal worden besteed. Hiervoor zal een actieve nieuwsgaring worden nagestreefd. Tenslotte zal in het tijdschrift aandacht worden besteed aan onderwerpen op het terrein van de genealogie in de zin van hulpwetenschap en de methodologische voorlichting.

Het tijdschrift *Holland* verscheen 6 maal met een totaal van 312 bladzijden. Het kreeg in 1974 een nieuw omslag (die niet zo erg voldoet) en een gewijzigde typografie. In totaal werden 16 artikelen gepubliceerd, waarvan er twee betrekking hadden op heel Holland, 7 op Noord-Hol-

land; voorts nog 6 korte stukken waarvan 5 Zuidhollands en 1 Noordhollands. Tenslotte werden 26 boekbesprekingen opgenomen en een bibliografie van historische publicaties betreffende Holland over 1973.

Als vaste medewerkers traden op: drs. P. A. Henderikx (bronnenpublicatie); drs. R. Rentenaar (bibliografie); drs. H. Sarfatij (archeologie) en drs. W. Vroom (mu-sea).

In de reeks *Hollandse Studiën* verscheen in juni 1974 deel 6: DR. A. J. KÖLKER, *Haastrecht. Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede ende Landen van Haestregt' tot het einde van de 19e eeuw*. De uitgave was mogelijk mede dankzij subsidie van het wetenschappelijk fonds van de provincie Zuid-Holland en van het gemeentebestuur van Haastrecht.

De uitgave van deel 7: A. M. HULKENBERG, *Keukenhof*, werd geheel in 1974 voorbereid. Voor deze uitgave werden subsidies verkregen van J. C. E. graaf van Lynden, het gemeentebestuur van Lisse, de stichting Keukenhof en de Algemene Vereniging Handel en Ambacht te Lisse. Voor de delen 8 (bundel) en 9 (bundel studies door DR. S. HART) werden de eerste werkzaamheden verricht.

Contactcommissie De commissie bestaat uit de leden, dr. Th. E. Jensma, voorzitter, na diens aftreden opgevolgd door A. G. vander Steur als tijdelijk voorzitter; Th. J. Poelstra, secretaris; mevr. drs. I. W. L. Moerman, bestuurslid; drs. P. A. Henderikx; H. M. van den Heuvel en drs. R. Rentenaar. Als uitwerking van de doeleinden van de commissie, n.l. het bevorderen van de contacten tussen de beoefenaars van de Hollandse geschiedenis en het geven van methodologische voorlichting werd de Contactdag 1974 georganiseerd. In museum 'De Lakenhal' te Leiden kwamen ca. 100 personen bijeen die werden rondgeleid over de tentoonstelling 'Leiden 74; leven in oorlogstijd tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw' door mevr. drs. I. W. L. Moerman, gevolgd door een film. Er volgden drie referaten met als motief 'hoe organiseer je plaatselijke historische tentoonstellingen'. Een verslag van hetgeen op deze dag is behandeld zal in *Holland* worden gepubliceerd.

In 1974 werden plannen gemaakt voor het organiseren van een cursus oud schrift en een cursus archeologie.

Voorbereidende werkzaamheden werden verricht voor de verschijning in de serie Apparaat voor de geschiedenis van Holland, van een herdruk van een aantal methodisch belangrijke rechtshistorische artikelen van S. J. FOCKEMA ANDREAE over *Oegstgeest, Valkenburg en Warmond*, ingeleid door DR. D. P. BLOK.

Door een subsidie van de gemeente Delft werd het mogelijk in de serie appa-

raat uit te brengen een overdruk van een artikel van PROF. DR. J. A. DE JONGE's, *Het welvaren van Delft in de negentiende eeuw*. Deze publicatie, methodisch van belang, zal in 1975 worden gerealiseerd.

Tenslotte beraadde de commissie zich over het uitbrengen van instructieve werken voor de amateur-geschiedbeoefenaar op het gebied van de paleografie, het oud vaderlands recht toegespitst op Holland en de bestuurlijke inrichting van Holland tijdens de republiek.

MR. T. N. SCHELHAAS, secretaris

Mededelingen

Redactioneel De aan dit nummer door de heer C. Hoek bijgedragen studie is omvangrijker dan hetgeen men doorgaans in 'Holland' aantreft. Dit artikel is geschreven n.a.v. het feit, dat het op 18 maart van dit jaar 700 jaar geleden was dat de Poort en de Nieuwpoort te Schiedam onder één stadsrecht zijn gekomen. Het doet de redactie genoegen in de uitzonderlijke gelegenheid te zijn dit artikel, door het in het tijdschrift te publiceren, zijn actualiteitswaarde te laten houden.

De volgende aflevering van 'Holland', die eind augustus 1975, zal verschijnen, wordt een gecombineerde uitgave van de nummers 3 en 4. Deze dubbele aflevering, zal, als themanummer, zijn gewijd aan de *Historische Kartografie*, voornamelijk van de 16e eeuw.

Zomerexcursie De zomerexcursie 1975 van de Historische Vereniging 'Holland' is gepland op 22 augustus. Zij zal o.a. voeren naar kasteel ten Bosch en kasteel

Duivenvoorde. Nadere gegevens worden de leden t.z.t. toegezonden.

Schepen naar buitenplaatsen vernoemd De heer A. M. HULKENBERG maakt in zijn pas verschenen boek over de *Keukenhof* melding van de Oost-Indië-vaarder, die in 1753 voor de kamer Amsterdam van de V.O.C. gebouwd de naam van deze buitenplaats heeft meegekregen, en wijst er tevens op, dat een zusterschip de naam van het befaamde buitengoed Elswout bij Haarlem droeg¹. Kennelijk was het een achttiende-eeuws gebruik om zulke schepen naar buitenplaatsen te vernoemen. Opmerking verdient, dat deze gewoonte nog in de negentiende eeuw te constateren valt:

Willem Ruys J.D. zn. (1809-1889), de grondlegger van de Koninklijke Rotterdamsche Lloyd N.V., die zovele passagiers van en naar het voormalige Nederlandsch-Indië heeft vervoerd, noemde in 1850 een van zijn barkschepen 'Doelwijk' naar het buitengoed van zijn schoonvader notaris Daniël Los in Nieuw-Beijerland². J. Fox

1 A. M. HULKENBERG, *Keukenhof*, (Hollandse Studiën, 7), Dordrecht, 1975, blz. 103 met toelichting in noot 65.

2 F. W. G. LEEMAN, *Van Barkschip tot 'Willem Ruys' 120 jaar zeevaart. Gedenkschrift van de Koninklijke Rotterdamsche Lloyd samengesteld ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan als Naamloze Vennootschap in 1958 en het 100-jarig bestaan van de firma Willem Ruys & Zonen in 1961*, Rotterdam, 1961, blz. 333.

Monumenten-nieuws Noordwijk De restauratie van de Grote Kerk te Noordwijk-Binnen is voltooid. Op de Eerste Paasdag had 's ochtends de Inwijdingsdienst plaats met als voorganger de predikant dr. J. G. B. Jansen en met medewerking van de heer Johan Admiraal, cantor-organist, en van het Kerkkoor. Dinsdagavond 1 april 1975 werd in de Kerk een bijeenkomst gehouden voor allen, die de restauratie met hun bijdragen hadden gesteund of alsnog geschenken wilden aanbieden. De kaarsenkronen zorgden die avond voor een zeer bijzondere verlichting.

Stuwende kracht achter deze restauratie is jaren lang de vroegere gemeente-secretaris van Noordwijk, de heer B. Ike, geweest. Heel Noordwijk kan thans trots zijn op het resultaat, dat dank zij de offergaven van velen – ook van buiten de beperkte kring van de Hervormde gemeente – en met steun uiteraard van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kon worden bereikt.

Lisse Een oud huisje aan de voormalige Gracht of Haven van Lisse, door de gemeente aangekocht met de bedoeling het te slopen en ter plaatse een parkeerterrein aan te leggen, heeft – nu het bedreigd wordt – een actie tot behoud ontkend. De initiatiefnemers, de heren Ign. Maes en C. Mosseveld, hebben gedaan weten te krijgen, dat het op de voorlopige Monumentenlijst is geplaatst. Men hoopt thans, dat de gemeenteraad van Lisse na hernieuwde overweging het sloopplan in zal trekken en de voorkeur aan restauratie zal geven. Uiteraard speelt hierbij de vraag een rol, welke bestemming aan het historische huisje kan worden gegeven.

Asperen De Hervormde kerk te Asperen bevat achter het orgel een merkwaardige muurschildering. In het algemeen geldt, dat oude muurschilderingen in Nederlandse kerken zeldzaam zijn. Als ze voorkomen, gaat het in de regel om religieuze voorstellingen. Men kan in dit verband aan de St. Pancras- of Zuiderkerk in Enkhuizen denken¹. De muurschildering

in de kerk van Asperen evenwel, ongeveer 8 m hoog en 3½ m breed, is aangebracht ter herdenking van een ramp die het stadje in 1517 heeft getroffen.

Het opschrift is ons overgeleverd door MR. P. C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS in: *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland*, deel I, Utrecht, 1922, op blz. 14: *Ini jaer 1517 nammen de Oost-friesen die men noemde Gelderse Vriesen dese stadt Asperen met gewelt in en sloegen al doot man wijf en kinderen Geestelick en wereltlyck en daar bleven vijfhondert Gelderse verslage*. Onder Gelderse Vriesen heeft men in dit verband te verstaan: Friezen, die hertog Karel van Gelre als hun heer erkenden.

Onder dit opschrift ziet de beschouwer een plattegrond van Asperen. Een afbeelding daarvan is opgenomen in: MARTINUS BEEKMAN, *Beschrijving van de Stad en Baronnie van Asperen vertoonende haare Oudheid, gebouwen, hooge en verdere regeringe ens.*, Utrecht, 1745, tussen blz. 48 en 49.

Hieronder volgt een tabel, die vermoedelijk straatsgewijs de namen van 264 burgers van Asperen heeft bevat, die destijds om het leven werden gebracht, niet meerekend uiteraard de slachtoffers, die niet bij name bekend waren. Helaas is de tekst van deze herdenkingstabel grotendeels uitgewist. Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins kon slechts fragmenten ervan geven (blz. 15).

Helemaal onderaan komen tenslotte de wapens van het geslacht van Boetzelaer en van de stad Asperen. Het eerste wapen vindt zijn verklaring hierin, dat de heerlijkheid van Asperen aan het geslacht van Boetzelaer toebehoorde.

Binnenkort zal deze historische muurschildering gerestaureerd worden. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist heeft de heer J. G. Kocken te Asperen met de restauratie belast. J. Fox

R u i j s d a e l In de nabijheid van Blaricum, stond vroeger een slot met deze naam, oude Blaricumsers kunnen de

1 H. VAN DEN BERG, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Deel VIII: *De Provincie Noordholland*, Tweede stuk: *Westfriesland, Tessel en Wieringen*, 's-Gravenhage, 1955, blz. 62-64.

plaats waar het huis stond nog aanwijzen. De oude namen Slotweg, gaande naar het Slotveen, zijn hen nog bekend. Al jaren wordt er gezocht naar een afbeelding van Ruijsdael, tot nu toe zonder resultaat.

De weetgierige Huizer Lambert Rijksz. Lustigh (1656-1727) schreef in zijn tijd veel wetenswaardigheden op, zo ook iets over bovengenoemd huis. Zijn geschriften zouden tot heden bewaard zijn gebleven. Echter slechts van enkele ervan is de verblijfplaats bekend. Indien u, lezer, iets bekend is betreffende het slot of huis Ruijsdael en zijn bewoners, neemt u dan contact op met de stichting 'Tussen Vecht en Eem'. Welkom is ook elk gegeven wat dienen kan tot het op het spoor komen van de handschriften Lustigh.

Open dag Blaricum De stichting *Tussen Vecht en Eem* organiseert met medewerking der gemeente Blaricum een zogenaamde 'Open dag' in het genoemde dorp op 31 mei a.s. Dit dorp heeft zijn specifiek agrarisch karakter goed bewaard, vele kleine straatjes, omzoomd met hoge hagen en daarachter unieke Blaricum-boerderijen. Een van de evenementen bestaat uit een rondwandeling door het dorp onder deskundige leiding. Vooraf bestaat de mogelijkheid op de deel van een boerderij een bord boekweitpap te gebruiken. Boekweit werd in deze streek veel verbouwd. Het golvende Gooise-landschap met boekweitvelden begroeid, heeft vele Gooise schilders geïnspireerd. Over deze Gooise schilders, en met name over de Blaricums onder hen, is op 31 mei een topografisch-historische-expositie te zien in Neder-Heem, het raadhuis van Blaricum. De 'Open Dag' begint bij dit raadhuis om 10.30 uur.

'Die Haghe-prijs' Het bestuur van de Geschiedkundige Vereniging 'Die Haghe' laat weten dat er weer een prijsvraag is uitgeschreven ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van 's-Gravenhage en omstreken. T.b.v. eventueel geïnteresseerden onder de lezers van Holland, volgt hieronder het *Reglement voor de 'Die Haghe'-prijs*:

1 Ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van 's-Gravenhage en omstreken wordt door de Geschiedkundige Vereniging 'Die Haghe' een 'Die Haghe-prijs' uitgelooft ten bedrage van f 1.000,- (duizend gulden).

2 Deze prijs wordt uitgelooft voor een oorspronkelijke en nog niet uitgegeven studie, bij voorkeur op basis van bronnenonderzoek, betreffende de geschiedenis van 's-Gravenhage. De omvang van deze studie zal tenminste vijfduizend woorden bedragen.

3 De inzendingen zullen worden beoordeeld door een jury, bestaande uit: dr. J. L. van der Gouw, voorzitter; drs. H. M. Mensonides, lid; C. H. de Boer, secretaris. Indien zich vacatures in de jury voordoen, zal daarin door het bestuur van 'Die Haghe' worden voorzien.

4 De prijs wordt eenmaal per twee jaar uitgelooft. Voor de eerste maal geschiedde dit in 1970. De inzending der stukken bestemd voor mededinging naar de eerstvolgende prijs dient te geschieden vóór 31 december 1975, bij de secretaris van de jury, Theresiastraat 354 te 's-Gravenhage.

5 De studies dienen in drievoud, met de schrijfmachine vervaardigd, te worden ingezonden.

6 De inzendingen moeten anoniem zijn en van een motto voorzien. In een bijgevoegde gesloten envelop met ditzelfde motto dienen zich naam en adres van de inzender te bevinden.

7 Inzending van een studie houdt in, dat de schrijver akkoord gaat met de eventuele publicatie ervan in het jaarboek van 'Die Haghe'.

8 De jury brengt over haar bevindingen rapport uit aan het bestuur van 'Die Haghe' dat de prijs toekent overeenkomstig het advies van de jury. Als geen inzending is binnengekomen of de jury van oordeel is, dat geen van de inzendingen voor de prijs in aanmerking komt, vindt geen toekenning plaats.

9 Bestuur en jury zijn over de beoordeeling van de ingezonden studies en het toekennen van de prijs geen verantwoordelijkheid schuldig; correspondentie daarover zal niet worden gevoerd.

Agenda

Tentoonstelling 'Leidse Universiteit' in het Rijksmuseum te Amsterdam van donderdag 27 maart tot en met zondag 8 juni. Openingstijden: dagelijks van 10.00 uur tot 17.00 uur, op zonen feestdagen van 13.00 uur tot 17.00 uur.

Toegangsprijzen: toegang tot het Rijksmuseum f 2,- (zaterdag en zondag f 1,-), toegang tot de tentoonstelling f 1,-, maar gratis voor alle categorieën bezoekers die vrij toegang tot het museum hebben.

D e l f t Het Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' te Delft heeft in samenwerking met de Coördinatiecommissie voor Archeologisch bodemonderzoek een tentoonstelling georganiseerd onder de titel: *Delft ondersteboven, Bodemonderzoek of Schatgraverij?* Deze tentoonstelling wordt gehouden van 19 april t.m. 1 juni 1975.

De geschiedenis van Delft kent enkele grote rampen: de fatale stadsbrand van 1536, de stadhuisbrand van 1618 en de buskruitontploffing van 1654, waardoor veel te niet is gegaan. Bovendien werden in de 16e eeuw panden, die buiten de poorten lagen, gesloopt. Hierdoor zijn als het ware gaten in de geschiedenis van Delft geslagen, die door bodemonderzoek kunnen worden gedicht.

De expositie tracht een beeld te geven van de werkwijze der archeologen, van de resultaten van het bodemonderzoek en van de onverwachte moeilijkheden, die

zich daarbij voor kunnen doen. Grote zorgvuldigheid is geboden. De omstandigheden, waarin voorwerpen worden aange troffen, geven aanwijzingen voor de datering. Door illegale schatgraverij gaan vaak onvervangbare gegevens verloren.

R o t t e r d a m Bij de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, Mathenesserlaan 315, is tot 23 mei de tentoonstelling *'Rotterdam vergeeld in beeld, foto's van 1850 tot 1910'* te bezichtigen. De geëxposeerde foto's - vaak gemaakt door buitenlandse fotografen, die zich in Rotterdam hadden gevestigd - geven o.a. een beeld van Rotterdam in de periode, waarin het zich ontwikkelde tot de havenstad, die wij nu gedeeltelijk nog kennen. Gedurende de tentoonstelling wordt regelmatig een *diaklankbeeld* over de geschiedenis van Rotterdam van 1813 tot heden vertoont.

Openingstijden: dagelijks van 10 tot 17 uur; op zon- en feestdagen van 11 tot 17 uur. Toegang gratis.

S c h i e d a m In het Stedelijk Museum, Hoogstraat 112, is van vrijdag 23 mei t.m. zondag 13 juli te bezichtigen een *Historische Overzichtstentoonstelling* t.g.v. het 700-jarig bestaan van Schiedam.

Openingstijden: dagelijks van 10 tot 17 uur; zon- en feestdagen van 12.30 tot 17 uur. Toegang gratis.